

ΕΘΝΙΚΟ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟ

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ

Τμήμα: Ιστορίας και Αρχαιολογίας

Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών

Νεότερη και Σύγχρονη Ελληνική Ιστορία

Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία

Επόπτης: Ευάνθης Χατζηβασιλείου

Θέμα: *Η Συνταγματική Αναθεώρηση του 1986: Μια προσπάθεια αποτίμησης αιτιών, αντιλήψεων και συνεπειών*

Ονοματεπώνυμο: Σταύρος Π. Κεραμίδας

A.M.: 201428

ΑΘΗΝΑ 2016

Περιεχόμενα

Εισαγωγή.....	4
Το Σύνταγμα του 1975.....	7
Το ΠΑ.ΣΟ.Κ στην κυβέρνηση.....	17
Οι πολιτικές παρεμβάσεις του Προέδρου της Δημοκρατίας.....	20
Οι 'χρησμοί' του ΠΑ.ΣΟ.Κ και του Ανδρέα Παπανδρέου.....	25
Το ΠΑ.ΣΟ.Κ αποφασίζει τη 'ρήξη'	31
Η συνεδρίαση της Κεντρικής Επιτροπής του ΠΑ.ΣΟ.Κ την 9 ^η Μαρτίου 1985.....	37
Η Πρόταση Συνταγματικής Αναθεώρησης.....	40
Η πρώτη φάση της Αναθεώρησης.....	45
Οι θέσεις των κομμάτων	
α. Πανελλήνιο Σοσιαλιστικό Κίνημα.....	48
β. Νέα Δημοκρατία.....	55
γ. Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας.....	60
Η ταραχώδης εκλογή του Χρήστου Σαρτζετάκη στην Προεδρία της Δημοκρατίας.....	65
Η εκλογική αναμέτρηση της 2ας Ιουνίου 1985.....	71
α. Η επίδραση της επιλογής της 9 ^{ης} Μαρτίου στην προεκλογική εκστρατεία του ΠΑ.ΣΟ.Κ.....	74
β. Τα αποτελέσματα.....	78
Η ολοκλήρωση της Συνταγματικής Αναθεώρησης.....	80
Η κριτική της επιστημονικής κοινότητας.....	85
Συμπεράσματα.....	103

Παράρτημα

1.Η επιστολή του Α. Παπανδρέου προς τον Κ. Καραμανλή της 31^{ης} Οκτωβρίου 1984.....115

2.Η επιστολή - απάντηση του Κ. Καραμανλή προς τον Α. Παπανδρέου της 5^{ης} Νοεμβρίου 1984.....116

Πηγές.....118

Εισαγωγή

Η παρούσα εργασία ασχολείται με την αναθεώρηση του Καταστατικού Χάρτη της Ελλάδας η οποία εξαγγέλθηκε το Μάρτιο του 1985 από την κυβερνητική παράταξη του Πανελληνίου Σοσιαλιστικού Κινήματος (ΠΑ.ΣΟ.Κ) με πρωθυπουργό τον Ανδρέα Παπανδρέου και ολοκληρώθηκε το Μάρτιο του 1986. Το Σύνταγμα αποτελεί τη βάση πάνω στην οποία οικοδομείται μια δημοκρατική Πολιτεία αλλά και το πλαίσιο μέσα στο οποίο μπορεί να κινηθεί η εκάστοτε εξουσία. Εξαιτίας αυτού, η σύνταξη ή αναθεώρησή του θεωρείται κορυφαία θεσμική και πολιτική διαδικασία.

Η συγκεκριμένη μελέτη προσπαθεί να καταδείξει τις *αιτίες*, τις *αντιλήψεις* και τις *συνέπειες* του συγκεκριμένου εγχειρήματος. Αν και κατά πόσο υπήρξε χρήσιμη στην προσπάθειά της να αλλάξει τους συσχετισμούς στις κορυφές της πολιτικής εξουσίας μέσω της περεταίρω ενίσχυσης του Κοινοβουλίου και της Κυβέρνησης με την ταυτόχρονη αποδυνάμωση του Προέδρου της Δημοκρατίας.

Γίνεται, μια συνοπτική αναφορά στο περιεχόμενο των (υπό αναθεώρηση το 1985-86) διατάξεων και τις θέσεις των κομμάτων κατά την συζήτηση και ψήφιση του Συντάγματος του 1975 στην *Ε' Αναθεωρητική Βουλή*. Οι θέσεις αυτές, ή καλύτερα οι *αντιλήψεις*, όπως θα παρακολουθήσουμε παρακάτω, παρέμειναν ίδιες, σχετικά με το ζήτημα των αρμοδιοτήτων του Προέδρου της Δημοκρατίας, και 10 χρόνια αργότερα. Έτσι, η αντιπολίτευση του 1975, η οποία πλέον ήλεγχε την πλειοψηφία, θέλησε να τροποποιήσει το Σύνταγμα προς την κατεύθυνση που υποστήριξε το 1975. Όμως, αυτό από μόνο του δεν εξηγεί την πρωτοβουλία της αναθεώρησης καθώς υπήρξαν κι άλλοι λόγοι οι οποίοι επέδρασαν στη διαμόρφωση μιας τέτοιας απόφασης.

Εκτενής αναφορά γίνεται στην καθοριστική, σύμφωνα με την παρούσα εργασία, τελευταία περίοδο (κυρίως 1984) της 'συγκατοίκησης' Κωνσταντίνου Γ. Καραμανλή και Ανδρέα Γ. Παπανδρέου στις κορυφές της πολιτικής εξουσίας, όταν δηλαδή ο πρώτος ήταν Πρόεδρος της Δημοκρατίας και ο δεύτερος πρωθυπουργός (1981-1985). Η περίοδος αυτή σηματοδεύτηκε από συμφωνίες αλλά και έντονες

διαφωνίες, οι οποίες όμως ουδέποτε πήραν το χαρακτήρα μιας ανοιχτής, δημόσιας και ανεξέλεγκτης σύγκρουσης. Κατέδειξε, όμως, τον τρόπο με τον οποίο οι δυο πολιτικοί άνδρες αντιλαμβάνονταν τη λειτουργία του πολιτεύματος και, τελικά, οδήγησε στη 'ρήξη' μεταξύ τους.

Η παρουσίαση των διατάξεων του Συντάγματος που αναθεωρήθηκαν και οι απόψεις της επιστημονικής κοινότητας δεν έχουν ως σκοπό μια περαιτέρω νομική ανάλυση, αλλά την κατανόηση των ζητημάτων που απασχόλησαν την αναθεώρηση. Ειδικότερα, να δείξουν τι ίσχυε πριν, τι μετά το 1986 και τη σημασία των αλλαγών αυτών.

Γίνεται αναφορά στη διαδικασία της εκλογής του Χρήστου Σαρτζετάκη στην Προεδρία της Δημοκρατίας, η οποία ήταν ιδιαίτερα ταραχώδης, αλλά, κυρίως, εξελισσόταν παράλληλα με την πρώτη φάση της αναθεωρητικής διαδικασίας και ήταν η αφορμή να προστεθεί στην *Πρόταση Αναθεώρησης* η αλλαγή στον τρόπο ψηφοφορίας, από μυστική σε ονομαστική – φανερή ψηφοφορία (άρθρο 32 παρ. 1 και 4). Ακόμη, σε περίπτωση που δεν γινόταν δυνατή η εκλογή νέου Προέδρου της Δημοκρατίας, θα ματαιωνόταν η αναθεώρηση, καθώς θα διαλυόταν άμεσα η Βουλή και θα προκηρύσσονταν εκλογές. Άλλωστε η επιλογή αυτή του ΠΑ.ΣΟ.Κ, ιδιαίτερα οι χειρισμοί του, προκάλεσαν μια εντονότατη πολιτική ένταση.

Τέλος, επιχειρείται μια παρουσίαση στον τρόπο με τον οποίο η αναθεώρηση του 1986 έπαιξε ρόλο τόσο σε *άμεσο* χρόνο –επίδραση στο αποτέλεσμα των εκλογών του Ιουνίου του 1985- όσο και στην εξέλιξη και λειτουργία του πολιτικού συστήματος. Στις μεταβολές που επήλθαν στην κορυφή της νομοθετικής και εκτελεστικής εξουσίας, δηλαδή τις σχέσεις Προέδρου της Δημοκρατίας – κυβέρνησης και Προέδρου της Δημοκρατίας – Βουλής. Ειδικότερα, στο ρόλο της αναθεώρησης σχετικά με την *ανάδειξη* και την *ισχυροποίηση* του πρωθυπουργού.

Για την εκπόνηση της εργασίας χρησιμοποιήθηκαν εφημερίδες, φιλικά προσκείμενες στο ΠΑ.ΣΟ.Κ, τη Νέα Δημοκρατία (Ν.Δ), το Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας (Κ.Κ.Ε), τα «Πρακτικά της Βουλής», αλλά και η βιβλιογραφία που ασχολείται με το συγκεκριμένο ζήτημα. Τέλος, αξιοποιείται μια συνέντευξη του Κώστα Λαλιώτη, ο οποίος ήταν ένας από τους στενότερους συνεργάτες του Α.

Παπανδρέου και έπαιξε σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση των εξελίξεων, στον γράφοντα (12/01/2016).

Το Σύνταγμα του 1975

Η κατάρτιση του Συντάγματος του 1975 προέκυψε μετά από μια ταραγμένη και ταυτόχρονα τραυματική περίοδο για την ελληνική κοινωνία γενικότερα. Η μετάβαση στη δημοκρατία είναι ένα ευρύτερης ιστορικής και πολιτικής σημασίας γεγονός της πολιτικής και συνταγματικής μας ιστορίας, του οποίου οι καταβολές είναι πολύ πιο βαθιές και σύνθετες από τη δύναμη των ιστορικών συγκυριών που συνέβαλαν στην τελική μορφοποίησή του. Εδώ αναφέρεται μονάχα το περιεχόμενο των διατάξεων σχετικά με τις αρμοδιότητες του Προέδρου της Δημοκρατίας, οι οποίες και αποτέλεσαν το στόχο της αναθεώρησης του 1986.

Η ψήφιση του Συντάγματος του 1975 αποτέλεσε το θεμέλιο λίθο της Γ' Ελληνικής Δημοκρατίας. Το Σύνταγμα του 1975 ήταν πράγματι *δημοκρατικό και φιλελεύθερο*¹ καθώς άφηνε πίσω του αρκετά συντηρητικά στοιχεία του προηγούμενου (Σύνταγμα του 1952). Όμως, η συζήτηση, κατά τη διάρκεια της κατάρτισής του από την *Ε' Αναθεωρητική Βουλή*, διεξήχθη σε υψηλούς τόνους και τελικά οδήγησε στην αποχώρηση σύσσωμης της αντιπολίτευσης στις 21 Μαΐου του 1975, εξαιτίας των προεδρικών εξουσιών².

Το χρονικό περιθώριο της διαδικασίας κατάρτισης και ψήφισης του Συντάγματος ήταν σύντομο καθώς το κυβερνητικό σχέδιο του Συντάγματος κατατέθηκε τον Δεκέμβριο του 1974 και η ψήφιση του τελικού κειμένου πραγματοποιήθηκε στις 7 Ιουνίου 1975. Επιπλέον, ο Κ. Καραμανλής, απορρίπτοντας κατηγορηματικά το αίτημα της αντιπολίτευσης για Συντακτική Βουλή, επιδίωκε να επιφέρει μια *μεταρρύθμιση* κι όχι μια ανατροπή. Επέλεξε να τονίσει το στοιχείο της *συνέχειας* της μεταρρυθμιστικής του προσπάθειας κατά την προδικτατορική περίοδο και θεωρούσε ότι η αναθεωρητική –κι όχι συντακτική– λειτουργία της Βουλής στην

¹ Ευάνθης Χατζηβασιλείου, *Ελληνικός Φιλελευθερισμός. Το Ριζοσπαστικό ρεύμα 1932-1979*, εκδ. Πατάκη, Αθήνα, 2010, σελ. 501.

² ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΤΩΝ ΣΥΝΕΔΡΙΑΣΕΩΝ ΤΗΣ ΟΛΟΜΕΛΕΙΑΣ ΤΗΣ ΒΟΥΛΗΣ των συζητήσεων επί του Συντάγματος του 1975, Ε' Αναθεωρητική Βουλή, Περίοδος Α', Σύνοδος Α', Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα, 1975, σελ. 917-970.

πράξη αύξανε την έκταση του ελέγχου που ασκούσε επί της διαδικασίας (όπως ο Ελευθέριος Βενιζέλος το 1910). Αυτά τα δυο στοιχεία ήταν χαρακτηριστικά της μεθοδολογίας του Κ. Καραμανλή και του επιτελείου του, οι οποίοι θέλησαν να διασφαλίσουν την όσο το δυνατόν συντομότερη ολοκλήρωση της συνταγματικής εκκρεμότητας, μέσα σε μια εποχή υπαρξιακών εσωτερικών και εξωτερικών κινδύνων. Η κατάρτιση του Συντάγματος υπήρξε όρος επιβίωσης της δημοκρατίας³.

Από την πλευρά τους τα κόμματα της αντιπολίτευσης επέκριναν το στενό χρονικό περιθώριο διαμόρφωσης και ψήφησης του Συντάγματος. Ακόμη κατέκριναν έντονα τις αυξημένες αρμοδιότητες του Προέδρου της Δημοκρατίας –οι οποίες χαρακτηρίζονταν «υπερεξουσίες»- που ήταν δυνατό να λειτουργήσουν ως μέσο νόθευσης του κοινοβουλευτικού συστήματος, που αποσκοπούσε στη χειραγώγηση των πολιτικών εξελίξεων. Στον αντίποδα, η κυβέρνηση τις θεωρούσε αναγκαίες για να ασκεί ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας το ρόλο του «ρυθμιστή του πολιτεύματος»⁴.

Σύμφωνα με το Σύνταγμα του 1975, ο ΠτΔ εκλεγόταν από τη Βουλή με αυξημένη πλειοψηφία (2/3 ή 3/5) σε μυστική ψηφοφορία. Η έμμεση εκλογή του ΠτΔ συνδυαστικά με τις αυξημένες εξουσίες του αποτέλεσαν το κύριο πεδίο της σύγκρουσης ανάμεσα στην κυβέρνηση και την αντιπολίτευση.

Σύμφωνα με το άρθρο 32 του Συντάγματος του 1975, ΠτΔ εκλεγόταν όποιος συγκέντρωνε τα 2/3 του συνολικού αριθμού των βουλευτών. Αν αυτό δεν ήταν δυνατό, ακολουθούσε νέα ψηφοφορία μετά 5 μέρες. Αν και πάλι δεν συγκεντρωνόταν η πλειοψηφία των 2/3, γινόταν μια τρίτη ψηφοφορία, στην οποία ήταν απαραίτητη η πλειοψηφία των 3/5. Αν ούτε σε αυτήν την περίπτωση εκλεγόταν ΠτΔ, η Βουλή διαλυόταν και ακολουθούσαν εκλογές. Η νέα Βουλή θα έπρεπε να εκλέξει ΠτΔ με πλειοψηφία 3/5. Αν αυτό δεν ήταν εφικτό, στη νέα ψηφοφορία ήταν αναγκαία η απόλυτη πλειοψηφία του όλου αριθμού των βουλευτών. Αν και αυτή η ψηφοφορία ήταν άκαρπη, θα ακολουθούσε μια τελική ψηφοφορία, στην οποία θα εκλεγόταν όποιος συγκέντρωνε τη σχετική πλειοψηφία.

³ Χατζηβασιλείου, βλ. ο.π., σελ. 501-502.

⁴ Σωτήρης Ριζάς, *Η Προεδρία της Δημοκρατίας στην Ελληνική Πολιτική (1924-35 και 1974-85)*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα, 1992, σελ. 145.

Η κυβέρνηση θεωρούσε ότι η απαίτηση υψηλών πλειοψηφιών διέυρυνε τη νομομοποιητική βάση του ΠτΔ και αντιστάθμιζε τη μη ύπαρξη άμεσης εκλογής⁵. Η αντιπολίτευση από την πλευρά της αντέκρουε το επιχείρημα, καθώς υποστήριζε ότι η αυξημένη πλειοψηφία ήταν *κομμένη και ραμμένη*⁶ στα μέτρα της υπάρχουσας κυβερνητικής πλειοψηφίας, η οποία ήταν δύσκολο να επιτευχθεί ξανά στο μέλλον (220 βουλευτές)⁷.

Το άρθρο 37 παρ. 2 του Συντάγματος του 1975 ανέφερε ότι ο ΠτΔ όφειλε να διορίζει πρωθυπουργό τον αρχηγό του κόμματος που διέθετε την απόλυτη πλειοψηφία των εδρών στη Βουλή. Σε περίπτωση που το κόμμα δεν διέθετε αρχηγό θα έπρεπε να αναμείνει την εκλογή του από την κοινοβουλευτική ομάδα του κόμματος, για να τον διορίσει. Έτσι, αποκλειόταν η επανάληψη βασιλικών πρωτοβουλιών όπως αυτής του 1955, όταν ο βασιλιάς διόρισε πρωθυπουργό τον Κ. Καραμανλή στη θέση του εκλιπόντος Αλ. Παπάγου, χωρίς να έχει εκλεγεί αρχηγός από την Κοινοβουλευτική Ομάδα του κόμματος του Ελληνικού Συναγερμού⁸. Αποκλειόταν ακόμη αλληπάλληλες συνταγματικές κρίσεις όπως αυτές του 1963-65⁹, όταν ο βασιλιάς ήρθε σε σύγκρουση με τους εκλεγμένους πρωθυπουργούς και αφού αυτοί οδηγήθηκαν σε παραίτηση, ο ανώτατος άρχων διόριζε πρωθυπουργούς της επιλογής του αγνοώντας την εσωτερική λειτουργία των κομμάτων. Το Σύνταγμα του 1952 ήταν ιδιαίτερα ασαφές στις σχετικές προβλέψεις και δεν απαγόρευε τέτοιου είδους πρωτοβουλίες του βασιλιά.

Αν κανένα κόμμα δεν εξασφάλιζε την απόλυτη κοινοβουλευτική πλειοψηφία, ο ΠτΔ έπρεπε να αναθέσει εντολή διερευνητική στον αρχηγό του κόμματος της σχετικής πλειοψηφίας (αρ. 37 παρ. 3). Αν αυτή απέβαινε άκαρπη, ο ΠτΔ είχε διαζευκτικά δυο επιλογές: 1) Να αναθέσει διερευνητική εντολή στον αρχηγό του δεύτερου κόμματος, ή 2) να διορίσει πρωθυπουργό μέλος ή μη της Βουλής, που θα

⁵ Ριζάς, βλ. ο.π. σελ. 147.

⁶ Αγορεύσεις Γ. Μαύρου, Α. Παπανδρέου, Ηλ. Ηλιού στις 08/01/1975, στα ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΤΩΝ ΣΥΝΕΔΡΙΑΣΕΩΝ της Ολομέλειας της Βουλής των Συζητήσεων επί του Συντάγματος του 1975, Ε' Αναθεωρητική Βουλή, Περίοδος Α', Σύνοδος Α', Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα, 1975, σελ. 9-15, 18-22, 37-41, 45-57 και τη Γενική Εισήγηση της Μειοψηφίας του Δ. Τσάτσου, σελ. 33-37.

⁷ Αξίζει να σημειωθεί εδώ ότι υπήρξε πρόταση από τον Α. Παπανδρέου για μια τρίτη λύση στο ζήτημα της εκλογής του ΠτΔ. Να εκλέγεται από τους 300 βουλευτές και από 300 «άρχοντες της Τοπικής Αυτοδιοίκησης». Βλ. στα ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΤΩΝ ΣΥΝΕΔΡΙΑΣΕΩΝ ΤΗΣ ΒΟΥΛΗΣ (1975), σελ. 925.

⁸ Ριζάς, βλ. ο.π., σελ. 147.

⁹ Χατζηβασιλείου, βλ. ο.π., σελ. 504.

μπορούσε κατά την κρίση του να τύχει της εμπιστοσύνης της Βουλής. Σε αυτόν μπορούσε να δοθεί και το δικαίωμα διάλυσης, κάτι που ήταν μέσο πίεσης της Βουλής. Προηγουμένως ο ΠτΔ έπρεπε να ζητήσει την απλή γνώμη του Συμβουλίου της Δημοκρατίας (αρ. 37 παρ. 4 του Συντάγματος του 1975).

Το σύστημα της διερευνητικής εντολής αποσκοπούσε να αποτρέψει διασπάσεις κομμάτων και μακρές πολιτικές κρίσεις¹⁰.

Σύμφωνα με το άρθρο 38, σε περίπτωση παραίτησης ή αποδοκιμασίας της κυβέρνησης από τη Βουλή, ο ΠτΔ μπορούσε διαζευκτικά: 1) Να διορίσει μέλος της Βουλής ως πρωθυπουργό για να ζητήσει ψήφο εμπιστοσύνης, 2) Να διορίσει ως πρωθυπουργό μέλος ή μη της Βουλής, για να διενεργήσει εκλογές.

Τις ίδιες ακριβώς δυνατότητες είχε αν έπαυε την κυβέρνηση, αφού πρώτα θα άκουγε την απλή γνώμη του Συμβουλίου της Δημοκρατίας (αρ. 38 παρ. 2). Αυτή η δυνατότητα της παύσης της κυβέρνησης προκάλεσε και τις σοβαρότερες επικρίσεις της αντιπολίτευσης αλλά και των συνταγματολόγων¹¹. Σύμφωνα με την αντιπολίτευση, ο ΠτΔ θα μπορούσε να γίνει «εξουσιαστής» ή και «δυνάστης» του πολιτεύματος κι αυτό γιατί, παύοντας την κυβέρνηση όποτε έκρινε σκόπιμο, θα μπορούσε έμμεσα να επιβάλει την πολιτική του. Ο ΠτΔ ως εκλεγόμενος από τη Βουλή, δηλαδή εμμέσως από το λαό, δεν διέθετε τη νομιμοποίηση εκείνη που θα του επέτρεπε να αντιταχθεί στη βούληση της δημοκρατικά εκλεγμένης κυβέρνησης. Με παραδείγματα από την πλούσια ιστορία των βασιλικών παρεμβάσεων στην πολιτική ζωή της χώρας, η κριτική της αντιπολίτευσης εμπεριείχε ένα δραματικό τόνο. Οι αρμοδιότητες που προβλέπονταν για τον «ρυθμιστή του πολιτεύματος» θα οδηγούσαν στη δυνατότητα να επαναληφθούν τα δράματα του παρελθόντος. Όμως, ο ΠτΔ διέφερε στο πολιτικό, κοινωνικό και οικονομικό πεδίο με τον βασιλιά, οπότε ήταν αβέβαιο εάν θα αναλάμβανε πρωτοβουλίες παρόμοιες με το βασιλιά. Για την κυβερνητική πλευρά η δυνατότητα παύσης της κυβέρνησης ήταν μια δυνατότητα που επέτρεπε στον ΠτΔ να ασκεί το ρυθμιστικό του ρόλο¹².

¹⁰ Χατζηβασιλείου, βλ. ο.π., σελ. 505.

¹¹ Ριζάς, βλ. ο.π., σελ. 148.

¹² Νίκος Αλιβιζάτος, *Το Σύνταγμα και οι Εχθροί του στη Νεοελληνική Ιστορία 1800-2010*, Πόλις, 2012, σελ. 504.

Ουσιαστικά μέσω της αρμοδιότητας αυτής εισαγόταν οριακά η αρχή της διπλής εξάρτησης της κυβέρνησης από τη Βουλή και τον Πρόεδρο της Δημοκρατίας¹³.

Το άρθρο 41 παρ. 1 του Συντάγματος, έδινε τη δυνατότητα στον ΠτΔ να διαλύει τη Βουλή, αν αυτή βρισκόταν σε «προφανή δυσαρμονία» με το λαϊκό αίσθημα ή αν η σύνθεσή της δεν εξασφάλιζε κυβερνητική σταθερότητα. Προηγουμένως έπρεπε να ζητήσει την απλή γνώμη του πρωθυπουργού. Η γνωστή και ως «προεδρική» διάλυση της Βουλής, λόγω του ότι η πρωτοβουλία μπορούσε να ανήκει στον ΠτΔ και να έχει αντιπλειοψηφικό χαρακτήρα, ήταν προβληματική, στο μέτρο που δεν ορίζονταν τα κριτήρια της δυσαρμονίας ή της κυβερνητικής αστάθειας¹⁴. Άλλωστε οι έννοιες «δυσαρμονία» και «λαϊκό αίσθημα» είναι ασαφείς από νομικής άποψης. Προβλέπονταν επίσης κι άλλες δυνατότητες πρόωρης διάλυσης της Βουλής οι οποίες διατηρήθηκαν και μετά την αναθεώρηση του 1986 (αρ 41 παρ. 2 και 5).

Από την πλευρά της κυβέρνησης, ο Κ. Τσάτσος, υπεραμυνόμενος της ανωτέρω ρύθμισης, σημείωσε ότι ο ΠτΔ θα συγκρουόταν πράγματι με την κυβέρνηση, αλλά τη διαφωνία αυτή θα την επέλυε ο λαός καθώς εάν ο ΠτΔ διέλυε τη Βουλή και επανεκλεγόταν η κυβέρνηση, η θέση του θα είναι «όχι μόνον εξασθενημένη, αλλά και προβληματική» -δηλαδή δεν αφηνόταν περιθώριο για επανάληψη των διχαστικών εμπειριών του 1915 και του 1963/65¹⁵.

Σύμφωνα με το άρθρο 44 παρ. 2 του Συντάγματος του 1975, ο ΠτΔ μπορούσε να προκηρύξει δημοψήφισμα για κρίσιμο εθνικό θέμα. Είχε έτσι την ευχέρεια να θέσει υπό την κρίση του εκλογικού σώματος, μόνος αυτός, χωρίς την προηγούμενη έγκριση της Βουλής ή έστω της κυβέρνησης, αμφισβητούμενα θέματα και να έχει τη δυνατότητα να ζητήσει τη δικαίωση των απόψεών του¹⁶. Για την κυβέρνηση, η δυνατότητα του ΠτΔ να προκηρύσσει δημοψήφισμα ήταν στα πλαίσια των

¹³ Ριζάς, βλ. ο.π., σελ. 148.

¹⁴ Ριζάς, βλ. ο.π., σελ. 149.

¹⁵ Χατζηβασιλείου, βλ. ο.π., σελ. 508.

¹⁶ Ριζάς, βλ. ο.π., σελ. 150.

απαραίτητων εκείνων εξουσιών που θα τον βοηθούσαν να εκπληρώσει το θεσμικό του ρόλο ως ρυθμιστής του πολιτεύματος¹⁷.

Το άρθρο 42 παρ. 1, ανέφερε ότι ο ΠτΔ είχε την υποχρέωση κύρωσης, έκδοσης και δημοσίευσης των νομοσχεδίων μέσα σε ένα μήνα από την ψήφισή τους στη Βουλή. Σύμφωνα με την παρ. 2, μέσα σε αυτήν την προθεσμία, είχε δικαίωμα αιτιολογημένης αναπομπής νομοσχεδίου στη Βουλή. Αυτή μπορούσε να ξεπεράσει το εμπόδιο επαναψηφίζοντάς το με την απόλυτη πλειοψηφία του συνόλου των μελών της (άρθρο 42 παρ. 1 Σ.1975). Το δικαίωμα της αναπομπής είχε σημασία ως μοχλός πίεσης μιας διαιρεμένης κοινοβουλευτικής πλειοψηφίας ή δημόσιας διαφοροποίησης του ΠτΔ από την κυβερνητική πολιτική¹⁸.

Ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας, μεταξύ άλλων νομοθετικών αρμοδιοτήτων που είχε, μπορούσε να εκδίδει οργανωτικά διατάγματα, τα οποία ρύθμιζαν την εσωτερική διάρθρωση και λειτουργία κρατικών υπηρεσιών και οργανισμών, χωρίς να επιτρέπεται η μεταβολή της βαθμολογικής διάρθρωσης του προσωπικού ή η αύξηση του αριθμού του, μετά τη διατύπωση γνώμης από συμβούλιο αποτελούμενο τουλάχιστον κατά τα 2/3 από δικαστές (αρ. 43, παρ. 3 Σ.1975).

Κάποιες άλλες εξουσίες με τις οποίες το Σύνταγμα του 1975 εφοδίαζε τον ΠτΔ ήταν ότι μπορούσε «εις εκτάκτους περιστάσεις» να συγκαλέσει υπό την προεδρία του το υπουργικό συμβούλιο, για να μπορεί έτσι, άμεσα κι επίσημα, σε ορισμένες περιπτώσεις, να ελέγξει την κυβερνητική πολιτική και να ασκήσει επιρροή (αρ. 38, παρ. 3)¹⁹. Είχε, ακόμη, τη δυνατότητα να απευθύνει διαγγέλματα «εις όλως εξαιρετικές περιστάσεις», δημοσιευμένα στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως (αρ. 44, παρ. 3). Σ' αυτές τις πράξεις μπορούσε να προχωρήσει και χωρίς τη σύμφωνη γνώμη του πρωθυπουργού ή της κυβέρνησης.

Μια ακόμα διάταξη η οποία προκάλεσε την εντονότατη αντίδραση σύσσωμης της αντιπολίτευσης ήταν αυτή που προσδιόριζε τον τρόπο με τον οποίο θα κηρυσσόταν

¹⁷ Κ. Καραμανλής, ομιλία στη Βουλή κατά την κατάθεση του κυβερνητικού Σχεδίου του Συντάγματος, 07/01/1975, Κωνσταντίνος Σβολόπουλος (γεν. επιμέλεια), *Κωνσταντίνος Γ. Καραμανλής: Αρχείο, Γεγονότα και Κείμενα*, Τόμος 8, Ίδρυμα Κωνσταντίνος Γ. Καραμανλής, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα, 1997, σελ. 281-286.

¹⁸ Ριζάς, βλ. ο.π., σελ. 150.

¹⁹ Ριζάς, βλ. ο.π., σελ. 152.

η «κατάσταση πολιορκίας». Ο ρόλος του ΠτΔ ήταν καταλυτικός. Σε περίπτωση πολέμου ή επιστράτευσης εξαιτίας εξωτερικών κινδύνων, με διάταγμα προσυπογραφόμενο από το υπουργικό συμβούλιο, ή σε περίπτωση «σοβαράς διαταραχής ή εκδήλου απειλής κατά της δημόσιας τάξεως και ασφαλείας του κράτους εξ εσωτερικών κινδύνων», με διάταγμα προσυπογραφόμενο μόνο από τον πρωθυπουργό, ο ΠτΔ μπορούσε να αναστείλει σε όλη ή μέρος της επικράτειας την ισχύ των πιο σημαντικών ατομικών δικαιωμάτων. Συγκεκριμένα των άρθρων 5 παρ. 4, 6, 8, 9, 11, 12 παρ. 1-4, 14, 19, 22, 23, 96 παρ. 4 και 97 και να εφαρμόσει το νόμο για την κατάσταση πολιορκίας. Στην περίπτωση πολέμου έληγε με τη λήξη του πολέμου, στην περίπτωση «εσωτερικών κινδύνων» μετά 30 μέρες, εκτός αν η Βουλή έδινε την έγκρισή της για παράταση 30 ημερών (αρ. 48 παρ. 1). Στη διάρκειά της ο ΠτΔ μπορούσε «να λαμβάνη προσέτι και πάντα τα αναγκαία νομοθετικής ή διοικητικής φύσεως μέτρα προς αντιμετώπισιν της καταστάσεως και την ταχύτεραν αποκατάστασιν των συνταγματικών θεσμών (αρ. 48 παρ. 2 του Σ.1975).

Η δυνατότητα αυτή του ΠτΔ μπορούσε να συνίσταται είτε στη ματαίωση μιας καταπιεστικής πολιτικής, είτε στην επιδίωξή της, συνυπολογιζόμενης της δυνατότητάς του να παύει και να διορίζει τον πρωθυπουργό. Το περιεχόμενο του αρ. 48 είχε ως σκοπό να δώσει στο κοινωνικοπολιτικό καθεστώς ένα ύστατο μέσο άμυνας. Ήταν επόμενο να υπάρξει αντίδραση και καχυποψία, αν κατανοήσει κανείς τη συγκυρία και την ιστορική πείρα. Άλλωστε, ο μηχανισμός της κατάστασης πολιορκίας είχε επανειλημμένα χρησιμοποιηθεί ως μέθοδος πολιτικής επικράτησης στο παρελθόν²⁰. Πρέπει ωστόσο να σημειωθεί ότι η καθεστωτική άμυνα ήταν κάτι που προβλεπόταν σε όλες τις δυτικές χώρες²¹.

Πολλές από τις παραπάνω δικαιοδοσίες, ο ΠτΔ μπορούσε να τις ασκήσει αφού πρώτα είχε συμβουλευθεί το *Συμβούλιο της Δημοκρατίας* (αρ. 39). Αυτό ήταν ένα γνωμοδοτικό σώμα, χωρίς αποφασιστική αρμοδιότητα. Ο ΠτΔ θα το συγκαλούσε στις ρητά προβλεπόμενες από το Σύνταγμα περιπτώσεις και όποτε άλλοτε έκρινε σκόπιμο (αρ. 39 παρ. 1 του Σ.1975). Το αποτελούσαν: οι κατά δημοκρατικό τρόπο

²⁰ Ριζάς, βλ. ο.π., σελ. 153.

Ακόμη βλ. στο Νίκος Αλιβιζάτος, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση 1922-1974*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα, 1986, σελ. 38-64.

²¹ Χατζηβασιλείου, βλ. ο.π., σελ. 508. Αναφέρεται η άποψη του Κ. Τσάτσου.

εκλεγμένοι ΠτΔ, ο πρωθυπουργός, ο πρόεδρος της Βουλής, ο αρχηγός της αξιωματικής αντιπολίτευσης, και οι προερχόμενοι από τη Βουλή πρωθυπουργοί ή πρωθυπουργοί κυβερνήσεων που είχαν πάρει ψήφο εμπιστοσύνης (αρ. 39 παρ. 2). Σε σχέση με το Συμβούλιο του Στέμματος, διέφερε σε δυο σημεία: α) Το Συμβούλιο του Στέμματος δεν ήταν συνταγματικά κατοχυρωμένο και β) δεν είχε σταθερή σύνθεση²².

Το Συμβούλιο της Δημοκρατίας επικρίθηκε ως ένας θεσμός που μπορούσε να συγκαλύψει τις προεδρικές επιλογές προσδίδοντάς τους αντικειμενικοποιημένη υπόσταση. Αυτό εξυπηρετούσε και η σύνθεσή του, στην οποία ήταν έντονη η παρουσία πολιτικών που είχαν ήδη αποσυρθεί. Επισημαινόταν, ακόμη, η έλλειψη δημοκρατικής νομιμοποίησης²³. Η γνώμη του πρωθυπουργού ή του αρχηγού της αξιωματικής αντιπολίτευσης, οι οποίοι είχαν πρόσφατη λαϊκή εντολή, θα έμπαινε δίπλα με αυτήν πρώην πρωθυπουργών, οι οποίοι μπορεί να είχαν από καιρού αποδοκιμασθεί από το εκλογικό σώμα. Πάντως, το Συμβούλιο της Δημοκρατίας είχε καθαρά γνωμοδοτικό χαρακτήρα και οι όποιες αποφάσεις θα λαμβάνονταν από τον ΠτΔ.

Συνοπτικά, πρέπει να σημειωθούν ορισμένα στοιχεία ως προς τις δικαιοδοσίες και το ρόλο που ανατέθηκε στον ΠτΔ: 1) Στην χρήση των προεδρικών εξουσιών προσδόθηκε οριακός χαρακτήρας. Αυτό προκύπτει από πολλές διατυπώσεις του συνταγματικού κειμένου: «έκτακτοι περιστάσεις», «όλως εξαιρετικά», «κρίσιμα εθνικά θέματα», διακριτική ευχέρεια στο σχηματισμό κυβέρνησης, όταν δεν προκύπτει μονοκομματική πλειοψηφία κ.α. Ποια ήταν αυτά τα όρια, του δινόταν η δυνατότητα να κρίνει μόνος του.

Ο Κ. Καραμανλής διευκρίνισε αργότερα ότι ο ΠτΔ έπρεπε να κάνει χρήση των εξουσιών του μόνο σε περίπτωση «εθνικής κρίσης»²⁴. Αυτό που υπονοείτο ήταν ότι ο ΠτΔ προορίζονταν για την εγγύηση του κοινωνικοπολιτικού καθεστώτος,

²² Ριζάς, βλ. ο.π., σελ. 154.

Επίσης βλ. Αλιβιζάτος *Πολιτικοί θεσμοί* ο.π. σελ. 255-260.

²³ Ριζάς, βλ. ο.π.

²⁴ «Το Βήμα» 23/04/1980.

τελευταίος φραγμός για την αναίρεσή του, σε ένα κλίμα διευρυνόμενης ριζοσπαστικοποίησης.

2) Και σε συνθήκες συναίνεσης, ο ΠτΔ ως «ρυθμιστής του πολιτεύματος» θα αποτελούσε τον παράγοντα ομαλής λειτουργίας του πολιτικού συστήματος. Όπως τονιζόταν στην εισηγητική έκθεση της συνταγματικής κοινοβουλευτικής επιτροπής: «Ο ΠτΔ δεν εγγυάται απλώς, ρυθμίζει τη λειτουργία του πολιτεύματος». Μέσο ρύθμισης ήταν οι προεδρικές εξουσίες²⁵. Και ορισμένες από αυτές (δυνατότητα διάλυσης της Βουλής και προκήρυξης δημοψηφίσματος) είχαν ως τελικό κριτή το λαό. Επιπλέον, οι αρμοδιότητες του ανώτατου άρχοντα ήταν περιορισμένες σε σχέση με τις προβλέψεις στο Σύνταγμα του 1952²⁶.

Ο αντίλογος σχετικά με τις προεδρικές εξουσίες αναπτύχθηκε γύρω από τον άξονα: Ο ΠτΔ με τις εξουσίες αυτές θα εξελισσόταν σε κεντρικό στοιχείο του πολιτικού συστήματος. Τόνιζαν ότι δεν ήταν απαραίτητο να ασκήσει τις εξουσίες αυτές, αλλά αρκούσε το ότι τις είχε για να λαμβάνεται υπόψη από την κοινοβουλευτική πλειοψηφία²⁷.

Ενώ η χάραξη και η άσκηση της πολιτικής της χώρας ανήκε κατ' αποκλειστικότητα στην κοινοβουλευτικά υπεύθυνη κυβέρνηση (άρθρο 82 παρ. 1 του Συντάγματος), αναγνωρίζονταν, σύμφωνα με την αντιπολίτευση, κάποιες αρκετά παρεμβατικές εξουσίες στον Πρόεδρο της Δημοκρατίας. Όπως χαρακτηριστικά ανέφερε ο Γ. Μαύρος «ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας είναι ανεύθυνος. Άπαξ και εκλεγεί είναι αμετακίνητος»²⁸. Βάσει του άρθρου 49 παρ. 1 του Συντάγματος ο ΠτΔ δεν έχει πολιτικές ευθύνες, ούτε λογοδοτεί για τις πράξεις του. Κάτι βέβαια που δεν συμβαίνει με την κυβέρνηση, η οποία λογοδοτεί και ελέγχεται από τη Βουλή.

Η αντιπολίτευση φαίνεται ότι ζητούσε μια ισχυρότερη Βουλή και μια λιγότερο ισχυρή κυβέρνηση –προκαλώντας την παρατήρηση του Κ. Καραμανλή ότι επιζητούσε την επιστροφή στο Σύνταγμα «του Ζαΐμη του 1927». Ένας εσφαλμένος,

²⁵ Ριζάς, βλ. ο.π., σελ. 155.

²⁶ Χατζηβασιλείου, βλ. ο.π., σελ. 509. Αναφέρεται η άποψη του Κ. Καραμανλή.

²⁷ Ριζάς, βλ. ο.π., σελ. 155.

²⁸ ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΤΩΝ ΣΥΝΕΔΡΙΑΣΕΩΝ ΤΗΣ ΒΟΥΛΗΣ (1975), βλ. ο.π., σελ. 922.

όπως αποδείχθηκε, ισχυρισμός της αντιπολίτευσης ήταν ότι κατηγόρησε τον Κ. Καραμανλή ότι επιδίωκε την ανάδειξη μιας πανίσχυρης προεδρίας με σκοπό να την αναλάβει ο ίδιος. Τον κατηγόρησαν ότι θα επεδίωκε να εκλεγεί ΠτΔ μετά την ψήφιση του Συντάγματος, θα παραιτούνταν πριν τη λήξη της θητείας της Βουλής (το 1978) με στόχο να επανεκλεγεί από τους 220 βουλευτές που διέθετε η Ν.Δ. Με αυτόν τον τρόπο, ισχυριζόταν η αντιπολίτευση, ο Κ. Καραμανλής θα έμενε ΠτΔ (με τις υπερεξουσίες) έως το 1983. Το σενάριο της αντιπολίτευσης δεν επαληθεύτηκε²⁹.

Ο Κ. Καραμανλής πρότεινε ένα στενό συνεργάτη και άνθρωπο της απολύτου εμπιστοσύνης του για το ύπατο πολιτειακό αξίωμα, τον Κ. Τσάτσο. Ο ίδιος εξελέγη ΠτΔ 5 χρόνια αργότερα, το 1980, και επέβλεψε προσωπικά την ομαλή παράδοση της εξουσίας μετά τις εκλογές της 18^{ης} Οκτωβρίου του 1981³⁰.

²⁹ Χατζηβασιλείου, βλ. ο.π., σελ. 509.

³⁰ Χατζηβασιλείου, βλ. ο.π., σελ. 510.

Το ΠΑ.ΣΟ.Κ στην κυβέρνηση

Αφού ο Κ. Καραμανλής είχε εκλεγεί Πρόεδρος της ελληνικής Δημοκρατίας (05/05/1980), ο δρόμος του Α. Παπανδρέου προς την πρωθυπουργία ήταν πλέον ευκολότερος καθώς η συντηρητική παράταξη θα έδινε την εκλογική μάχη του 1981 χωρίς τον ιστορικό ηγέτη της αλλά και η παρουσία του Κ. Καραμανλή στο προεδρικό μέγαρο καθυσύχαιζε, κατά κάποιο τρόπο, όσους φόβιζε η προοπτική της ανόδου ενός σοσιαλιστικού κόμματος στην εξουσία.

Το ΠΑ.ΣΟ.Κ, λοιπόν, ανέλαβε τη διακυβέρνηση της χώρας μετά τις εκλογές της 18^{ης} Οκτωβρίου 1981. Έτσι, άρχιζε η λεγόμενη περίοδος της 'συγκατοίκησης'. 'Συγκατοίκηση' σήμαινε ότι ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας και ο πρωθυπουργός προέρχονταν από δυο διαφορετικούς πολιτικούς χώρους.

Ήταν η πρώτη φορά στην πολιτική ιστορία της χώρας που ένα κόμμα με τόσο ριζοσπαστικές απόψεις για την οργάνωση του κράτους και της κοινωνίας καθώς και για τον διεθνή προσανατολισμό της χώρας καταλάμβανε την κυβέρνηση. Και τούτο, με άψογες εκλογές, το αποτέλεσμα των οποίων δεν αμφισβήτησε κανένας. Επιβεβαιώθηκε, όπως τόνιζε στις δηλώσεις του το βράδυ των εκλογών ο Α. Παπανδρέου, ότι η δημοκρατία επιτέλους λειτουργεί και στην Ελλάδα³¹.

Το σύνθημα που κυριάρχησε στις εκλογές του 1981 ήταν «ΑΛΛΑΓΗ». Το ΠΑΣ.Ο.Κ κατόρθωσε να εκφράσει με τον καλύτερο τρόπο το αίτημα για «αλλαγή» και πράγματι η ελληνική κοινωνία ανέμενε από τη νέα κυβέρνηση σημαντικές αλλαγές. Το ζήτημα είναι ότι ούτε το ΠΑ.ΣΟ.Κ είχε ξεκαθαρίσει το εύρος και το βάθος των αλλαγών, ούτε –όπως συνήθως συμβαίνει στην πολιτική- υπήρχε γενική ομοφωνία για το ακριβές περιεχόμενο της «ΑΛΛΑΓΗΣ»³².

Ευρύτερα κοινωνικά στρώματα στήριξαν με την ψήφο τους το ΠΑ.ΣΟ.Κ προσδοκώντας την πραγμάτωση ριζικών κοινωνικών και οικονομικών αλλαγών. Το

³¹ Αλιβιζάτος, *Το Σύνταγμα και οι εχθροί του...*, βλ. ο.π., σελ. 517.

³² Χρήστος Λυριντζής, «Εσωτερικές Πολιτικές Εξελίξεις, 1981-1990», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, ΙΣΤ' Τόμος, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα, 2000, σελ. 350-364.

ΠΑ.ΣΟ.Κ, ιδιοφυώς, στον πολιτικό του λόγο ανέφερε ότι εκπροσωπεί τα συμφέροντα των «μη-προνομιούχων» Ελλήνων. Ένας όρος ο οποίος όμως ήταν ιδιαίτερα ασαφής καθώς οι περισσότεροι ψηφοφόροι ενέτασσαν τους εαυτούς τους στους «μη-προνομιούχους». Με αυτόν τον τρόπο κατόρθωσε να συσπειρώσει ψηφοφόρους και υποστηρικτές από διάφορα κοινωνικά στρώματα.

Η κυβέρνηση του ΠΑ.ΣΟ.Κ προχώρησε σε ορισμένες μεγάλες τομές, όπως η ψήφος στα 18 (Ν. 1224/1981), η καθιέρωση του πολιτικού γάμου (Ν. 1250/1982), η αποποινικοποίηση της μοιχείας (Ν. 1272/1982) και, κυρίως, η αναμόρφωση του οικογενειακού δικαίου (Ν. 1329/1983), με την καθιέρωση της ισονομίας ανδρών και γυναικών³³.

Επιπλέον, στις βαρυσήμαντες αλλαγές εντάσσονται η αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης (στην ουσία η αναγνώριση της αντιστασιακής δράσης και του Εθνικού Απελευθερωτικού Μετώπου, νόμος 1285/1982) και η καθιέρωση της 25^{ης} Νοεμβρίου³⁴ ως ημέρας για τον εορτασμό της, ο νόμος-πλαίσιο για τη λειτουργία των Α.Ε.Ι (νόμος 1268/1982), η δημιουργία του Εθνικού Συστήματος Υγείας (Ε.Σ.Υ.) (Ν. 1397/1983)³⁵ και των Κέντρων Ανοιχτής Προστασίας Ηλικιωμένων (Κ.Α.Π.Η). Επιπρόσθετα, βελτιώθηκε σημαντικά η θέση των εργαζομένων, όχι μόνο μέσω της κατοχύρωσης της συνδικαλιστικής ελευθερίας, αλλά και με την καθιέρωση της πενθήμερης εβδομάδας εργασίας και της υποχρεωτικής άδειας 4 εβδομάδων για όλους τους μισθωτούς που συμπλήρωναν ένα χρόνο εργασίας στον ίδιο εργοδότη³⁶.

Η κυβερνητική εναλλαγή του 1981 αποτελεί ξεχωριστή στιγμή της συνταγματικής ιστορίας της χώρας μας: επιβεβαιώνοντας τη Μεταπολίτευση, έδειξε ότι η πλειοψηφία μπορεί επιτέλους να κυβερνά απρόσκοπτα και στην Ελλάδα, χωρίς να χρειάζεται να δίνει διαπιστευτήρια σε παράγοντες εκτός «δημοκρατικού κυκλώματος», όπως ήταν παλιότερα τα ανάκτορα, οι ένοπλες δυνάμεις και ο λεγόμενος «συμμαχικός». Έτσι, η εναλλαγή του 1981 διεύρυνε τη νομιμοποίηση του Συντάγματος του 1975 και, κατ' επέκταση, της μεταπολιτευτικής δημοκρατίας,

³³ Γιάννης Βούλγαρης, *Η Ελλάδα της Μεταπολίτευσης 1974-1990. Σταθερή Δημοκρατία Σημαδεμένη από τη Μεταπολεμική Ιστορία*, Θεμέλιο, δ' έκδοση, Αθήνα, 2008, σελ. 156.

³⁴ Είναι η επέτειος της ανατίναξης της γέφυρας του Γοργοποτάμου.

³⁵ Λυριντζής, βλ. ο.π., σελ. 356.

³⁶ Αλιβιζάτος, *Το Σύνταγμα και οι εχθροί του...*, βλ. ο.π., σελ. 519.

ενσωματώνοντας στο κοινοβουλευτικό παιχνίδι και τις λαϊκές εκείνες δυνάμεις που, από το τέλος της δεκαετίας του 1940, το πολιτικό σύστημα της χώρας αντιμετώπιζε ως πολίτες δεύτερης κατηγορίας³⁷. Ακολουθώντας ένα μίγμα λαϊκισμού και πελατειακών πρακτικών το ΠΑ.ΣΟ.Κ ενσωμάτωσε στην ελληνική πολιτική ένα σημαντικό τμήμα του πληθυσμού το οποίο σε όλη τη διάρκεια της μεταπολεμικής περιόδου δεν διέθετε ουσιαστικά πρόσβαση στην εξουσία. Η παλαιά αντίθεση «κομμουνιστών-εθνικοφρόνων» αντικαταστάθηκε από την αντιπαράθεση «δεξιά-αντιδεξιά» στην οποία το ΠΑ.ΣΟ.Κ αυτοπροβλήθηκε ως ο μοναδικός εκφραστής των αντιδεξιών δυνάμεων³⁸.

Η άνοδος στην εξουσία ενός πολιτικού σχηματισμού με τόσο «αιρετικές» θέσεις σε σχέση με τα κόμματα που κυβέρνησαν τα προηγούμενα χρόνια, επιτεύχθηκε χωρίς κλυδωνισμούς και με την άψογη τήρηση του Συντάγματος του 1975. Η άψογη δημοκρατική εναλλαγή στην κυβέρνηση συνδυαστικά με τις προαναφερθείσες «κοινωνικές κατακτήσεις» ήταν το μεγάλο επίτευγμα της δεκαετίας του 1980³⁹.

Όλα τα παραπάνω πραγματοποιήθηκαν την περίοδο 1981-1985. Αποτέλεσαν τα κεκτημένα της πρώτης τετραετίας του ΠΑ.ΣΟ.Κ. Δεν ήταν όμως αρκετά, αναλογικά με τις προσδοκίες που είχαν καλλιεργηθεί καθώς η κυβέρνηση, σταδιακά, μετατοπιζόταν από τις αρχικές ριζοσπαστικές της θέσεις και υφίσταντο αυστηρή κριτική, κυρίως από την Αριστερά.

³⁷ Αλιβιζάτος, *Το Σύνταγμα και οι εχθροί του...*, βλ. ο.π., σελ. 520.

³⁸ Λυριντζής, βλ. ο.π., σελ. 358.

³⁹ Αλιβιζάτος, *Το Σύνταγμα και οι εχθροί του...*, βλ. ο.π., σελ. 521.

Οι πολιτικές παρεμβάσεις του Προέδρου της Δημοκρατίας

Οι σχέσεις ανάμεσα στον Πρόεδρο της Δημοκρατίας Κ. Καραμανλή και στον πρωθυπουργό Α. Παπανδρέου, στην αρχή, σίγουρα δεν ήταν εύκολες. Όμως, σταδιακά, υπήρξε μια προσέγγιση. Ο Α. Παπανδρέου έδειχνε να 'ξεχνά' τις 'τολμηρές' του εξαγγελίες για τη διεθνή θέση της χώρας ή για το 'αυταρχικό' Σύνταγμα του 1975. Διεκήρυττε ότι σέβεται απόλυτα τους θεσμούς, όπως αυτοί διαμορφώθηκαν μετά το καλοκαίρι του 1974, και θα κινηθεί μέσα στα διαμορφωμένα πλαίσια του πολιτεύματος. Ο Κ. Καραμανλής από την πλευρά του έδειχνε να αποδέχεται την περίπτωση η χώρα να κυβερνάται από ένα κόμμα με ριζοσπαστικές θέσεις, όπως το ΠΑ.ΣΟ.Κ, και να τον ενδιαφέρει, κυρίως, η εξωτερική πολιτική της χώρας και ο έλεγχος των Ενόπλων Δυνάμεων⁴⁰.

Οι πρώτες διαφωνίες του Προέδρου της Δημοκρατίας για την πολιτική που ακολουθούσε η κυβέρνηση του ΠΑ.ΣΟ.Κ εκφράστηκαν δημόσια με την ομιλία του στην Καλαμάτα την 1^η Φεβρουαρίου 1983, ακολούθησε η ομιλία του στις Σέρρες την 28^η Ιουνίου 1983, όπου ο φιλοκυβερνητικός τύπος έκανε λόγο για «έκρηξη Καραμανλή»⁴¹, αλλά και το πρωτοχρονιάτικο μήνυμά του για το 1984.

Σημείο καμπής, όμως, στις σχέσεις ανάμεσα στον Πρόεδρο της Δημοκρατίας και τον πρωθυπουργό αποτελεί η άνοιξη του 1984 και συγκεκριμένα η προεκλογική περίοδος των Ευρωεκλογών της 17^{ης} Ιουνίου 1984. Ο Α. Παπανδρέου θεώρησε ότι ο Κ. Καραμανλής θέλησε να παίξει ενεργό ρόλο στον κομματικό ανταγωνισμό εν όψει της εκλογικής αναμέτρησης⁴².

⁴⁰ Από το Κωνσταντίνος Σβολόπουλος (γεν. επιμ.), φαίνεται τι ήταν αυτό που πρωταρχικά απασχολούσε τον τότε Πρόεδρο της Δημοκρατίας όταν το ΠΑ.ΣΟ.Κ ανέλαβε τη διακυβέρνηση της χώρας. Από τη συνέντευξη του Κώστα Λαλιώτη στον γράφοντα στις 12/01/2016 επιβεβαιώνεται αυτό, αν και γίνονται υπαινιγμοί ότι ο Κ. Καραμανλής είχε αντιρρήσεις για ορισμένες αλλαγές (Αναγνώριση Εθνικής Αντίστασης, Ε.Σ.Υ.) που προώθησε το ΠΑ.ΣΟ.Κ.

⁴¹ Σβολόπουλος (γεν. επιμ.), βλ. ο.π. σελ. 299-303.

⁴² Συνέντευξη του Κώστα Λαλιώτη στον γράφοντα 12/01/2016.

Ενώ στο κόμμα της Νέα Δημοκρατίας φαίνεται να γνώριζαν ότι, στις μετρήσεις που διεξάγονταν εκείνη την περίοδο, το ΠΑ.ΣΟ.Κ εξακολουθούσε να έχει ένα καθαρό προβάδισμα⁴³, διάλεξαν να μπουν σε μια αναμέτρηση «εφ’ όλης της ύλης» μαζί του με το γενικό σύνθημα «ΕΔΩ ΚΑΙ ΤΩΡΑ ΑΠΑΛΛΑΓΗ». Η στρατηγική του τότε προέδρου της Ν.Δ. Ευάγγελου Αβέρωφ φαίνεται ότι περιελάμβανε ακόμη και την εμπλοκή του Προέδρου της Δημοκρατίας προκειμένου να επιτευχθεί ο στόχος της ανατροπής της κυβέρνησης του Α. Παπανδρέου. Χαρακτηριστικό είναι το δημοσίευμα της εφημερίδας «Μεσημβρινή» όπου ανέφερε «ΝΙΚΗ ΓΕΝΝΑΙΑ ΖΗΤΑ Ο ΑΒΕΡΩΦ για να «λύσει τα χέρια» του Καραμανλή»⁴⁴. Σύμφωνα με τον Αβέρωφ η νίκη της Ν.Δ. στις προσεχείς Ευρωεκλογές θα έπρεπε να ήταν τέτοια που θα του επέτρεπε να ζητήσει την άμεση διεξαγωγή βουλευτικών εκλογών από τον Πρόεδρο της Δημοκρατίας. Όπως είδαμε παραπάνω, το Σύνταγμα του 1975 έδινε τη δυνατότητα στον Πρόεδρο της Δημοκρατίας να διαλύει τη Βουλή, εάν αυτή βρίσκεται σε «προφανή δυσαρμονία με το λαϊκό αίσθημα», και να προκηρύσσει εκλογές χωρίς την έγκριση της κυβέρνησης που διέθετε την κοινοβουλευτική πλειοψηφία.

Ο πρωθυπουργός αποδέχτηκε την ‘πρόκληση’ του αρχηγού της αξιωματικής αντιπολίτευσης κι έτσι οι Ευρωεκλογές πήραν το χαρακτήρα γενικών εκλογών. Η πόλωση υπήρξε εντονότατη. Από την πλευρά του ο Κ. Καραμανλής μόνο αμέτοχος δεν έμεινε.

Αρχικά, στις 2 Μαΐου 1984 ο ΠτΔ πρότεινε –αν όχι επέβαλε– στον πρωθυπουργό την αντικατάσταση των υπουργών Εσωτερικών, Δικαιοσύνης, Δημόσιας Τάξεως, Τύπου και Τηλεοράσεως με υπηρεσιακά, ουδέτερα, πρόσωπα για την προεκλογική περίοδο⁴⁵. Τελικά, αντικαταστάθηκαν μόνο οι υπουργοί Εσωτερικών και Δικαιοσύνης⁴⁶.

⁴³ Γιάννης Λούλης, «Ευρωεκλογές και Κοινή Γνώμη: Μια Απόπειρα Ερμηνείας των Αποτελεσμάτων.», *ΕΠΙΚΕΝΤΡΑ*, τεύχος 38, Μάιος-Ιούνιος 1984, σελ. 18-32. Οι εκτιμήσεις ανέφεραν διαφορά 2-4 μονάδων μεταξύ του ΠΑ.ΣΟ.Κ και της Ν.Δ.

⁴⁴ Συνέντευξη Ευ. Αβέρωφ στην εφημερίδα «Μεσημβρινή», 2 Ιουνίου 1984.

⁴⁵ Σβολόπουλος (γεν. επιμ.), βλ. ο.π. σελ. 368.

⁴⁶ Το 1981 και το 1989 οι Ευρωεκλογές πραγματοποιήθηκαν ταυτόχρονα με τις Εθνικές-βουλευτικές εκλογές οπότε και υπήρξε αντικατάσταση των αρμοδίων υπουργών ενώ το 1994, 1999, 2004, 2009

Ακολούθως υπήρξε μια ουσιαστική και κρίσιμη παρέμβαση του Κ. Καραμανλή με το διάγγελμά του για τις Ευρωεκλογές, το οποίο, κατόπιν έντονων αντιδράσεων για το περιεχόμενό του, ονομάστηκε 'μήνυμα', στις 22 Μαΐου 1984. Η παρέμβασή του ήταν σαφής υπέρ της Ευρωπαϊκής Οικονομικής Κοινότητας (Ε.Ο.Κ). Ανοιχτά αντέδρασε μόνο το Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας (Κ.Κ.Ε.) με ανακοίνωσή του ενώ η κυβέρνηση δεν έκανε σχόλια. Αντίθετα ο φιλοκυβερνητικός τύπος έκανε λόγο ότι «για πρώτη φορά, αφ' ότου κατέχει το ύπατο κρατικό αξίωμα, ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας δημοσιοποιεί –κατά τρόπον εμφαντικό, αν όχι δραματικό- τις θέσεις του για την επικείμενη εκλογική αναμέτρηση» (Ελευθεροτυπία). Την πολιτική σημασία και βαρύτητα της παρέμβασης Καραμανλή αναγνώρισε –επιδοκιμάζοντάς την βεβαίως- και ο αντιπολιτευόμενος τύπος όπου τονίζεται μεταξύ άλλων «...ασυνήθιστη επισήμανση όμως, που την ώρα ακριβώς που γίνεται και με την επίγνωση πως θα προκαλέσει πολιτικής φύσεως ερμηνείες και διαφορετικού τύπου αντιδράσεις από τα κόμματα και τον φιλικό τους τύπο, παίρνει το χαρακτήρα **παρέμβασης στην πολιτική**⁴⁷, κοινωνική και οικονομική ζωή της χώρας, για την οποία γίνεται λόγος και στο κείμενο του διαγγέλματος...» (Καθημερινή)⁴⁸.

Έντονη δυσφορία αλλά και ερωτηματικά προκάλεσε στο κυβερνών κόμμα η δήλωση του Προέδρου της Δημοκρατίας την ώρα που πήγε να ψηφίσει «...αύριο βέβαια όλοι οι Έλληνες θα μιλούν. Και φοβούμαι ότι ο καθένας θα με συμβουλεύει τι πρέπει να κάνω»⁴⁹. Η τελευταία αυτή φράση του Κ. Καραμανλή, φαίνεται, ότι ανησύχησε ιδιαίτερα τον Α. Παπανδρέου, καθώς είναι χαρακτηριστικό ότι το βράδυ των Ευρωεκλογών καθυστέρησε αρκετά να κάνει δηλώσεις για το αποτέλεσμα, περιμένοντας να διαπιστώσει εάν αυτό θα εξασφάλιζε στο ΠΑ.ΣΟ.Κ κοινοβουλευτική πλειοψηφία⁵⁰, σε περίπτωση που η κάλπη δεν ήταν 'ευρωπαϊκή'

και 2014 δεν συνέβη κάτι τέτοιο. Τα στοιχεία είναι από τα κυβερνητικά σχήματα όπως δημοσιεύονται στη *Γενική Γραμματεία της Κυβέρνησης*.

⁴⁷ Τα έντονα γράμματα είναι του γράφοντα κι όχι από το δημοσίευμα της εφημερίδας.

⁴⁸ Σβολόπουλος (γεν. επιμ.), βλ. ο.π. σελ. 374-376. Το πλήρες περιεχόμενο του διαγγέλματος- 'μηνύματος' αλλά και τις αντιδράσεις του τύπου.

⁴⁹ Ριζάς, βλ. ο.π., σελ. 218.

⁵⁰ «Μεσημβρινή», 18/06/1984, οι δηλώσεις του Α. Παπανδρέου οι οποίες πραγματοποιήθηκαν στις 04.30 τα ξημερώματα οπότε και εξακριβώθηκε ότι, σε περίπτωση που οι κάλπες ήταν 'εθνικές' κι όχι 'ευρωπαϊκές', τότε το ΠΑ.ΣΟ.Κ θα εξασφάλιζε κοινοβουλευτική πλειοψηφία. Α. Παπανδρέου: «...Ο λαός με την ψήφο του στήριξε την Αλλαγή και καταδίκασε τη Δεξιά. Η Ν.Δ. έδωσε τον υπέρ πάντων αγώνα κι έχασε... Η Ν.Δ παραμένει μειοψηφία και σε μεγάλη απόσταση από το ΠΑ.ΣΟ.Κ...», ενώ σε ερώτηση δημοσιογράφου για το αν η κυβέρνηση θα συνεχίσει αυτοδύναμα, ο πρωθυπουργός

αλλά 'εθνική'. Το αποτέλεσμα των Ευρωεκλογών ήταν τέτοιο που ίσως δεν άφησε κανέναν από τους δυο βασικούς μονομάχους απόλυτα ευχαριστημένο. Πρώτο κόμμα αναδείχθηκε το ΠΑ.ΣΟ.Κ με 41,58% έναντι 38,05% της Ν.Δ.

Η καθοριστικότερη, ίσως, στιγμή που προκάλεσε και το έντονο ρήγμα στις σχέσεις ΠτΔ-πρωθυπουργού ήταν η ομιλία του πρώτου στη Λέσχη Αξιωματικών Φρουράς Θεσσαλονίκης στις 27 Οκτωβρίου 1984 με αφορμή τον εορτασμό για την απελευθέρωση της πόλης (το 1912) και της 28^{ης} Οκτωβρίου 1940. Η ομιλία του Κ. Καραμανλή προκάλεσε «σάλο»⁵¹. Ανέφερε μεταξύ άλλων «...Δεν πρέπει να λησμονούμε ότι η χάραξη της αμυντικής μας πολιτικής προσδιορίζεται σχεδόν αποκλειστικά από την κρίσιμη γεωπολιτική θέση της χώρας μας. Όπως δεν πρέπει να λησμονούμε ότι οι κίνδυνοι που μας απειλούν είναι τόσο σοβαροί, ώστε να μη μας συγχωρούν ούτε διχασμούς εσωτερικούς ούτε πειραματισμούς στις εξωτερικές μας σχέσεις που μπορεί να εξασθενίζουν την αμυντική ικανότητα της χώρας... Αυτή η ενότητα, για την οποία όλοι ομιλούμε χωρίς εν τούτοις να εναρμονίζουμε τους λόγους μας με τις καθημερινές μας πράξεις. Και όχι μόνο αυτό αλλά πολλές φορές, τη στιγμή ακριβώς που ομιλούμε για ενότητα, χρησιμοποιούμε γλώσσα που πυροδοτεί τους διχασμούς και τα πάθη... Τέλος, να παύσουμε να ομιλούμε συνεχώς για πλειοδότες και μειοδότες, για υποτελείς και ανένδοτους, αμφισβητούντες ο ένας τον πατριωτισμό του άλλου...»⁵². Οι αναφορές αυτές του Κ. Καραμανλή είχαν φανερές αιχμές εναντίον της εξωτερικής πολιτικής της κυβέρνησης αλλά και της ρητορικής του ίδιου του Α. Παπανδρέου. Ειπώθηκαν λίγο μετά από ένα ταξίδι του πρωθυπουργού στην Πολωνία –το οποίο είχε γίνει στόχος σφοδρότατης κριτικής από την αξιωματική αντιπολίτευση και του φιλικού της τύπου- κι έτσι πολλοί έμειναν με την αίσθηση ότι ο Πρόεδρος προσπαθεί να 'ποδηγήσει' την κυβέρνηση⁵³. Η αναφορά του Κ. Καραμανλή ότι πρέπει να αποφεύγονται οι σκληροί χαρακτηρισμοί με σκοπό τη διαφύλαξη του ήπιου πολιτικού κλίματος είχε να κάνει και με τον τρόπο με τον οποίο είχε αντιδράσει ο Α. Παπανδρέου μετά την

απάντησε: «Ναι. Εφόσον ο λαός μας έδωσε αυτοδύναμη πλειοψηφία γιατί να μην προχωρήσουμε αυτοδύναμα. Δεν είμαστε μαζοχιστές.». Η τοποθέτηση του προέδρου του ΠΑ.ΣΟ.Κ δείχνει το φόβο τον οποίο, ίσως, είχε για τις ενδεχόμενες επιδιώξεις του Προέδρου της Δημοκρατίας (καθώς ο στόχος του Ευ. Αβέρωφ ήταν δημόσια διακηρυγμένος).

⁵¹ «ΤΑ ΝΕΑ», 30/10/1984.

⁵² Σβολόπουλος (γεν. επιμ.), βλ. ο.π. σελ. 408-409.

⁵³ Άρθρο του Γιάννη Φάτση, «ΤΑ ΝΕΑ», 1 Νοεμβρίου 1984.

εκλογή του Κωνσταντίνου Μητσοτάκη στην ηγεσία της Ν.Δ. Ο πρωθυπουργός χαρακτήρισε τον αρχηγό της αξιωματικής αντιπολίτευσης «Εφιάλτη» εξαιτίας της στάσης του στην κρίση του Ιουλίου του 1965⁵⁴.

Η επίσημη αντίδραση της κυβέρνησης ήταν να μη σχολιάσει τα όσα ανέφερε ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας στη Θεσσαλονίκη. Όμως άξιο προσοχής ήταν ένα «και» που χρησιμοποίησε ο κυβερνητικός εκπρόσωπος όταν κλήθηκε να σχολιάσει τα όσα είχε πει ο Κ. Καραμανλής. Συγκεκριμένα, η απάντησή του ήταν η ακόλουθη: «ουδέποτε έχουμε σχολιάσει μέχρι σήμερα τις δηλώσεις του Προέδρου της Δημοκρατίας, έτσι δεν τις σχολιάζουμε **και** σήμερα»⁵⁵. Το περιεχόμενο της ομιλίας του Κ. Καραμανλή έγινε αντικείμενο έντονου σχολιασμού από τις εφημερίδες τόσο του συμπολιτευόμενου όσο και του αντιπολιτευόμενου τύπου⁵⁶. Όλα τα δημοσιεύματα ομονοούσαν ότι τα λόγια του ΠτΔ προκάλεσαν «δυσφορία» στην κυβέρνηση.

Οι ‘χρησμοί’ του ΠΑ.ΣΟ.Κ και του Ανδρέα Παπανδρέου

⁵⁴ «Ελευθεροτυπία», 02/09/1984.

⁵⁵ «ΤΑ ΝΕΑ», 30 Οκτωβρίου 1984.

⁵⁶ Ενδεικτικά, «ΤΟ ΒΗΜΑ», 30/10/1984 και από την πλευρά της αξιωματικής αντιπολίτευσης τη «Μεσημβρινή», 30/10/1984.

Οι δηλώσεις του Προέδρου της Δημοκρατίας σχετικά με την ασκούμενη κυβερνητική πολιτική, οι οποίες εκλήφθηκαν ως «προκλήσεις» από την πλευρά του ΠΑ.ΣΟ.Κ⁵⁷, δεν μπορούν από μόνες τους να ερμηνευτούν ως προμήνυμα για τη μη επανεκλογή Καραμανλή, αν δεν συνδυαστούν με μια σειρά τοποθετήσεων του ΠΑ.ΣΟ.Κ και του προέδρου του. Οι διατυπώσεις, που χρησιμοποίησε το ΠΑ.ΣΟ.Κ στα κείμενα των αποφάσεων του αλλά και σε δηλώσεις του ίδιου του Ανδρέα Παπανδρέου, μπορούν, σύμφωνα με την παρούσα εργασία, να χαρακτηρισθούν ως 'χρησιμοί', καθώς, εξίσου εύκολα, θα μπορούσε κανείς να συμπεράνει είτε ότι θα προταθεί ο Κ. Καραμανλής για μια νέα θητεία, αλλά υπό όρους, είτε ότι η 'συγκατοίκηση' θα τερματιστεί.

Παραλείποντας τα όσα εξήγγειλε το ΠΑ.ΣΟ.Κ και ο πρόεδρος του πριν έρθουν στην εξουσία, γίνεται αναφορά μονάχα σε αποφάσεις και συνεντεύξεις μετά την 18^η Οκτωβρίου 1981. Συγκεκριμένα το καθοριστικό, σύμφωνα με την παρούσα, έτος 1984 οι οποίες αφορούν το ρόλο του ρυθμιστή του πολιτεύματος. Στις δημόσιες τοποθετήσεις του ο πρωθυπουργός φρόντιζε να τονίζει ότι οι σχέσεις του με τον ΠτΔ ήταν «άριστες και εποικοδομητικές»⁵⁸ καθώς σε καμία περίπτωση δεν επιθυμούσε ένα κλονισμό των μεταξύ τους σχέσεων ακριβώς επειδή γνώριζε τις δυνατότητες παρέμβασης του ρυθμιστή του πολιτεύματος.

Η πορεία της *συνύπαρξής* τους, όμως, δεν ήταν καθόλου ρόδινη. Ιδιαίτερα με όσα συνέβησαν το καθοριστικό έτος 1984. Όπως γίνεται αντιληπτό και από τα παραπάνω, το 1984 υπήρξε έτος *καμπή*, για τις σχέσεις Κ. Καραμανλή-Α. Παπανδρέου και κυρίως για την αποκρυστάλλωση των απόψεων του τότε πρωθυπουργού σχετικά με το ρόλο του Προέδρου της Δημοκρατίας.

Μετά την εμπειρία των Ευρωεκλογών του Ιουνίου του 1984, το ΠΑ.ΣΟ.Κ συζήτησε έντονα στο εσωτερικό του τον τρόπο με τον οποίο θα μπορέσει «να στεριώσει η

⁵⁷ Συνέντευξη Κ. Λαλιώτη βλ. ο.π.

⁵⁸ Βλ. ενδεικτικά συνομιλία του με τους πολιτικούς συντάκτες στις 14/10/1982, στα δημοσιεύματα των εφημερίδων «Ελευθεροτυπία» και «Καθημερινή», 16/10/1982.

«Αλλαγή», στην πραγματικότητα, τον τρόπο με τον οποίο θα μπορέσει να παραμείνει στην εξουσία χωρίς «κηδεμονία»⁵⁹.

Στο κείμενο της απόφασης της 14^{ης} Κεντρικής Επιτροπής (Κ.Ε.) του ΠΑ.ΣΟ.Κ συμπεριλήφθηκε ένα κεφάλαιο με τίτλο «Ε2. Υπεράσπιση δημοκρατικών θεσμών-Σύνταγμα» στο οποίο γίνεται αναφορά, μεταξύ άλλων, στο σεβασμό του κοινοβουλευτικού χαρακτήρα του πολιτεύματος και ότι η κοινοβουλευτική δημοκρατία είναι το «...γόνιμο έδαφος, χωρίς να κλείνει καμιά διαδικασία και να καταργεί αυταρχικά κανένα δικαίωμα...». Αφού αναφέρει ορισμένα ακόμα σχετικά με το Σύνταγμα και τους «δημοκρατικούς θεσμούς» το κεφάλαιο κλείνει ουσιαστικά με τα εξής: «...το ΠΑ.ΣΟ.Κ θα συνεχίσει εντατικά και στο μέλλον να συμβάλλει με τη δική του πολιτική και τακτική στην άμεση εδραίωση, στην κατοχύρωση και προέκταση των δημοκρατικών θεσμών. Η **πρωτοβουλία των πολιτικών κινήσεων** και η επιρροή των κοινωνικών εξελίξεων **ανήκει πρωταρχικά στο ΠΑ.ΣΟ.Κ...** Σίγουρα η κάθε μας επιλογή παίρνει υπόψη της ένα συγκεκριμένο παρόν, ως καρπό συγκεκριμένων συσχετισμών και ισορροπιών και σκιαγραφεί ένα μέλλον, με βάση τους στρατηγικούς μας στόχους και τις προοπτικές εξελίξεων της κοινωνίας μας...»⁶⁰. Το απόσπασμα δείχνει, ίσως, ότι το ΠΑ.ΣΟ.Κ εξακολουθεί να διατηρεί για τον εαυτό του την πρωτοβουλία των πολιτικών κινήσεων σε σχέση με τη στρατηγική του κι ότι εκείνο θα διαλέξει το χρόνο κατά τον οποίο θα λάβει συγκεκριμένες πρωτοβουλίες.

Τον Οκτώβριο του 1984 σε συνέντευξη τύπου που παραχώρησε ο Α. Παπανδρέου με αφορμή τα 3 χρόνια διακυβέρνησης της χώρας από το ΠΑ.ΣΟ.Κ θα αναφερθεί και στο ζήτημα του νέου εκλογικού νόμου που είχε υποσχεθεί ότι θα φέρει προς ψήφιση. Εκεί θα υποστηρίξει μεταξύ άλλων «...θα κατατεθεί στη Βουλή στις αρχές του έτους. Και έτσι θα είναι νόμος του κράτους πριν ακόμη υπάρξει η προεδρική εκλογή. Αυτό το είχα πει και την άλλη φορά και βγήκε ένα συμπέρασμα λαθεμένο, ότι δηλαδή προβλέπω τη διάλυση της Βουλής, άρα προβλέπω την αδυναμία εκλογής προέδρου. Όχι, αλλά ήθελα να είμαι εντάξει, διότι έστω κι ένα

⁵⁹ «Κηδεμόνα» χαρακτήρισε ο Α. Παπανδρέου τον ΠτΔ (με τις εξουσίες που είχε σύμφωνα με το Σύνταγμα του 1975) Κ. Καραμανλή κατά την προεκλογική περίοδο του Ιουνίου του 1985.

⁶⁰ «Εξόρμηση», 03/08/1984. Βλ. επίσης και Στέλιος Κούλογλου *Στα Ίχνη του Τρίτου Δρόμου: ΠΑ.ΣΟ.Κ 1974-1986*, Οδυσσέας, Αθήνα, 1986, σελ. 122-124.

τοις χιλίοις εάν υπάρχει κι απαιτηθεί να γίνουν τότε εκλογές, θα είχαμε παραβιάσει το λόγο μας. Μπορούσαμε να κρυφτούμε βέβαια πίσω από το γεγονός και να πούμε ότι τι να κάνουμε, δεν το περιμέναμε. Αλλά θέλουμε να είμαστε εντάξει, έτσι ώστε κάτω από τις οποιεσδήποτε συνθήκες να έχουμε ένα νέο εκλογικό νόμο. Το λέω αυτό και πάλι, τονίζω χωρίς να θέτω οποιοδήποτε θέμα σχετικά με την προεδρία». Ο υπαινιγμός του πρωθυπουργού για ενδεχόμενες εκλογές ήταν ορατός αλλά με πολύ προσεγμένο τρόπο προκειμένου να μην προκαλέσει αντιδράσεις. Η ψήφιση του νέου εκλογικού νόμου φαίνεται ότι βοήθησε το ΠΑ.ΣΟ.Κ να καθυσχύσει τον ΠτΔ σχετικά με τις μέλλουσες εξελίξεις.

Το σημαντικότερο σημάδι, αν όχι στοιχείο, ότι ο Α. Παπανδρέου δεν θα προτείνει τον Κ. Καραμανλή για νέα θητεία στην Προεδρία της Δημοκρατίας, ή έστω, ότι του θέτει ορισμένους όρους προκειμένου να συνεχίσουν να συνυπάρχουν στις κορυφές της πολιτικής εξουσίας, ήταν η επιστολή που του έστειλε, με αφορμή την ομιλία του δευτέρου στη Λέσχη Αξιωματικών της Φρουράς Θεσσαλονίκης την 27η Οκτωβρίου 1984, στις 31 Οκτωβρίου. Σ' αυτήν ο πρωθυπουργός ανέφερε τις *πολιτικές παρεμβάσεις* του Καραμανλή «...στις ομιλίες της 1^η Φεβρουαρίου 1983 στην Καλαμάτα και της 28^{ης} Ιουνίου 1983 στις Σέρρες, στο πρωτοχρονιάτικο μήνυμα 1984 και στο μήνυμα σας στις 22 Μαΐου 1984...», τους λόγους για τους οποίους απέφυγε τόσο καιρό να σχολιάσει τα λεγόμενα του Προέδρου της Δημοκρατίας «...γιατί θεώρησα ότι τα περιστατικά αυτά ήταν μεμονωμένης σημασίας και ότι δεν θα έπρεπε να διαταράξουν την αρμονική συνεργασία μας, που αποτελεί βάση της ομαλής λειτουργίας του πολιτεύματος...», το λόγο που αυτή τη φορά διάλεξε να του απευθύνει την επιστολή και κυρίως τον τρόπο με τον οποίο ο ίδιος (ο Παπανδρέου) βλέπει τη σχέση ΠτΔ-κυβέρνησης και πως αντιλαμβάνεται τη ομαλή λειτουργία του πολιτεύματος⁶¹. Η επιστολή δείχνει με καθαρό τρόπο το πώς αντιλαμβάνεται τη λειτουργία του πολιτεύματος ο Α. Παπανδρέου. Ήταν μια προσεγμένη επιστολή, σύμφωνα και με την παραδοχή του πρέσβη Πέτρου Μολυβιάτη⁶² (στενού

⁶¹ Σβολόπουλος (γεν. επιμ.), βλ. ο.π. σελ. 411. Υπάρχει ολόκληρη η επιστολή Παπανδρέου της 31^{ης} Οκτωβρίου αλλά και η απάντηση Καραμανλή της 5^{ης} Νοεμβρίου στο ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ (1,2) της παρούσας εργασίας. Οι επιστολές αποτελούν στοιχεία τεκμηρίωσης των *αιτιών* της αναθεώρησης.

⁶² Σβολόπουλος (γεν. επιμ.), βλ. ο.π. σελ. 413.

συνεργάτη του Προέδρου της Δημοκρατίας), στην οποία, όμως, γινόταν σαφές ότι ο πρωθυπουργός δυσφορούσε και ανησυχούσε από τα λεγόμενα του ΠτΔ.

Όπως προκύπτει και από τα όσα αναφέρει σε σημείωμά του ο γενικός γραμματέας της προεδρίας της Δημοκρατίας πρέσβης Π. Μολυβιάτης οι επισημάνσεις του Κ. Καραμανλή «...υποδήλωναν βέβαια αποδοκιμασία σημαντικών τομέων τόσο της εξωτερικής, όσο και της εσωτερικής πολιτικής της Κυβερνήσεως»⁶³. Αυτό ακριβώς ήταν που προκάλεσε την έντονη ενόχληση του Α. Παπανδρέου και είναι πολύ πιθανό να διοχετεύθηκε στον φιλικό προς την κυβέρνηση τύπο. Ενδεικτικό, ίσως, είναι ότι, μόλις μια μέρα μετά την επιστολή του Α. Παπανδρέου προς τον Κ. Καραμανλή, σε άρθρο του ο Γιάννης Φάτσης χρησιμοποίησε παρόμοια επιχειρηματολογία με τον πρωθυπουργό, προχωρώντας μάλιστα ένα βήμα παραπέρα, αναφέροντας ότι ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας «...δημιουργεί μόνος του πρόβλημα για την επανεκλογή του...»⁶⁴.

Στο διάστημα που ακολούθησε, μέχρι να έρθει ο επόμενος 'χρησμός' από τον Ανδρέα Παπανδρέου, πραγματοποιήθηκε μια συνάντηση, μεταξύ ΠτΔ και πρωθυπουργού, στις 12 Νοεμβρίου 1984, η οποία φανερώνει την 'ψυχρότητα' που προέκυψε μεταξύ τους μετά την επιστολή του δεύτερου. Σύμφωνα με την περιγραφή του Κ. Καραμανλή για τα όσα ειπώθηκαν, η διαφωνία τους οριστικοποιήθηκε αλλά δεν έφτασε στα άκρα καθώς ο πρωθυπουργός «υπαναχώρησε». Παρουσιάζεται ο Κ. Καραμανλής σταθερός στις απόψεις του και ο Α. Παπανδρέου «απολογητικός». Ο Κ. Καραμανλής παραδέχεται, ωστόσο, ότι «το συμπέρασμά μου από τη συνομιλία αυτή είναι ότι με το συνταγματικό πρόβλημα που δημιούργησε (ο Α. Παπανδρέου) δεν επεδίωκε σύγκρουση μαζί μου, τοσούτω μάλλον καθόσον σαφώς του εδήλωσα ότι, αν θέλει σύγκρουση, θα την έχει και τη διαφορά μας θα τη λύσει πλέον ο λαός. Εξεπλάγη με τη δήλωσή μου αυτή και μου είπε ότι ούτε την πρόθεση έχει, αλλά ούτε και συμφέρει το έθνος να έρθουμε για οποιοδήποτε λόγο σε σύγκρουση. Πάντως, με τη μίνι αυτή κρίση, οι σχέσεις μας μπήκαν σε μια καινούργια φάση σχετικής ψυχρότητας και δυσπιστίας με

⁶³ Σβολόπουλος (γεν. επιμ.), βλ. ο.π.

⁶⁴ «ΤΑ ΝΕΑ», 1 Νοεμβρίου 1984 και σε συνέχεια του ίδιου άρθρου και το φύλλο της 2ας Νοεμβρίου 1984.

απρόβλεπτες συνέπειες για το μέλλον...»⁶⁵. Γίνεται αντιληπτό ότι ο Κ. Καραμανλής μένοντας σταθερός στις απόψεις του για τον *παρεμβατικό* ρόλο που ήθελε να συνεχίσει να παίζει στα πολιτικά πράγματα και, μάλιστα, προκαλώντας τον Α. Παπανδρέου σε μια σύγκρουση «όπου τη λύση θα έδινε ο λαός», στην ουσία, άνοιξε τον δρόμο για το τέλος της ‘συγκατοίκησης’. Οι θέσεις των δυο κορυφαίων πολιτειακών παραγόντων ήταν τόσο διαφορετικές που ήταν δύσκολο να συνεχίσουν να *συνυπάρχουν*.

Στις 18 Νοεμβρίου 1984 δημοσιεύτηκε στην εφημερίδα «ΤΑ ΝΕΑ» μια σημαντική αλλά και αμφίσημη συνέντευξη του Α. Παπανδρέου. Εκεί ο πρωθυπουργός έδωσε το στίγμα του για τις μελλοντικές εξελίξεις αλλά, κυρίως, το πώς ο ίδιος βλέπει τη σχέση του με τον ΠτΔ. Συγκεκριμένα ανέφερε, μεταξύ άλλων, «...θα ήθελα να αναφερθώ στα πρόσφατα δημοσιεύματα –άλλα καλόπιστα, άλλα συνήθως όχι- για τη σχέση του Προέδρου της Δημοκρατίας με την κυβέρνηση, δηλαδή με εμένα ως εκπρόσωπό της. Πρέπει να πω –και δεν αναφέρομαι στις προσωπικές σχέσεις, αναφέρομαι στις σχέσεις στα πλαίσια των θεσμών, ότι θεωρώ το σεβασμό των βασικών συνταγματικών θεσμών της χώρας απαραίτητη προϋπόθεση για το στέριωμα της δημοκρατίας. Μπορεί να υπάρχουν ορισμένες απόψεις κομμάτων για αναθεώρηση του Συντάγματος. Και υπάρχουν τα πλαίσια, αν θέλει κανείς να επιδιώξει οποιαδήποτε αναθεώρηση. Εμείς, σ’ αυτή τη σύνοδο, σ’ αυτή την περίοδο, δεν προβλέπουμε ως κυβέρνηση να προωθήσουμε οποιαδήποτε αναθεώρηση του Συντάγματος. **Την άλλη τετραετία θα δούμε.** Αλλά πιστεύω, ότι είναι μεγάλο σφάλμα να δημιουργούνται τεχνητά κρίσεις –και συνήθως οι κρίσεις δημιουργούνται τεχνητά- ανάμεσα σε θεσμούς, όπως είναι η Εκτελεστική Εξουσία και ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας, το Κοινοβούλιο και η Δικαιοσύνη. Έχω μιλήσει στο παρελθόν γι’ αυτό το θέμα. Και έχω μιλήσει ιδιαίτερα για τον κ. Καραμανλή. Δεν έχω αλλάξει άποψη σ’ αυτά που έχω πει στο παρελθόν. Δεν έχω αλλάξει θέση. Και πρέπει να πω και κάτι άλλο –νομίζω ότι είναι σωστό να το πω- ότι ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας δεν έχει παρεμβάλλει εμπόδια στην υλοποίηση του προγράμματος του ΠΑ.ΣΟ.Κ. Υπάρχουν ορισμένα προνόμια τα οποία του αναγνωρίζει το Σύνταγμα. Δεν έχει χρησιμοποιήσει τις δυνατότητες που του παρέχει το Σύνταγμα για να

⁶⁵ Σβολόπουλος (γεν. επιμ.), βλ. ο.π. σελ. 415.

ανακόψει την πορεία του κυβερνητικού έργου. Για να τελειώνουμε η «προεδρολογία» και η «εκλογολογία» γύρω από το θέμα του Προέδρου, μόνο αρνητική μπορεί να είναι. Και γι' αυτό δεν θέλω να δώσω συνέχεια στο θέμα αυτό»⁶⁶.

Το παράξενο σ' αυτή την απάντηση είναι ότι ο δημοσιογράφος δεν ρώτησε κάτι τον πρωθυπουργό σε σχέση με το Σύνταγμα και ενδεχόμενη αναθεώρησή του, αλλά, την εκτίμησή του για το χρόνο των εκλογών σε σχέση με την προεδρική εκλογή. Ο Α. Παπανδρέου διάλεξε να πάει την απάντηση εκεί όπου ήθελε κι έτσι μίλησε για συνταγματική αναθεώρηση. Αναφέρθηκε, λοιπόν, στην αναθεώρηση του Συντάγματος αλλά και στις σχέσεις του με τον Κ. Καραμανλή. Παρατηρούμε ότι ενώ έχει μεσολαβήσει η επιστολή, δημόσια φροντίζει να μην ανεβάσει τους τόνους αλλά να λειτουργεί στα θεσμικά πλαίσια. Έχοντας στο νου του την προειδοποίηση Καραμανλή ότι αν «επεδίωκε σύγκρουση... τη διαφορά θα τη λύσει ο λαός» και μη θέλοντας να προκαλέσει πολιτειακή κρίση, γιατί δεν θα συνέφερε ούτε τον ίδιο ούτε τη χώρα, αφήνει τα ενδεχόμενα ανοιχτά, προκειμένου να έχει δυνατότητες ελιγμών. Εκείνη τη στιγμή, η ηγεσία του ΠΑ.ΣΟ.Κ, δεν ήθελε να ανοίξει το θέμα της εκλογής Προέδρου αλλά δεν ήθελε και να δεσμευτεί για το τι θα πράξει⁶⁷.

⁶⁶ «ΤΑ ΝΕΑ της Κυριακής», 18 Νοεμβρίου 1984, συνέντευξη στον Νικηφόρο Αντωνόπουλο.

⁶⁷ Συνέντευξη Κ. Λαλιώτη βλ. ο.π.

Το ΠΑ.ΣΟ.Κ αποφασίζει τη ‘ρήξη’

Η πορεία της σχέσης μεταξύ Κ. Καραμανλή - Α. Παπανδρέου έπαιξε σημαντικό ρόλο στην επιλογή άλλου προσώπου για την Προεδρία της Δημοκρατίας και την πρωτοβουλία συνταγματικής αναθεώρησης. Η άποψη που έχει διατυπωθεί από αρκετές πλευρές, ότι χρησιμοποιήθηκε η συνταγματική αναθεώρηση με σκοπό να δικαιολογήσει τη μη πρόταση για επανεκλογή του Κ. Καραμανλή⁶⁸, δεν είναι αρκετή για να εξηγήσει με επάρκεια τις επιλογές του ΠΑ.ΣΟ.Κ. Άλλωστε η διαφορά αντιλήψεων ως προς το ρόλο του ΠτΔ και της κυβέρνησης στη λειτουργία του πολιτεύματος φάνηκε παραπάνω από την ανταλλαγή των επιστολών μεταξύ Α. Παπανδρέου και Κ. Καραμανλή.

Το ΠΑ.ΣΟ.Κ δεν αποσαφήνιζε τη θέση του σχετικά με την επανεκλογή ή όχι του Κ. Καραμανλή στην προεδρία της Δημοκρατίας, αλλά, αντίθετα, διατηρούσε την ευχέρεια της επιλογής που θα έκανε, σύμφωνα με τις πολιτικές συνθήκες και το πώς θα εξυπηρετούνταν οι πολιτικές του επιδιώξεις. Φρόντιζε, ιδίως με τις δηλώσεις του πρωθυπουργού, να διατηρούνται καλές σχέσεις με την προεδρία της Δημοκρατίας αλλά χωρίς να δεσμεύεται, δημοσίως, για την μελλοντική συνέχιση της ‘συγκατοίκησης’.

Μπαίνοντας το 1985, στη σκέψη της ηγεσίας του ΠΑ.ΣΟ.Κ, ενός κύκλου ανθρώπων που ήταν πολύ κοντά στον Α. Παπανδρέου, κυριαρχούσε η «καχυποψία» έναντι του Κ. Καραμανλή. Υπήρχε η αίσθηση ότι ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας θα μπορούσε να χρησιμοποιήσει τις εξουσίες που του παρείχε το Σύνταγμα του 1975 προκειμένου να δημιουργήσει προβλήματα στην κυβέρνηση. Αυτή η σκέψη μόνο μετέωρη δεν μπορεί να χαρακτηριστεί. Αν παρακολουθήσει κανείς τη στρατηγική της Νέας Δημοκρατίας, επί Αβέρωφ αλλά και μετά επί Μητσοτάκη, θα δει ότι

⁶⁸ *Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Ειδικής Κοινοβουλευτικής Επιτροπής και της Ολομέλειας της Βουλής επί της Προτάσεως Αναθεώρησης του Συντάγματος*, Βουλή των Ελλήνων, Περίοδος Γ΄ – Σύνοδος Δ΄, Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα, 1985, σελ. 13. Αγόρευση Κωνσταντίνου Μητσοτάκη, Η άλλη εξήγηση που έδωσε τότε ο αρχηγός της αξιωματικής αντιπολίτευσης ήταν ότι το ΠΑ.ΣΟ.Κ χρησιμοποίησε την αναθεώρηση και με σκοπό να μακρύνει το χρόνο κατά τον οποίο θα διενεργούνταν οι εκλογές.

«προσπαθούσε να χρησιμοποιήσει κάθε μέσο προκειμένου να δημιουργήσει προβλήματα στην κυβέρνηση του ΠΑ.ΣΟ.Κ και να επιτύχει την ανατροπή της. Στην αίσθηση αυτή συνεισέφερε, είτε το επεδίωκε είτε όχι, ο Κ. Καραμανλής με τις πολιτικές του παρεμβάσεις». Ακόμη, αξιολογούνταν η αναστάτωση και η έντονη αντίδραση που επικρατούσε στη βάση του κινήματος με το ενδεχόμενο, που διακινούνταν στον Τύπο και δεν διαψεύδονταν, να επανεκλεγεί ο Κ. Καραμανλής με τις ψήφους του ΠΑ.ΣΟ.Κ⁶⁹.

Το ενδεχόμενο η επανεκλογή του Κ. Καραμανλή να δημιουργήσει εκλογικά προβλήματα στο ΠΑ.ΣΟ.Κ, αντί να το βοηθήσει, είναι κάτι που αναφέρει σε σημείωμά του (10 Ιανουαρίου 1985) και ο Κ. Καραμανλής καθώς θεωρούσε πως «...θα έπρεπε και θα πρέπει η επανεκλογή μου να επηρεάσει αντίστροφα τη σκέψη του εκλογέα –να ενισχύσει δηλαδή αντί του ΠΑ.ΣΟ.Κ τη Ν.Δ- αφού για να διευκολυνθεί ο ρόλος μου ως προέδρου θα πρέπει να έχω Κυβέρνηση φιλική και σύμφωνη με τις απόψεις μου κι όχι Κυβέρνηση του ΠΑ.ΣΟ.Κ, της οποίας η πολιτική και οι αντιλήψεις για το μέλλον του έθνους είναι τόσο αντίθετες με τις δικές μου, ώστε να καθιστούν προβληματική τη συνεργασία μας και ν’ απειλούν κάθε τόσο τη χώρα με το ενδεχόμενο μιας συνταγματικής κρίσεως»⁷⁰.

Την ίδια περίοδο, τους πρώτους μήνες του 1985, ο φιλικός προς την κυβέρνηση Τύπος ανέφερε ότι το ΠΑ.ΣΟ.Κ θα προτείνει τον Κ. Καραμανλή για μια νέα θητεία. Κάτι τέτοιο όμως δεν θα γινόταν «άνευ όρων». Το θέμα των «όρων» ήταν κάτι που απορρίπτονταν κατηγορηματικά δημόσια τόσο από την πλευρά της κυβέρνησης όσο και από την πλευρά της προεδρίας. Παρόλα αυτά, επισημαινόταν από την πλευρά του φιλικού προς το ΠΑ.ΣΟ.Κ Τύπου ότι καταλυτικό ρόλο στην επιλογή του ΠΑ.ΣΟ.Κ έπαιζε ο τρόπος με τον οποίο θα λειτουργούσε ο Κ. Καραμανλής ως ΠτΔ εκλεγμένος, κυρίως, με τις ψήφους βουλευτών του ΠΑ.ΣΟ.Κ. Η στάση, δηλαδή, που θα κρατούσε ο Κ. Καραμανλής έναντι της κυβέρνησης του ΠΑ.ΣΟ.Κ. Στο διάστημα μεταξύ 20 έως 23 Φεβρουαρίου -οπότε και πραγματοποιήθηκε η συνάντηση (22/02) μεταξύ Κ. Καραμανλή και Α. Παπανδρέου όπου αποφασίστηκε η ημέρα διεξαγωγής της

⁶⁹ Συνέντευξη Κ. Λαλιώτη, βλ ο.π.

⁷⁰ Σβολόπουλος (γεν. επιμ.), βλ. ο.π., σελ. 425.

ψηφοφορίας για εκλογή ΠτΔ, 15 Μαρτίου⁷¹- υπήρξε ένα εντονότατο παρασκήνιο συζητήσεων και αναλύσεων στο εσωτερικό του κυβερνώντος κόμματος. Στον Τύπο καταγράφονται αυτοί οι προβληματισμοί και οι σκέψεις που εκφράζονται⁷². Η ανακοίνωση της ημερομηνίας εκλογής νέου ΠτΔ και το λυτό «όλα πήγαν καλά» του Α. Παπανδρέου (σε συνεργάτες του), ο οποίος δεν θέλησε να κάνει δηλώσεις, οδήγησαν στο συμπέρασμα ότι οι δυο άνδρες συμφώνησαν στην επανεκλογή του ιδρυτή της Ν.Δ. στο ύπατο πολιτειακό αξίωμα. Ως «προβληματισμός» της κυβέρνησης παρουσιάστηκε ο χρόνος διεξαγωγής των βουλευτικών εκλογών, αν θα γινόντουσαν πρόωρα (Μάιο - Ιούνιο) ή στο τέλος της τετραετίας (Οκτώβριο)⁷³.

Αφού, λοιπόν, ο Κ. Καραμανλής, στις 22 Φεβρουαρίου 1985, στη συνάντησή του με τον πρωθυπουργό τού ζήτησε να επισπευστούν οι διαδικασίες για την εκλογή Προέδρου της Δημοκρατίας⁷⁴, που προβλέπονταν για τον Απρίλιο-Μάιο, είχε φτάσει η στιγμή ο Ανδρέας Παπανδρέου και το ΠΑ.ΣΟ.Κ να αφήσουν τους 'χρησμούς' και να πάρουν τις οριστικές τους αποφάσεις. Αυτό φαίνεται από μια συνάντηση που έγινε 2 μέρες αργότερα. Ο Άκης Τσοχατζόπουλος επισκέφθηκε το σπίτι του Παναγιώτη Κανελλόπουλου με σκοπό να του μεταφέρει πρόταση του Εκτελεστικού Γραφείου του ΠΑ.ΣΟ.Κ να είναι υποψήφιος για την προεδρία της Δημοκρατίας⁷⁵. Υποστηρικτές της επιλογής του πρώην πρωθυπουργού και τότε ανεξάρτητου βουλευτή ήταν, κυρίως, οι Κώστας Λαλιώτης και Γιώργος Γεννηματάς⁷⁶. Ο Π. Κανελλόπουλος, αφού τον ευχαρίστησε για την τιμητική πρόταση, αρνήθηκε. Έτσι, η ηγεσία του ΠΑ.ΣΟ.Κ, εξέτασε άλλες εναλλακτικές.

Εδώ κρίνεται απαραίτητο να σημειωθεί ότι στο ΑΡΧΕΙΟ του Κ. Καραμανλή αναφέρεται, μέσω των σημειωμάτων του ιδίου, ότι ο Α. Παπανδρέου στις συναντήσεις τους, διαβεβαίωνε τον Κ. Καραμανλή ότι το ΠΑ.ΣΟ.Κ θα υποστηρίξει την επανεκλογή του στην προεδρία της Δημοκρατίας κι ότι οι αντιδράσεις που

⁷¹ Σβολόπουλος (γεν. επιμ.), βλ ο. π., σελ. 438. Σύμφωνα με το σημείωμα του Κ. Καραμανλή ο Α. Παπανδρέου πρότεινε να διεξαχθεί η πρώτη ψηφοφορία στις 27 Μαρτίου (μετά τις φοιτητικές εκλογές) ενώ ο ΠτΔ ζήτησε να μην παραταθεί άλλο η εκκρεμότητα και να γίνει στις 15 Μαρτίου.

⁷² Βλ. ενδεικτικά «Τα ΝΕΑ», 21/02/1985.

⁷³ «Τα ΝΕΑ της Κυριακής», 24/02/1985. Άρθρο του Νικ. Αντωνόπουλου.

⁷⁴ Σβολόπουλος (γεν. επιμ.), βλ. ο.π., σελ. 437-438.

⁷⁵ «Το Βήμα», 26 Ιανουαρίου 1986, άρθρο του Μιχάλη Δημητρίου σχετικά με το παρασκήνιο της Προεδρικής εκλογής του Μαρτίου του 1985.

⁷⁶ Συνέντευξη Κ. Λαλιώτη, βλ. ο.π.

υπήρχαν είτε από βουλευτές είτε από μέλη της Κεντρικής Επιτροπής του κινήματος ήταν περιορισμένες κι αναζητούνταν τρόπος να καμφθούν κι αυτές⁷⁷.

Από δημοσιογραφικές έρευνες που είδαν το φως της δημοσιότητας αρκετά αργότερα από τα γεγονότα της 9^{ης} Μαρτίου 1985 παρουσιάζεται η εικόνα της αναζήτησης υποψηφίου ΠτΔ από πλευράς ΠΑ.ΣΟ.Κ, τουλάχιστον από τα τέλη Φεβρουαρίου του 1985. Φαίνεται να συζητήθηκαν και αποκλείστηκαν οι υποψηφιότητες δυο κεντρών πολιτικών, του Γεώργιου Μαύρου και του Ιωάννη Ζίγδη, αλλά και του προέδρου του Αρείου Πάγου, λόγω της πρόσφατης, τότε, δημόσιας διαμάχης του με τον αρχηγό της αξιωματικής αντιπολίτευσης. Έτσι, αποφασίστηκε από την ηγεσία του κινήματος να 'βολιδοσκοπηθεί' ο Θεμιστοκλής Κουρουσόπουλος, πρόεδρος του Συμβουλίου της Επικρατείας και ταυτόχρονα να προχωρήσει η επεξεργασία πρότασης αναθεώρησης από το νομικό σύμβουλο του πρωθυπουργού, καθηγητή Γιώργο Κασσιμάτη⁷⁸.

Η ηγετική ομάδα του κυβερνώντος κόμματος κατέληγε στο συμπέρασμα ότι «έπρεπε να εκδημοκρατιστεί περισσότερο το Σύνταγμα, να έρθουν τα κόμματα στο επίκεντρο της πολιτικής και να γίνει το Κοινοβούλιο κυρίαρχο. Το Κοινοβούλιο είναι αυτό που εκφράζει τη λαϊκή βούληση. Η υπεύθυνη Κυβέρνηση, η οποία στηρίζεται στην εμπιστοσύνη της Βουλής, μπορεί οποιαδήποτε στιγμή να απολέσει την εμπιστοσύνη της Βουλής και να πέσει. Έναν 'ανεξέλεγκτο' και 'ανεύθυνο' ΠτΔ, ποιος μπορεί να τον ελέγξει, αν έρθει σε συναλλαγή με οποιοδήποτε κόμμα της αντιπολίτευσης προκειμένου να παίξει καθοριστικό ρόλο σε πολιτικά παιχνίδια εις βάρος της δημοκρατικά εκλεγμένης κυβέρνησης...». Οι εξουσίες, «υπερεξουσίες» σύμφωνα με το ΠΑ.ΣΟ.Κ., του Προέδρου της Δημοκρατίας ήταν ικανές να χρησιμοποιηθούν εις βάρος της κυβέρνησης όποια στιγμή εκείνος έκρινε ότι θα ήταν σκόπιμο. Θεωρούσε, ότι έπρεπε να θεσμοποιηθεί μια ήδη διαμορφωμένη πολιτική πρακτική. Μια πρόταση αναθεώρησης, σαν αυτή που τελικά προτάθηκε,

⁷⁷ Σβολόπουλος, βλ. ο.π., σελ. 437-439. Συναντήσεις Καραμανλή – Παπανδρέου στις 22 και 28 Φεβρουαρίου 1985.

⁷⁸ Ριζάς, βλ. ο.π., σελ. 172-173.

θα προστάτευε την πολιτική ζωή της χώρας από 'περίεργες' καταστάσεις, οι οποίες συνέβησαν στο παρελθόν (βλ. «Ιουλιανά» 1965)⁷⁹.

Αν τελικά αποφασίστηκε πρώτα η αλλαγή του προσώπου που θα προτεινόταν για ΠτΔ ή αποφασίστηκε να αναθεωρηθεί το Σύνταγμα με σκοπό να περιοριστούν οι δικαιοδοσίες του ρυθμιστή του πολιτεύματος κι έτσι δεν ήταν δυνατόν να παραμείνει στη θέση του ο Κ. Καραμανλής αποτελεί ένα ζήτημα που δεν είναι δυνατόν να απαντηθεί δίχως επιφυλάξεις. Ωστόσο, κρίνοντας από το ότι δεν φαίνεται να ετέθη υπόψη του Π. Κανελλόπουλου η πρόθεση της κυβέρνησης για αναθεώρηση του Συντάγματος οδηγούμαστε στην *εκτίμηση* ότι κυρίαρχο ζητούμενο ήταν η απομάκρυνση του Κ. Καραμανλή από την προεδρία της Δημοκρατίας.

Στις αρχές Μαρτίου, το σκηνικό είχε διαμορφωθεί ως εξής: η Ν.Δ. και ο Κ. Μητσοτάκης έσπευσαν να ανακοινώσουν την υποστήριξή τους στην επανεκλογή του Κ. Καραμανλή, τα δυο Κομμουνιστικά Κόμματα Ελλάδας (αν και το Κ.Κ.Ε Εσωτερικού ήταν εκτός Βουλής), έσπευσαν κι αυτά να προκαταλάβουν την απόφαση του ΠΑ.ΣΟ.Κ κι αποδοκίμασαν την ενδεχόμενη επανεκλογή του Κ. Καραμανλή με τις ψήφους των δυο μεγάλων κομμάτων. Το Κ.Κ.Ε δήλωσε ότι θα αναζητήσει *δημοκρατικό* υποψήφιο και, προχωρώντας ένα βήμα περισσότερο, ζήτησε «δημοκρατική αναθεώρηση» του Συντάγματος⁸⁰. Η Διοικούσα Επιτροπή της Ενιαίας Δημοκρατικής Αριστεράς (Ε.Δ.Α., κόμμα που εκείνη την εποχή συνεργαζόταν με το ΠΑ.ΣΟ.Κ, έχοντας εκλέξει βουλευτή τον Μανώλη Γλέζο) αποφάσισε ότι θα στηρίξει με την ψήφο της την επανεκλογή του Κ. Καραμανλή, αν και στο εσωτερικό του κόμματος υπήρχε έντονη αντίδραση προεξαρχούσης της νεολαίας⁸¹.

Παραμονές της συνεδρίασης της Κεντρικής Επιτροπής του ΠΑ.ΣΟ.Κ, ο Τύπος προεξοφλούσε την επανεκλογή του Κ. Καραμανλή εξαιτίας κυρίως της επιτυχούς του θητείας αλλά και τον ρόλο που θα μπορούσε να διαδραματίσει στην εξέλιξη των κρίσιμων εθνικών θεμάτων. Ταυτόχρονα, σημειωνόταν στον Τύπο ότι στη βάση του κινήματος, στις τοπικές οργανώσεις, υπήρχε έντονη αναστάτωση εξαιτίας του

⁷⁹ Συνέντευξη Κ. Λαλιώτη, βλ. ο.π. Τα «Ιουλιανά» του 1965 έπαιξαν καθοριστικό ρόλο στη σκέψη και διαμόρφωση της συνταγματικής αναθεώρησης.

⁸⁰ Στ. Κούλογλου, βλ. ο.π. σελ. 126-127. Σβολόπουλος (γεν. επιμ.), βλ. ο.π. σελ. 438. Αναλυτικότερα για τη θέση του Κ.Κ.Ε. βλ. «Ριζοσπάστης», 03/03/1985.

⁸¹ Βλ. ενδεικτικά «ΕΘΝΟΣ», 06/03/1985.

ενδεχομένου να προταθεί ο Κ. Καραμανλής από το ΠΑ.ΣΟ.Κ για μια νέα θητεία⁸². Σε αυτό συνέβαλε η άρνηση της ηγεσίας του ΠΑ.ΣΟ.Κ να ξεκαθαρίσει τη στάση της.

Με βάση αυτά τα δεδομένα, το γόνιμο έδαφος για έναν απόλυτο αιφνιδιασμό είχε στηθεί καθώς κανείς, σχεδόν, δεν μπορούσε να προβλέψει αυτό που θα συνέβαινε.

Λαμβάνοντας όλα τα παραπάνω υπόψη της, η ηγεσία του ΠΑ.ΣΟ.Κ αποφάσισε τη 'ρήξη'. Ως 'ρήξη', εδώ, εννοείται η επιλογή του τερματισμού της 'συγκατοίκησης' και της αναθεώρησης του Συντάγματος κι όχι η μεταβολή του καθεστώτος. Αξίζει να σημειωθεί ότι ως ηγετική ομάδα του ΠΑ.ΣΟ.Κ εννοείται εδώ, εκτός του Α. Παπανδρέου, και μια σειρά ανθρώπων γύρω από τον πρόεδρο, οι οποίοι ήταν: ο Α. Λιβάνης, ο Α. Κουτσόγιωργας, ο Γ. Αλευράς, ο Γ. Χαραλαμπίδης, ο Α. Τσοχατζόπουλος, ο Γ. Γεννηματάς, ο Κ. Λαλιώτης⁸³. Επαληθεύοντας ότι υπήρχε έντονη ζύμωση, το κρίσιμο διάστημα πριν την 9^η Μαρτίου, στο στενό κύκλο συνεργατών του Α. Παπανδρέου, στο τελευταίο του βιβλίο ο Κώστας Σημίτης επιβεβαιώνει ότι υπήρχαν δυο τάσεις, όπου εκφράζονταν από τον Α. Λιβάνη (υπέρ του Καραμανλή) και τον Α. Κουτσόγιωργα (κατά του Καραμανλή)⁸⁴. Οι υπόλοιποι στο κίνημα δεν γνώριζαν για αυτές τις συζητήσεις γι' αυτό άλλωστε πολλοί «εκτέθηκαν»⁸⁵ αφού θέλησαν να προκαταλάβουν την επιλογή του κινήματος. Είναι σαφές, βέβαια, ότι η εντύπωση αυτή καλλιεργούνταν από την ηγετική ομάδα με στόχο τη δυνατότητα ελιγμών αλλά και αποπροσανατολισμού των αντιπάλων, συμπεριλαμβανομένου του ΠτΔ.

⁸² Βλ. ενδεικτικά δημοσιεύματα «ΕΘΝΟΣ», «Ελευθεροτυπία» και «Τα ΝΕΑ» 08/03/1985. Μάλιστα «Τα ΝΕΑ» και η «Ελευθεροτυπία» αναφέρουν στο πρωτοσέλιδό τους ότι το ΠΑ.ΣΟ.Κ θα προτείνει τον Κ. Καραμανλή. Οι φιλικές προς το ΠΑ.ΣΟ.Κ εφημερίδες που υποστήριζαν ότι το ΠΑ.ΣΟ.Κ δεν θα προτείνει τον Κ. Καραμανλή ήταν η «ΑΥΡΙΑΝΗ» και η «Εξόρμηση», βλ. ενδεικτικά 08/03/1985.

⁸³ Συνέντευξη Κ. Λαλιώτη, βλ. ο.π.

⁸⁴ Κ. Σημίτης, *Δρόμοι ζωής*, Πόλις, Αθήνα, 2015, σελ. 328.

⁸⁵ Χαρακτηριστικότερο, ίσως, παράδειγμα ο Ευάγγελος Γιαννόπουλος ο οποίος στις 05/03/1985 σε συζήτησή του με δημοσιογράφους φέρεται να δήλωσε «Θα υποστηρίξω την επανεκλογή του σημερινού Προέδρου της Δημοκρατίας...», βλ. *Σβολόπουλος (γεν. επιμ.)*, ο.π., σελ. 440.

Η συνεδρίαση της Κεντρικής Επιτροπής του ΠΑ.ΣΟ.Κ την 9^η Μαρτίου 1985

Το Σάββατο της 9^{ης} Μαρτίου 1985, ο Α. Παπανδρέου, από το βήμα της Κεντρικής Επιτροπής του ΠΑ.ΣΟ.Κ, έκανε μια εισήγηση που ελάχιστοι περίμεναν⁸⁶. Πρότεινε, *περιορισμένη*, συνταγματική αναθεώρηση και, ταυτόχρονα, ως υποψήφιο για νέο Πρόεδρο της Δημοκρατίας τον αρεοπαγίτη δικαστικό Χρήστο Σαρτζετάκη, γνωστό από την έρευνά του για την εξιχνίαση της δολοφονίας του βουλευτή της Ε.Δ.Α. Γρηγόρη Λαμπράκη το 1963. Ως ανακριτής της ανωτέρω υπόθεσης δεν δίστασε να απαγγείλει κατηγορία εις βάρος ανώτατων αξιωματικών της Χωροφυλακής, και αργότερα διώχθηκε από το δικαστικό σώμα, με συντακτική πράξη της δικτατορικής κυβέρνησης. Η επιλογή αυτής της υποψηφιότητας είχε συμβολική σημασία για ευρύτατα στρώματα του εκλογικού σώματος, τα οποία είχαν διαμορφώσει τις πολιτικές τους αντιλήψεις στις περιόδους του ανένδοτου αγώνα και της δικτατορίας σε «αντιδεξιά» βάση. Συμβόλιζε τη δικαίωση με την έξωση από την Προεδρία της Δημοκρατίας του ιστορικού ηγέτη της δεξιάς παράταξης και την ταυτόχρονη άνοδο σε αυτήν ενός εκπροσώπου των «δημοκρατικών δυνάμεων»⁸⁷. Η κίνηση αυτή του Α. Παπανδρέου προκάλεσε ποικίλες αντιδράσεις.

Σύμφωνα με τη μαρτυρία του Κώστα Λαλιώτη, «σ' ένα στενό κύκλο ανθρώπων έγιναν πολύ προσεκτικά οι αναζητήσεις εναλλακτικών επιλογών (αντί του Καραμανλή). Έτσι, συζητήθηκαν, στα τέλη Φεβρουαρίου, εναλλακτικά σενάρια με διαδοχικά πρόσωπα όπως, ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος, ο Θεμιστοκλής Κουρουσόπουλος και ο Χρήστος Σαρτζετάκης. Σε κάθε περίπτωση αυτό που καθόριζε τις επιλογές μας, δεν ήταν τα πρόσωπα, αλλά η διαμορφούμενη απόφαση

⁸⁶ «Το Βήμα», 10/03/1985, η Εισήγηση του προέδρου και του Εκτελεστικού Γραφείου του ΠΑ.ΣΟ.Κ κατά τη συνεδρίαση της Κ.Ε. της 9^{ης} Μαρτίου 1985.

⁸⁷ Ριζάς, βλ. ο.π., σελ. 170. Επίσης βλ. σχετικά με την τομή αυτή δεξιάς-αντιδεξιάς τα αποτελέσματα έρευνας για τις εκλογές του 1985, Θ. Μπεχράκη-Ηλ. Νικολακόπουλου: «Κομματική επιλογή και αξιολόγηση των πολιτικών: Μια κρίσιμη διάσταση του εκλογικού ανταγωνισμού», στην *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, ειδ. Τεύχος 69 Α' 1988, σελ. 82-122.

για την αναθεώρηση του Συντάγματος. Ήταν σαφές, με δεδομένο το σεβασμό στο πρόσωπο του Κ. Καραμανλή ως Προέδρου της Δημοκρατίας, δεν θα μπορούσε να είναι το πρόσωπο που θα σηματοδοτούσε την αναθεώρηση και τον εκδημοκρατισμό του Συντάγματος και την εμπέδωση της λαϊκής κυριαρχίας. Ιστορικά ο Κ. Καραμανλής ήταν ταυτισμένος με το Σύνταγμα του 1975, που για τους περισσότερους πολιτικούς και συνταγματολόγους, είχε θεωρηθεί ως το 'ιδανικό προσχεδιασμένο και προκατασκευασμένο κοστούμι' για να το φορέσει ο ίδιος»⁸⁸. Η ανωτέρω μαρτυρία του Κ. Λαλιώτη έχει, ίσως, κάποιο κενό ως προς το πότε τελικά κατέληξαν στην απόφαση της αναθεώρησης, καθώς, όταν έγινε η πρόταση στον Π. Κανελλόπουλο, δεν φαίνεται να τέθηκε υπόψη του πρώην πρωθυπουργού μια τέτοια πρωτοβουλία της κυβέρνησης⁸⁹. Αυτό που προκύπτει είναι ότι αρχικά δεν προτιμήθηκε μια ακραιφνώς «αντιδεξιά» επιλογή, στη συνέχεια, όμως, επελέγη μια κίνηση υψηλού πολιτικού συμβολισμού η οποία θα ανέτρεπε το πολιτικό σκηνικό προς όφελος του ΠΑ.ΣΟ.Κ. Αυτό επετεύχθη με την πρωτοβουλία της αναθεώρησης του Συντάγματος και την υποψηφιότητα του Χρ. Σαρτζετάκη.

Στο ερώτημα, λοιπόν, του πότε και πώς αποφασίστηκε η αναθεώρηση **δεν** μπορούμε να απαντήσουμε με ασφάλεια. Είναι όμως δυνατόν να παρουσιαστούν οι δυο εκδοχές όπως προκύπτουν μέσα από τα στοιχεία αυτής της εργασίας. Σύμφωνα με το ΠΑ.ΣΟ.Κ, η επιλογή της αναθεώρησης του Συντάγματος πραγματοποιήθηκε την «καταλληλότερη στιγμή» καθώς έληγε η θητεία του Κ. Καραμανλή ως ΠτΔ ο οποίος υπήρξε ένας από τους βασικούς διαμορφωτές του Συντάγματος του 1975. Δεν ήταν δυνατόν το ΠΑ.ΣΟ.Κ να εισηγηθεί πρόταση συνταγματικής αναθεώρησης με περιεχόμενο τον περιορισμό των αρμοδιοτήτων του ΠτΔ καθώς ήταν δεδομένες οι απόψεις του Κ. Καραμανλή κι έτσι θα ήταν πιθανό να προκληθεί πολιτειακή κρίση⁹⁰. Επιπλέον, η πρόταση συνταγματικής αναθεώρησης αποτελούσε μέρος μιας κίνησης υψηλού πολιτικού συμβολισμού που θα ανανέωνε το πολιτικό σκηνικό προς όφελος του ΠΑ.ΣΟ.Κ.

⁸⁸ Συνέντευξη Κ. Λαλιώτη, βλ. ο.π.

⁸⁹ Ριζάς, βλ. ο.π., σελ. 172.

⁹⁰ ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΤΩΝ ΣΥΝΕΔΡΙΑΣΕΩΝ της Ειδικής Κοινοβουλευτικής Επιτροπής Αναθεώρησης του Συντάγματος και της Ολομέλειας της Βουλής επί της Προτάσεως Αναθεώρησης Διατάξεων του Συντάγματος, Βουλή των Ελλήνων, Περίοδος Γ' – Σύνοδος Δ', Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα, 1985, βλ. ενδεικτικά την αγόρευση του Γενικού Εισηγητή της πλειοψηφίας Αν. Πεπονή, σελ. 135.

Από την άλλη πλευρά υποστηρίζεται ότι η πρόταση συνταγματικής αναθεώρησης ήρθε ως πρόσχημα για να συγκαλύψει την «υπαναχώρηση» του Α. Παπανδρέου έναντι του Κ. Καραμανλή⁹¹ καθώς, σύμφωνα με το ΑΡΧΕΙΟ του ιδρυτή της Νέας Δημοκρατίας, ο πρώτος είχε διαβεβαιώσει τον δεύτερο ότι θα πρότεινε την επανεκλογή του. Κι αυτή η διαβεβαίωση δινόταν μέχρι και την τελευταία στιγμή. Συγκεκριμένα, όταν το απόγευμα της 8^{ης} Μαρτίου 1985 ο τότε Υπουργός Εσωτερικών Αγαμέμνων Κουτσόγιωργας επισκέφθηκε τον πρέσβη Πέτρο Μολυβιάτη στο προεδρικό Μέγαρο και τον ενημέρωσε ότι «...ο κ. Παπανδρέου θα συνέχιζε μέχρι αργά το βράδυ τις επαφές του, διότι υπήρχε ακόμη ένα 10% περίπου των μελών της Κεντρικής Επιτροπής του ΠΑ.ΣΟ.Κ που δεν συμφωνούσε με την υποψηφιότητα του κ. Καραμανλή. Ο κ. Παπανδρέου ήθελε να μειώσει κι αυτό το μικρό ποσοστό, απλώς και μόνο για να μη δημιουργηθεί η εντύπωση ότι δεν ελέγχει απόλυτα το κόμμα του. Ως προς την κοινοβουλευτική ομάδα, δεν υπήρχε κανένα πρόβλημα, διότι όλοι οι βουλευτές του ΠΑ.ΣΟ.Κ θα εψήφιζαν τον κ. Καραμανλή...»⁹².

Το αποτέλεσμα της Συνόδου της Κεντρικής Επιτροπής του ΠΑ.ΣΟ.Κ ήταν η εισήγηση του προέδρου και του Εκτελεστικού Γραφείου να γίνει ομόφωνα και ενθουσιωδώς αποδεκτή από τα μέλη της Κεντρικής Επιτροπής χωρίς να ακολουθήσει περαιτέρω συζήτηση. Τα περισσότερα από τα μέλη της ήταν έτοιμα να υποστηρίξουν οποιαδήποτε εισήγηση του Α. Παπανδρέου⁹³. Η παραπάνω διαπίστωση προκύπτει και από το ότι οι δημοσιογραφικές πληροφορίες και εκτιμήσεις παρουσίαζαν την πλειοψηφία της Κ.Ε έτοιμη να επιδοκιμάσει την επανεκλογή του Κ. Καραμανλή⁹⁴.

⁹¹ ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΤΩΝ ΣΥΝΕΔΡΙΑΣΕΩΝ ΤΗΣ ΒΟΥΛΗΣ (1985), βλ. ο.π. σελ. 138. Αγόρευση της Γενικής Εισηγήτριας της μειοψηφίας Άννας Ψαρούδα – Μπενάκη.

⁹² Σβολόπουλος (γεν. επιμ.), βλ. ο.π., σελ. 440-441.

⁹³ Για την εσωκομματική ηγεμονία του Α. Παπανδρέου, βλ. Μ. Σπουρδαλάκης, ΠΑΣΟΚ, Δομή, εσωκομματικές κρίσεις και συγκέντρωση εξουσίας, εκδ. Εξάντας, Αθήνα, 1984.

⁹⁴ «ΕΛΕΥΘΕΡΟΤΥΠΙΑ», 06/03/1985.

Η Πρόταση Συνταγματικής Αναθεώρησης

Η πρόταση του Εκτελεστικού Γραφείου και του προέδρου, η οποία εγκρίθηκε ομόφωνα από την Κεντρική Επιτροπή του ΠΑ.ΣΟ.Κ., σχετικά με τη συνταγματική αναθεώρηση αφορούσε τα παρακάτω άρθρα:

Το άρθρο 35, σχετικά με τις εξαιρέσεις προσυπογραφής (από τον πρωθυπουργό, έναν υπουργό ή συλλογικά την Κυβέρνηση) των πράξεων του Προέδρου.

Το άρθρο 37, σχετικά με τη διαδικασία σχηματισμού Κυβέρνησης, ή καλύτερα, διορισμού πρωθυπουργού (ειδικά για την περίπτωση όπου κανένα κόμμα δεν διαθέτει μόνο του την απόλυτη πλειοψηφία στη Βουλή).

Το άρθρο 38, σχετικά με το πότε ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας απαλλάσσει (παύει) από τα καθήκοντά της την Κυβέρνηση.

Το άρθρο 39 καταργήθηκε (αφορούσε την πρόβλεψη Συμβουλίου Δημοκρατίας, ένα συμβουλευτικό όργανο του Προέδρου).

Το άρθρο 41, σχετικά με το δικαίωμα του Προέδρου της Δημοκρατίας να διαλύει πρόωρα τη Βουλή, (εάν η σύνθεσή της δεν «εξασφαλίζει κυβερνητική σταθερότητα , εάν η Κυβέρνηση επικαλεστεί 'εθνικό θέμα' και ζητήσει την ανανέωση της λαϊκής εντολής, ενώ στο Σύνταγμα του 1975 προβλεπόταν και διάλυση της Βουλής από τον ΠτΔ σε περίπτωση που αυτή βρίσκεται «σε προφανή δυσαρμονία με το λαϊκό αίσθημα»)

Το άρθρο 42, σχετικά με τη διαδικασία έκδοσης και δημοσίευσης των νόμων. (στο Σύνταγμα του 1975 προβλεπόταν και κύρωση των νόμων)

Το άρθρο 43 καταργήθηκε η παράγραφος 3. (η δυνατότητα του Προέδρου της Δημοκρατίας να εκδίδει κανονιστικά διατάγματα)

Το άρθρο 44, σχετικά με τη διεξαγωγή δημοψηφίσματος και το δικαίωμα του Προέδρου να απευθύνει διάγγελμα.

Το άρθρο 47, σχετικά με την παροχή αμνηστίας.

Το άρθρο 48, σχετικά με την κήρυξη της χώρας σε κατάσταση πολιορκίας. (μεταφορά της αρμοδιότητας από τον ΠτΔ στη Βουλή ή την Κυβέρνηση και ελάττωση του χρόνου, από 30 σε 15 ημέρες).

Το άρθρο 110, σχετικά με τη διαδικασία αναθεώρησης του Συντάγματος. (αποσύρθηκε τελικά από την πρόταση μετά από έντονες αντιδράσεις της αντιπολίτευσης και των συνταγματολόγων)⁹⁵.

Στην πρόταση για τη συνταγματική αναθεώρηση προστέθηκε η αλλαγή στη διαδικασία της ψηφοφορίας για ανάδειξη Προέδρου της Δημοκρατίας, από μυστική, σε φανερή-ονομαστική ψηφοφορία. Το άρθρο 32 παρ. 1 εδαφ. α⁹⁶.

Σύμφωνα με την *Εισηγητική Έκθεση της Πρότασης Αναθεώρησης Διατάξεων του Συντάγματος* που κατατέθηκε στη Βουλή από την Κοινοβουλευτική Ομάδα του ΠΑ.ΣΟ.Κ, η αναθεώρηση ήταν *περιορισμένη* και απέβλεπε στα εξής:

Α. Στην ενίσχυση της λαϊκής κυριαρχίας με την εξύψωση του κύρους της Λαϊκής Αντιπροσωπείας, ως εκφραστή της πολιτικής θέλησης του Λαού.

Β. Στην ενδυνάμωση του κοινοβουλευτισμού, που ο Ελληνικός Λαός, από την εποχή του Χαρίλαου Τρικούπη πιστεύει και υπερασπίζεται με πάθος.

Γ. Στην ανάπτυξη και ισχυροποίηση του ρόλου του Κοινοβουλίου, που καθίσταται πραγματικά κυρίαρχο.

⁹⁵ Αναστάσιος Πεπονής, *Η Συνταγματική Αναθεώρηση του 1986. Οι προτάσεις αναθεώρησης, τα σχέδια για την αναθεώρηση, γενικές εισηγήσεις, συζητήσεις κατά θέμα και κατ' άρθρο*, Έκδοση Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα - Κομοτηνή, 1986, σελ. 21-26.

⁹⁶ Πεπονής, βλ. ο.π. σελ. 33. Η πρόταση για αλλαγή στον τρόπο ψηφοφορίας ήρθε ύστερα από τα όσα θλιβερά για τη λειτουργία του Κοινοβουλίου συνέβησαν κατά τη δεύτερη και τρίτη ψηφοφορία για την εκλογή του Χρ. Σαρτζετάκη.

Δ. Στην ενίσχυση της εξουσίας, του ρόλου και του κύρους της λαοπρόβλητης κυβέρνησης.

Ε. Στην ενίσχυση του ρόλου και του κύρους των πολιτικών κομμάτων μέσα στη Βουλή και στην περιφρούρηση της συνοχής τους από έξωθεν και άνωθεν επιβουλεύσεις.

ΣΤ. Στην αποδέσμευση του Προέδρου της Δημοκρατίας από τις κομματικές αντιθέσεις και στην ανύψωσή του σε πραγματικά υπερκομματικό θεσμό και φορέα της εθνικής ομοψυχίας⁹⁷.

Η Πρόταση Συνταγματικής Αναθεώρησης κατατέθηκε στη Βουλή στις 9 Μαρτίου 1985 υπογεγραμμένη από 161 βουλευτές του ΠΑ.ΣΟ.Κ. Στην Πρόταση, όπως φαίνεται παραπάνω, περιγράφονται με έμμεσο και έντεχνο τρόπο οι στόχοι της αναθεώρησης. Άμεσος και κύριος στόχος ήταν η περιστολή των εξουσιών του Προέδρου της Δημοκρατίας και η ταυτόχρονη ενδυνάμωση της κυβέρνησης και του Κοινοβουλίου, μέσω αυτού όμως, της κοινοβουλευτικής πλειοψηφίας.

Σύμφωνα με τον Γενικό Εισηγητή της Πλειοψηφίας, Αναστάσιο Πεπονή, «...το Σύνταγμα εκφράζει νομικά, ανάμεσα σ' άλλα, ένα συσχετισμό κοινωνικών και πολιτικών δυνάμεων... εκφράζει την αντίληψη που έχει για την εξουσία, για τη συγκρότησή της και για τη λειτουργία της, η κυρίαρχουσα εκάστοτε ιδεολογία.

Το Σύνταγμα είναι ένας θεμελιώδης νόμος που πάνω του οικοδομείται η κρατικά οργανωμένη κοινωνική συμβίωση. Όμως, πέρα απ' αυτά, σε ορισμένες περιπτώσεις, αντανakλάται στο Σύνταγμα η ψυχολογία, κάτι ειδικότερο, η περιρρέουσα πολιτική ατμόσφαιρα μέσα στην οποία ο νομοθέτης, συντακτικός ή αναθεωρητικός, επιχειρεί τη θέσπιση συγκεκριμένων συνταγματικών διατάξεων... Πίσω από αρκετές διατάξεις του Συντάγματος του 1975, διακρίνουμε γεγονότα και εμπειρίες από μια ανώμαλη περίοδο, που Ιούλη άρχισε το 1965 και Ιούλη τελείωσε το 1974. Και οι μεν εμπειρίες είναι κοινές. Η σκοπιά, όμως, η αντιμετώπισή τους, τα συμπεράσματα, οι εκτιμήσεις αιτιών και μέσων αντιμετώπισης, δεν ήταν για όλα τα

⁹⁷ ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΤΩΝ ΣΥΝΕΔΡΙΑΣΕΩΝ ΤΗΣ ΒΟΥΛΗΣ (1985) , σελ. 5.

προβλήματα και τις αντίστοιχες λύσεις κοινά»⁹⁸. Με τα παραπάνω λόγια, ο Αναστάσης Πεπονής περιγράφει τον τρόπο με τον οποίο η κυβερνητική πλειοψηφία αντιλαμβανόταν το Σύνταγμα και τι ήταν αυτό που επιχειρούσε να θεραπεύσει με την *Πρότασή* της. Καθοριστικός παράγοντας διαμόρφωσης της αντίληψης της κυβερνητικής πλειοψηφίας ήταν η ερμηνεία της ιστορικής εμπειρίας.

Στη συνέχεια, αναφερόμενος στο χρόνο κατά τον οποίο η κυβέρνηση αποφάσισε να κινήσει την αναθεωρητική διαδικασία, μεταξύ άλλων, είπε: «...Κινούμε αυτή τη διαδικασία λίγους μήνες πριν από τις εκλογές, για να έχει ο Λαός νωπές τις αντιθέσεις, τις διχογνωμίες, τις διαφορές απόψεων, τις συζητήσεις που γίνονται και θα γίνουν, για να θυμάται και να γνωρίζει ακριβώς ένα από τα κύρια θέματα που θα πρέπει να επηρεάσουν τη γνώμη του, την κρίση του και τελικά την ψήφο του. Και θα πρέπει εδώ να τονίσω, ότι η συνέπεια του Πρωθυπουργού, η συνέπεια του ΠΑ.ΣΟ.Κ είναι σ' αυτό το θέμα διττή. Γιατί από τη μια μεριά υποστηρίζουμε και προτείνουμε αναθεωρήσεις σύμφωνα με τα όσα είχαν υποστηριχθεί στη βουλή του 1974-1975, αλλά και από την άλλη μεριά είμαστε συνεπείς προς την κατηγορηματική δήλωση του Προέδρου του ΠΑ.ΣΟ.Κ όταν εξελέγετο ο προηγούμενος Πρόεδρος της Δημοκρατίας, ότι δηλαδή το ΠΑ.ΣΟ.Κ δεν πρόκειται να προκαλέσει κατά κανένα τρόπο ατμόσφαιρα πολιτειακής κρίσης. Ιδού, λοιπόν, ότι φτάνουμε με πλήρη συνέπεια στο προσδοκώμενο αποτέλεσμα. Μένουμε συνεπείς στη διακήρυξη, επιλέγοντας επίσης χρόνο, ο οποίος αποκλείει εξ ορισμού να συγκρουσθεί η πρόταση για αναθεώρηση με τις συγκεκριμένες ξεκάθαρες τοποθετήσεις του προηγούμενου Προέδρου της Δημοκρατίας»⁹⁹. Με τα παραπάνω ο Γενικός Εισηγητής της Πλειοψηφίας απαντούσε στις έντονες επικρίσεις, κυρίως της αξιωματικής αντιπολίτευσης, για το χρόνο και τον τρόπο που εξαγγέλθηκε η πρωτοβουλία της αναθεώρησης.

Στην κριτική της αξιωματικής αντιπολίτευσης ότι τα άρθρα που προέβλεπε η *Πρόταση Αναθεώρησης* να τροποποιηθούν δεν είχαν χρησιμοποιηθεί από τους προηγούμενους ΠτΔ, άρα δεν υφίσταντο πραγματικός λόγος αναθεώρησής τους, ο Γενικός Εισηγητής της πλειοψηφίας ήταν κατηγορηματικός: «...Αυτό που

⁹⁸ Πεπονής, βλ. ο.π., σελ. 51-52.

⁹⁹ Πεπονής, βλ. ο.π., σελ. 53.

δοκιμάστηκε δεν είναι οι διατάξεις, αυτό που δοκιμάστηκε είναι τα πρόσωπα... επιδιώκουμε μια τυχόν μελλοντική δοκιμή τους να μην αποβεί οδυνηρή δοκιμασία για τη Δημοκρατία, για το Λαό, για τον Τόπο...»¹⁰⁰. Με παράδειγμα από το παρελθόν, τη βασιλική άρνηση να αντικατασταθεί ο Υπουργός Άμυνας τον Ιούλιο του 1965, ο Α. Πεπονής επισήμανε ότι, αν γινόταν χρήση των δικαιοδοσιών αυτών του ΠτΔ, θα ήταν δυνατόν να ξεσπάσει μια πολιτειακή κρίση. Τα γεγονότα του Ιουλίου του 1965 καθόριζαν, σε μεγάλο βαθμό, την οπτική και τις επιλογές της κυβερνητικής παράταξης.

Σύμφωνα με τον Α. Πεπονή, «...ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας, εκ της κοινωνίας προερχόμενος και εις την κοινωνίαν επιστρέφων¹⁰¹, με τους αναπότρεπτους δεσμούς του, πρέπει να καταστεί μέσα από τους ίδιους θεσμούς υπερκομματικός, όχι διότι εγεννήθη υπερκομματικός, αλλά διότι η λειτουργία του θα πρέπει να είναι εγγυημένα υπερκομματική»¹⁰².

Παρακολουθήσαμε ορισμένες απόψεις του Γενικού Εισηγητή της πλειοψηφίας προκειμένου να γίνει κατανοητό το πώς το ΠΑ.ΣΟ.Κ παρουσίασε την απόφασή του να προχωρήσει στην αναθεώρηση. Κάνοντας χρήση της ταραχώδους και γεμάτης κρίσεις σύγχρονης πολιτικής ιστορίας του τόπου, το ΠΑ.ΣΟ.Κ θέλησε να εξηγήσει την αιφνιδιαστική του κίνηση η οποία, ναι μεν εκκινούσε από συγκεκριμένες πολιτικές και ιστορικές αντιλήψεις αλλά, κυρίως, εξυπηρέτησε την πρόθεσή του να δημιουργήσει πολιτικό γεγονός υψηλού συμβολισμού.

¹⁰⁰ ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΤΩΝ ΣΥΝΕΔΡΙΑΣΕΩΝ ΤΗΣ ΒΟΥΛΗΣ (1985), βλ. ο.π., σελ. 136. Αγόρευση Αν. Πεπονή 03/04/1985.

¹⁰¹ Αυτό είχε τονίσει ο Αλ. Σβώλος στο κλασικό του σύγγραμμα για το Σύνταγμα του 1927 βλ. Πεπονής ο.π., σελ. 55.

¹⁰² ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΤΩΝ ΣΥΝΕΔΡΙΑΣΕΩΝ ΤΗΣ ΒΟΥΛΗΣ (1985), βλ. ο.π., σελ. 136.

Η πρώτη φάση της Αναθεώρησης

Η διαδικασία της αναθεώρησης του Συντάγματος ορίζεται από το άρθρο 110. Συγκεκριμένα: Καθορίζονται τα άρθρα τα οποία δεν υπόκεινται σε αναθεώρηση, καθώς αποτελούν τη *βάση και τη μορφή του πολιτεύματος της Προεδρευόμενης Κοινοβουλευτικής Δημοκρατίας*. Ορίζονται τα 5 έτη ως ελάχιστος χρόνος που πρέπει να έχει μεσολαβήσει από την τελευταία αναθεώρηση. Καθορίζεται ο τρόπος με τον οποίο μπορεί να πραγματοποιηθεί μια αναθεώρηση. Απαιτείται πρόταση υπογεγραμμένη από 50 τουλάχιστον βουλευτές, συζήτηση σε χρονικό πλαίσιο που αποφασίζεται από την Ολομέλεια σύμφωνα με τον Κανονισμό της Βουλής και απόφαση καθορισμού των αναθεωρητέων διατάξεων που λαμβάνεται από τα 3/5 του όλου αριθμού των βουλευτών. Στη συνέχεια πρέπει να μεσολαβήσει η ανάδειξη νέας Βουλής και στην πρώτη Σύνοδό της θα πρέπει να ψηφιστούν, τουλάχιστον, από την απόλυτη πλειοψηφία οι νέες διατάξεις. Οι πλειοψηφίες μπορεί να είναι και αντίστροφες, δηλαδή η απόλυτη πλειοψηφία να αποφασίσει ποιες διατάξεις θα αναθεωρηθούν και στη συνέχεια τα 3/5 της νέας Αναθεωρητικής Βουλής να αποφασίσουν το νέο περιεχόμενο των διατάξεων του Συντάγματος.

Η διαδικασία αυτή εφαρμόστηκε για πρώτη φορά στη Συνταγματική ιστορία της χώρας¹⁰³, καθώς σε όλες τις προηγούμενες αναθεωρήσεις δεν τηρήθηκαν οι διαδικασίες που προέβλεπε το Σύνταγμα το οποίο αναθεωρούνταν.

Οι διαδικασίες για την αναθεώρηση του Συντάγματος, σύμφωνα με την *Πρόταση Αναθεώρησης* του ΠΑ.ΣΟ.Κ της 9^{ης} Μαρτίου, ξεκίνησαν στις 15 Μαρτίου με τον ορισμό της Ειδικής Κοινοβουλευτικής Επιτροπής Αναθεωρήσεως του Συντάγματος και συνεχίστηκαν με τον ορισμό του χρονικού διαστήματος μέσα στο οποίο η Επιτροπή θα έπρεπε να παραδώσει την έκθεσή της (ορίστηκε η 29^η Μαρτίου 1985) η οποία θα πρότεινε προς την Ολομέλεια της Βουλής ποιες διατάξεις του Συντάγματος θα αναθεωρηθούν.

¹⁰³ Αριστόβουλος Μάνεσης, *Η Συνταγματική Αναθεώρηση του 1986. Μια κριτική αποτίμηση της νομικοπολιτικής σημασίας της*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη, 1989, σελ. 11.

Η Ειδική Κοινοβουλευτική Επιτροπή Αναθεώρησης του Συντάγματος αποτελούνταν από 30 βουλευτές, σύμφωνα με τον Κανονισμό της Βουλής. Αναλυτικά οι βουλευτές, σύμφωνα με την κοινοβουλευτική δύναμη των κομμάτων:

Από το Πανελλήνιο Σοσιαλιστικό Κίνημα: Ν. Αθανασόπουλος, Ευσ. Αλεξανδρής, Γ. Κατσιμπάρδης, Α. Κουτσόγιωργας, Ι. Κουτσοχέρας, Ιωσ. Μιχελogiάννης, Χ. Μπασαγιάννης, Ι. Ντεγιάννης, Ν. Παπαϊωάννου, Αν. Πεπονής, Αυγ. Πετραλιάς, Ι. Ποττάκης, Ν. Ριζογιάννης, Π. Σαλαμαλίκης, Αν. Σεχιώτης, Γ. Χιωτάκης, Κυρ. Χριστοφορίδου.

Από τη Νέα Δημοκρατία: Ι. Βαρβιτσιώτης, Α. Δερβέναγας, Ν. Κατσαρός, Β. Μπεκίρης, Αν. Μπενάκη-Ψαρούδα, Α. Ξαρχάς, Μ. Παπακωνσταντίνου, Κ. Παπαρρηγόπουλος, Γ. Σταμάτης, Κ. Στεφανόπουλος, Δ. Φράγκος.

Από το Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας: Κ. Κάππος.

Από τους ανεξάρτητους βουλευτές: Γ. Πέτσος.¹⁰⁴

Η Ειδική Επιτροπή Αναθεώρησης του Συντάγματος πραγματοποίησε 6 συνεδριάσεις (19, 21, 22, 26, 27 και 28 Μαρτίου 1985) στις οποίες τα κόμματα ανέπτυξαν τις θέσεις τους σχετικά με την *Πρόταση Αναθεώρησης του ΠΑ.ΣΟ.Κ.* Αυτή υπερψηφίστηκε από τους βουλευτές του ΠΑ.ΣΟ.Κ και του Κ.Κ.Ε, ενώ οι βουλευτές της Ν.Δ. εξέφρασαν τη ριζική τους αντίθεση¹⁰⁵. Στη συνέχεια, η Έκθεση της Επιτροπής κατατέθηκε στην Ολομέλεια της Βουλής όπου μετά από 3 συν 2 συνεδριάσεις υπερψηφίστηκε 2 φορές (με διαφορά ενός μήνα η μια ψηφοφορία από την άλλη όπως ορίζει το Σύνταγμα στο άρθρο 110). Στην πρώτη ψηφοφορία συμμετείχαν 282 βουλευτές από τους οποίους 182 (ΠΑ.ΣΟ.Κ, Κ.Κ.Ε και ορισμένοι ανεξάρτητοι) ψήφισαν ΝΑΙ στην Πρόταση Αναθεώρησης, ενώ 100 βουλευτές την καταψήφισαν (Ν.Δ και ορισμένοι ανεξάρτητοι)¹⁰⁶. Στη δεύτερη ψηφοφορία ψήφισαν 295 βουλευτές από τους οποίους 182 υπερψήφισαν ενώ 113

¹⁰⁴ ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΤΩΝ ΣΥΝΕΔΡΙΑΣΕΩΝ ΤΗΣ ΒΟΥΛΗΣ (1985), βλ. ο.π., σελ. 10.

¹⁰⁵ ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΤΩΝ ΣΥΝΕΔΡΙΑΣΕΩΝ ΤΗΣ ΒΟΥΛΗΣ (1985), βλ. ο.π. σελ. 126-131.

¹⁰⁶ ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΤΩΝ ΣΥΝΕΔΡΙΑΣΕΩΝ ΤΗΣ ΒΟΥΛΗΣ (1985), βλ. ο.π. σελ. 245-248.

καταψήφισαν¹⁰⁷. Η πρώτη φάση της αναθεώρησης του Συντάγματος ολοκληρώθηκε στις 07/05/1985 και αμέσως μετά διαλύθηκε η Βουλή προκειμένου να προκηρυχθούν οι βουλευτικές εκλογές για τις 2 Ιουνίου 1985.

¹⁰⁷ ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΤΩΝ ΣΥΝΕΔΡΙΑΣΕΩΝ ΤΗΣ ΒΟΥΛΗΣ (1985), βλ. ο.π. σελ. 272-276.

Οι θέσεις των κομμάτων

α) Πανελλήνιο Σοσιαλιστικό Κίνημα

Ως προς το άρθρο 32, σχετικά με τη μυστική ή φανερή (ονομαστική) ψηφοφορία για την ανάδειξη ΠτΔ η επιχειρηματολογία του κινήθηκε στον εξής άξονα: Ο Κανονισμός της Βουλής είναι αυτός που στην ουσία διασπά τη μυστικότητα, καθώς μόνο τα Κόμματα (οι αναγνωρισμένες από τον Κανονισμό Κοινοβουλευτικές Ομάδες) έχουν τη δυνατότητα να προτείνουν Πρόεδρο της Δημοκρατίας. Άλλη υποψηφιότητα δεν γίνεται δεκτή. Άρα είτε θα προταθεί κάποιος από την ενεργό δημόσια ζωή, είτε κάποια άλλη προσωπικότητα, και στις δυο περιπτώσεις κάποια Κόμματα παίρνουν την ευθύνη της πρότασης και κάποιοι υποψήφιοι αποδέχονται αυτή την κομματική πρόταση. Έτσι, η μυστικότητα, όταν το Κόμμα προτείνει Πρόεδρο της Δημοκρατίας, καλύπτει τη χωρίς θάρρος, χωρίς αίσθημα ευθύνης όχι μυστική ψήφο, αλλά μυστική υπονόμευση της αποφάσεως των νόμιμων Κομμάτων¹⁰⁸. Διασπά αδικαιολόγητα τη γενική αρχή της δημοσιότητας ως προς την πολιτική συμπεριφορά στη Βουλή κομμάτων και βουλευτών, αποδείχθηκε (1980 και 1985) ότι δεν έχει συνεπή και καθολική εφαρμογή και δεν συμβάλλει στην «ουδετεροποίηση» του εκλεγόμενου Προέδρου της Δημοκρατίας¹⁰⁹. Η συγκεκριμένη τροποποίηση προστέθηκε μετά τα όσα θλιβερά συνέβησαν κατά τη διάρκεια της εκλογής του Χρ. Σαρτζετάκη. Εκτός από τα παραπάνω, εξυπηρετούσε και στην εξασφάλιση πειθαρχίας των Κοινοβουλευτικών Ομάδων.

Σχετικά με την τροποποίηση του άρθρου 35 παρ. 1 εδαφ. β, εξαλείφθηκε η διάταξη με την οποία, τυχόν άρνηση του απερχόμενου πρωθυπουργού να προσυπογράψει το διάταγμα της απαλλαγής του, καλυπτόταν εκ των υστέρων με την υπογραφή προσώπου αμέτοχου σ' αυτή τη διαδικασία.

¹⁰⁸ ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΤΩΝ ΣΥΝΕΔΡΙΑΣΕΩΝ ΤΗΣ ΒΟΥΛΗΣ (1985), βλ. ο.π., σελ. 136.

¹⁰⁹ Πεπονής, βλ. ο.π., σελ. 67.

Μια από τις σημαντικότερες ρυθμίσεις της αναθεώρησης του 1986 ήταν αυτή του άρθρου 37, το οποίο ορίζει τη διαδικασία του διορισμού του πρωθυπουργού και κατ' επέκταση το σχηματισμό κυβέρνησης. Η τροποποίηση είχε να κάνει με τη διαδικασία που έπρεπε να ακολουθηθεί σε περίπτωση που κανένα κόμμα δεν εξασφάλιζε κοινοβουλευτική πλειοψηφία. Σε αντίθεση με τη διάταξη του Συντάγματος του 1975 που άφηνε περιθώρια ευρύτατα στον ΠτΔ να κινηθεί, η ρύθμιση του 1986 του θέτει όρια. Σύμφωνα με την άποψη του ΠΑ.ΣΟ.Κ, λοιπόν, «...ανατίθεται στη Βουλή και στις πολιτικές δυνάμεις που τη συνθέτουν, η ευθύνη σχηματισμού κυβέρνησης με εξασφαλισμένη (δεδηλωμένη) την εμπιστοσύνη της απόλυτης πλειοψηφίας των εδρών, εάν κανένα κόμμα δεν συγκεντρώνει μόνο του την απόλυτη πλειοψηφία. Αυτή η βασική μας αντίληψη για το ρόλο και τις ευθύνες της Βουλής και των κοινοβουλευτικών πολιτικών δυνάμεων, εξηγεί τη γενίκευση του θεσμού της διερευνητικής εντολής... Με τη διαγραφόμενη από το Σχέδιό μας διαδικασία, κατά την οποία ο ΠτΔ εξαντλεί με διερευνητικές εντολές τον κύκλο των τριών πρώτων (ή και τεσσάρων) σε δύναμη κομμάτων, παρέχεται ευρεία και άνετη ευχέρεια συνεννοήσεων και προσπάθειών των υπεύθυνων πολιτικών ηγετών, να εξεύρουν και να δώσουν λύση δημοκρατικά και κοινοβουλευτικά άψογη. Εξ άλλου, αποκλείεται με το προτεινόμενο νέο περιεχόμενο των παρ. 3 και 4, παρέμβαση του Προέδρου της Δημοκρατίας με την οποία τώρα μπορεί να αναδεικνύει ανεξέλεγκτα πολιτικές ηγεσίες, ακόμη και πρόσωπα που δεν μετέχουν στη Βουλή...»¹¹⁰.

Το νέο περιεχόμενο του άρθρου 37, σύμφωνα πάντα με το ΠΑ.ΣΟ.Κ, θεράπευσε κι ένα κενό του Συντάγματος του 1975 σχετικά με την χρονική διάρκεια της κυβερνητικής εκκρεμότητας. Με το εδαφ. β' της παραγράφου 1 καθορίστηκε η χρονική διάρκεια της διερευνητικής εντολής η οποία δεν μπορεί να ξεπερνά τις 3 ημέρες.

Κάτι ακόμα που διασαφηνίστηκε είναι η περίπτωση του τι γίνεται όταν δεν υπάρχει αρχηγός κόμματος. Σε ποιον δηλαδή δίδεται η εντολή. Είτε λοιπόν πρόκειται για σχηματισμό κυβέρνησης είτε για διερευνητική εντολή, αυτή ανατίθεται σε αρχηγό κόμματος ή εκπρόσωπο, και αν δεν υπάρχει ή δεν έχει εκλεγεί βουλευτής, τότε η κοινοβουλευτική ομάδα του αντίστοιχου κόμματος

¹¹⁰ Πεπολής, βλ. ο.π., σελ. 67-68.

καλείται να υποδείξει τον εντολοδόχο. Ενώ, οι αντιλήψεις του Συνταγματικού νομοθέτη του 1975 φαίνονται από το γεγονός, ότι η πρόβλεψη αυτή περιοριζόταν αποκλειστικά στην περίπτωση εντολής σχηματισμού κυβέρνησης και υποδείκνυε στην κοινοβουλευτική ομάδα του αντίστοιχου κόμματος την ανάδειξη αρχηγού της. Η νέα ρύθμιση εξασφάλιζε την χωρίς έξωθεν παρεμβάσεις εσωτερική λειτουργία των κομμάτων.

Σχετικά με το άρθρο 38, το οποίο, μεταξύ άλλων, στο Σύνταγμα του 1975 προέβλεπε και παύση της κυβέρνησης η οποία είχε την εμπιστοσύνη της Βουλής (παρ. 2), η επιχειρηματολογία του ΠΑ.ΣΟ.Κ κινήθηκε ως εξής: Ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας είχε ευρύτατες δυνατότητες πολιτικών παρεμβάσεων και πρωτοβουλιών, οι οποίες μπορούν να χαρακτηρισθούν ως «υπερεξουσίες». Η ευχέρεια του ΠτΔ να παύσει την κυβέρνηση, σε συνδυασμό με τη δυνατότητα να αναθέσει το σχηματισμό της σε όποιον πολίτη, βουλευτή ή και μη βουλευτή, εκείνος κρίνει και να διαλύσει τη Βουλή. Ο διορισμένος αυτός πρωθυπουργός, που διαλύει τη Βουλή, θα μπορούσε να μετάσχει στις εκλογές ακόμη και με την ιδιότητα του αρχηγού κόμματος. Με όλα αυτά η λειτουργία της Βουλής ως πολιτικού σώματος, η εμπιστοσύνη της πλειοψηφίας προς την κυβέρνηση, ο ρόλος των συγκροτημένων κοινοβουλευτικών δυνάμεων, παραμερίζονταν¹¹¹. Με την κατάργηση της «παύσης», η κυβέρνηση εξαρτάται μονάχα από την εμπιστοσύνη της Βουλής.

Για το άρθρο 39, το οποίο η αναθεώρηση του 1986 κατήργησε, οι λόγοι που προβλήθηκαν ήταν οι εξής: Επρόκειτο για μη αντιπροσωπευτικό θεσμό. Δεν ήταν ούτε δικαιοδοτικός θεσμός, ούτε υπαγόμενος στην εκτελεστική διοικητική λειτουργία. Ήταν ένας θεσμός στον οποίο προβλεπόταν «από τη μια μεριά η συμμετοχή προσώπων εξοπλισμένων με συγκεκριμένη αντιπροσωπευτική εντολή και από την άλλη μεριά συμμετοχή προσώπων, τα οποία μπορεί να είναι ολοκληρωμένες, διαμορφωμένες προσωπικότητες, αλλά δεν έχουν καμιά αντιπροσωπευτική ιδιότητα. Δεν εκφράζουν συγκεκριμένη πολιτική δύναμη. Δεν εκφράζουν, με εντολή, συγκεκριμένη τάση. Και όλοι αυτοί εξομοιούνται. Και μας θυμίζει δυστυχώς τα περίφημα 'συμβούλια του στέμματος' του 1965, όπου η

¹¹¹ Πεπονής, βλ. ο.π., σελ. 69.

ψήφος και η γνώμη του Γεωργίου Παπανδρέου και του αξιότιμου κ. Παναγιώτη Κανελλόπουλου, εκπροσώπων των δυο μεγάλων Κομμάτων, ήταν ισότιμη και ισοδύναμη με τη γνώμη, αν θέλετε, Πρωθυπουργών των 3 και 5 ημερών, που τους είχαν κατασκευάσει τα παρασκήνια των ανακτόρων!»¹¹². Η σύγκριση του συγκεκριμένου θεσμού με τα άτυπα 'συμβούλια του στέμματος', τα οποία όμως δεν είχαν συνταγματικό έρεισμα, σε συνδυασμό με την ουσιαστική αδράνειά του, σχεδόν καθ' όλη τη διάρκεια της 10ετίας, οδήγησε στην κατάργησή του.

Σχετικά με το άρθρο 41, που δίνει τη δυνατότητα στον ΠτΔ να διαλύει τη Βουλή πριν τη λήξη της θητείας της, η αιτιολογία της αναθεώρησής του ήταν η ακόλουθη: Όσον αφορά τη «δυσαρμονία» ανάμεσα σε Κοινοβούλιο και λαϊκό αίσθημα (παρ. 1), αυτή μπορούσε να αμφισβητηθεί, ή και να διαψευστεί από το αποτέλεσμα των εκλογών που θα προκηρύσσονταν με αυτήν την αιτιολόγηση. Η έννοια της «δυσαρμονίας» είναι αόριστη και δύσκολα μπορεί να εκτιμηθεί ποια συμπτώματα υπάγονται σ' αυτήν, ή σε ποιες περιπτώσεις πρόωρη διάλυση της Βουλής, επιβαλλόμενη από τον ΠτΔ με αυτήν την αιτιολόγηση, οδηγεί σε ουσιαστικές λύσεις. Θεωρούνταν «πολιτική παρέμβαση» του ΠτΔ.

Όσον αφορά τη διάλυση εξαιτίας της μη ύπαρξης «κυβερνητικής σταθερότητας», αυτή παρέμεινε στο Σύνταγμα αλλά με κριτήρια (μετά από προτάσεις από πλευράς, κυρίως, του Κ.Κ.Ε). Συγκεκριμένα, προϋπόθεση για να μπορεί ο ΠτΔ να διαλύσει τη Βουλή αποτελεί η παραίτηση ή καταψήφιση δυο κυβερνήσεων. Σύμφωνα με την άποψη του ΠΑ.ΣΟ.Κ: «Είναι όμως αποδεκτό, ότι η λειτουργία του πολιτεύματος πρέπει να εξασφαλίζει μια κυβερνητική σταθερότητα. Κατά συνέπεια, Βουλή που αδυνατεί να στηρίζει σχετικά μακρόβιες κυβερνήσεις, αδυνατεί έτσι να εκπληρώσει ως σώμα πολιτικό, μία από τις κύριες λειτουργίες της και τότε η διάλυσή της μπορεί να είναι σκόπιμη. Με την προτεινόμενη στο Σχέδιο διάταξη, αφήνεται στον Πρόεδρο της Δημοκρατίας διακριτική ευχέρεια στάθμισης και απόφασης, αφού όμως υπάρξουν αντικειμενικά διαπιστούμενες ενδείξεις, ότι το πρόβλημα είναι υπαρκτό, αφού δηλαδή οι ίδιες οι κοινοβουλευτικές δυνάμεις προσφέρουν ενδείξεις αυτής της αδυναμίας. Έτσι, προτείνουμε για συζήτηση, ρύθμιση κατά την οποία, εάν κατά τη διάρκεια μιας περιόδου συμβούν καταψηφίσεις δύο

¹¹² Πεπολής, βλ. ο.π., σελ. 57-58.

κυβερνήσεων, ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας δύναται, εκτιμώντας ότι η Βουλή δεν εξασφαλίζει κυβερνητική σταθερότητα, να τη διαλύει, με την προσδοκία, ότι η επόμενη θα προσφέρει τη σταθερότητα που δεν εξασφάλιζε η διαλυόμενη...».

Όσον αφορά τη διάλυση της Βουλής με σκοπό την ανανέωση της λαϊκής εντολής για την αντιμετώπιση «εξαιρετικής σημασίας εθνικού θέματος», αυτή η πρωτοβουλία πέρασε αποκλειστικά στα χέρια της κυβέρνησης η οποία διαθέτει την κοινοβουλευτική πλειοψηφία. Σύμφωνα με το Σύνταγμα του 1975, θα έπρεπε να συμφωνήσει και ο ΠτΔ, μετά την αναθεώρηση του 1986, ο ΠτΔ υποχρεούται να διαλύσει τη Βουλή. Διαφωνία ή και σύγκρουση του ΠτΔ με την υπεύθυνη κυβέρνηση θα μπορούσε να προκαλέσει «γενικότερες δυσμενείς συνέπειες».

Σχετικά με το άρθρο 42 παρ. 1, η αναθεώρηση αφορούσε τη δυνατότητα του ΠτΔ να «κυροί» τους νόμους. Η «κύρωση» των νόμων θεωρήθηκε ένας θεσμός ο οποίος είχε εκλείψει σχεδόν από όλα τα Συντάγματα, ή τουλάχιστον δεν ασκούσαν από αιώνες. Στον Πρόεδρο της Δημοκρατίας εξακολούθησε να ανήκει η διαδικασία έκδοσης και δημοσιοποίησης των νόμων μέσα σε προβλεπόμενη προθεσμία ή αναπομπής στη Βουλή με την υποχρέωση βέβαια να εκθέσει του λόγους και αν η απόλυτη πλειοψηφία του όλου αριθμού των βουλευτών ψηφίσει εκ νέου, τότε ο ΠτΔ εκδίδει και δημοσιεύει το νομοσχέδιο υποχρεωτικά (παρ. 1).

Σχετικά με το άρθρο 44 παρ. 2, το οποίο αφορά τη διαδικασία προκήρυξης δημοψηφίσματος, η επιχειρηματολογία της πλειοψηφίας ήταν η ακόλουθη: «Στην Προεδρευόμενη Κοινοβουλευτική Δημοκρατία δεν νοείται διαφωνία Προέδρου Δημοκρατίας και κυβέρνησης, ή συμφωνία με αυτήν και διαφωνία με δυνάμεις της αντιπολίτευσης και κοινή κατάληξη, να φέρει μια τέτοια διαφωνία του ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας στο εκλογικό σώμα, καλώντας το σε δημοψήφισμα... Το δημοψήφισμα είναι θεσμός άμεσης δημοκρατίας, ο οποίος σε κάθε περίπτωση δεν πρέπει να ενεργοποιείται ερήμην της Βουλής. Έτσι, εφόσον πρόκειται για δημοψήφισμα που αφορά σε κρίσιμο εθνικό θέμα, το Σχέδιο αφήνει την πρωτοβουλία στην χειριζόμενη αυτά τα θέματα κυβέρνηση, η οποία όμως θα φέρει τη σχετική πρότασή της στη Βουλή για να εξηγήσει τους λόγους που επιβάλλουν

την προκήρυξή του και να συζητηθεί πως θα τεθεί στην κρίση του Λαού το ερώτημα, το ζήτημα, για το οποίο θα ψηφίσει»¹¹³.

Η αντίληψη της πλειοψηφίας πάνω στο συγκεκριμένο ζήτημα φαίνεται και από την ακόλουθη διατύπωση: «...Οι Κυβερνήσεις είναι προορισμένες να αλλάζουν εφ' όσον το θέλει ο Λαός. Οι Κυβερνήσεις έχουν ανώτατη θητεία, αλλά αυτή η θητεία δεν είναι απαραβίαστη. Είναι δυνατόν με τις διαδικασίες που προβλέπει το Σύνταγμα, με μεταβολές στους συσχετισμούς των δυνάμεων, με άλλες διαδικασίες νόμιμες, συνταγματικές, μια Κυβέρνηση να πέσει. Ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας εκλέγεται για 5 έτη. Και δεν υπάρχει κοινοβουλευτική, πολιτική, διαδικασία, η οποία να μπορεί να βραχύνει τη θητεία του Προέδρου της Δημοκρατίας. Και ως προς το σημείο αυτό η θέση του Προέδρου της Δημοκρατίας είναι και στο συσχετισμό ισχυρότερη»¹¹⁴. Η κυβέρνηση λογοδοτεί και κρίνεται από τη Βουλή ενώ ο ΠτΔ μπορεί να κινηθεί ανεξέλεγκτα χωρίς συνέπειες. Μπορεί, ίσως, να οδηγηθεί σε παραίτηση υπό το βάρος δυσμενών για το πρόσωπό του εξελίξεων, αλλά κι αυτή ανήκει στην αποκλειστική του κρίση, κανείς δεν μπορεί να τον αναγκάσει.

Ταυτόχρονα, προτάθηκε, και τελικά ψηφίσθηκε, η καθιέρωση του «νομοθετικού δημοψηφίσματος», για νομοσχέδια που αφορούν σε «σοβαρό κοινωνικό ζήτημα». Την πρωτοβουλία του δημοψηφίσματος αυτού την έχει αποκλειστικά η Βουλή. Στην κρίση του λαού θέτει νομοσχέδιο πλήρες, ψηφισμένο. Απαιτείται δε για την προκήρυξη αυξημένη πλειοψηφία των 3/5 του συνόλου των βουλευτών, δηλαδή ευρύτερη συναίνεση, ώστε να μη μπορεί η κυβερνητική πλειοψηφία να χρησιμοποιήσει το θεσμό καταχρηστικά, για να επιτύχει μια υπερψήφιση που εκτιμά ως εξασφαλισμένη, με την πρόθεση να την επικαλεστεί ως τεκμήριο ανανέωσης της λαϊκής εντολής. Οι ενδεχόμενες πολιτικές συνέπειες από το αποτέλεσμα νομοθετικού δημοψηφίσματος θ' αποτελέσουν ασφαλώς θέμα συζήτησης στην Ολομέλεια της Βουλής¹¹⁵.

Για το άρθρο 47, η χορήγηση αμνηστίας, η οποία αφορά αποκλειστικά πολιτικά αδικήματα, μεταφέρθηκε από το Υπουργικό Συμβούλιο στη Βουλή. Συγκεκριμένα,

¹¹³ Πεπονής, βλ. ο.π., σελ. 71-73.

¹¹⁴ ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΤΩΝ ΣΥΝΕΔΡΙΑΣΕΩΝ ΤΗΣ ΒΟΥΛΗΣ (1985), βλ. ο.π., σελ. 136-137.

¹¹⁵ ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΤΩΝ ΣΥΝΕΔΡΙΑΣΕΩΝ ΤΗΣ ΒΟΥΛΗΣ (1986), βλ. ο.π., σελ. 189-190.

στην αυξημένη πλειοψηφία των 3/5 του όλου αριθμού των βουλευτών. Η αντίληψη για την ρύθμιση είχε να κάνει με το ότι «η αμνηστία πρέπει να εκφράζει μια ευρύτερη συναίνεση, μια ευρύτερη αντίληψη, ότι πολιτικά αδικήματα που έχουν υποστεί κύρωση από τα νόμιμα και τακτικά δικαστήρια της Χώρας, πρέπει να τύχουν αμνηστίας».¹¹⁶ Μια απόφαση που ανήκε στο Υπουργικό Συμβούλιο και εκδιδόταν μέσω Προεδρικού διατάγματος πέρασε στη δικαιοδοσία του Κοινοβουλίου, το οποίο πρέπει να αποφασίσει με ευρεία πλειοψηφία.

Τέλος, για το άρθρο 48, το οποίο προβλέπει τη διαδικασία με την οποία κηρύσσεται η χώρα σε «κατάσταση πολιορκίας», τονίστηκαν τα εξής: «...Είναι ιδιαίτερα δυσχερές να προβλέψει ο Συνταγματικός νομοθέτης, κάτω από ποιες συνθήκες και με ποιους τρόπους θα εκδηλωθεί άμεση απειλή και πραγματικός κίνδυνος για την εθνική μας ανεξαρτησία και ακεραιότητα ή για το δημοκρατικό μας πολίτευμα. Σκοπός των διατάξεων είναι η διασφάλιση, ότι δεν θα κινηθούν, ή δεν θα παρατείνονται, οι έκτακτες διαδικασίες και τα μέτρα χωρίς να υφίσταται πραγματικός κίνδυνος, ότι εάν ο κίνδυνος υπάρξει, τα μέτρα θα περιορίζονται στο βαθμό του αναγκαίου και ότι, πάντως, η Βουλή, ως κορυφαία λειτουργία του δημοκρατικού πολιτεύματος και εγγύηση της λαϊκής κυριαρχίας, θα είναι σε κάθε περίπτωση παρούσα και θα έχει την τελική ευθύνη των αποφάσεων»¹¹⁷.

Ακόμη, τα σημεία που επισημάνθηκαν από την πλευρά της πλειοψηφίας ήταν οι διαφορές της ισχύουσας έως τότε διάταξης με εκείνη που προτεινόταν. Οι βασικές διαφορές ήταν οι εξής: η χρονική διάρκεια της «κατάστασης πολιορκίας», περιοριζόταν από 30 σε 15 ημέρες, ο τρόπος λήψης της απόφασης, που μεταφερόταν είτε στην αυξημένη πλειοψηφία (3/5) της Βουλής, είτε στο Υπουργικό Συμβούλιο «εις περίπτωσιν απουσίας της Βουλής ή αντικειμενικής δυσκολίας εγκαίρου συγκλήσεως αυτής...» όπου όμως μέσα σε 15 μέρες, το αργότερο, θα έπρεπε η απόλυτη πλειοψηφία του όλου αριθμού των βουλευτών να επικυρώσει το Προεδρικό διάταγμα. Τα έκτακτα και αναγκαία μέτρα που θα λαμβάνονταν με Προεδρικό διάταγμα μετά από πρόταση του Υπουργικού Συμβουλίου θα έπρεπε κι αυτά να εγκριθούν από την απόλυτη πλειοψηφία της Βουλής μέσα σε διάστημα 15

¹¹⁶ Πεπονής, βλ. ο.π., σελ. 175.

¹¹⁷ Πεπονής, βλ. ο.π., σελ. 74.

ημερών από την ισχύ τους, διαφορετικά θα έπαυαν να ισχύουν. Και η απαλοιφή της διατύπωσης «...εν περιπτώσει δε σοβαράς διαταραχής ή εκδήλου απειλής κατά της δημοσίας τάξεως και ασφαλείας του κράτους εξ εσωτερικών κινδύνων...» (άρθρο 48 παρ. 1 Σ. 1975) , η οποία είχε εντονότατα επικριθεί στη συζήτηση του Συντάγματος του 1975. Όμως, η συγκεκριμένη φράση στην ουσία αντικαταστάθηκε από την εξής «...εις περίπτωσιν εκδηλώσεως ενόπλου κινήματος προς ανατροπήν του δημοκρατικού πολιτεύματος...» ενώ προστέθηκε και η έννοια της «εθνικής ασφάλειας»¹¹⁸ η οποία ήταν ασαφής και προκάλεσε έντονες επικρίσεις, κυρίως, από την πλευρά του Κ.Κ.Ε., όπως θα δειχθεί παρακάτω (άρθρο 48 παρ. 1 Σ. 1986). Η απόφαση της κήρυξης της χώρας σε «κατάσταση πολιορκίας» μεταφέρθηκε, ουσιαστικά, στην κοινοβουλευτική πλειοψηφία.

Η επιχειρηματολογία του ΠΑ.ΣΟ.Κ στηρίχθηκε στην ιστορική εμπειρία, συγκεκριμένα, στα γεγονότα του Ιουλίου-Σεπτεμβρίου 1965 και στους χειρισμούς του Ανώτατου Άρχοντα ο οποίος παρενέβη στα πολιτικά πράγματα και καθόρισε τις εξελίξεις. Βασικός στόχος της κοινοβουλευτικής πλειοψηφίας ήταν να αποφευχθεί μια τέτοια επανάληψη. Από κει και πέρα, πρόβαλε τη λαϊκή κυριαρχία η οποία εκφράζεται μέσα από το συσχετισμό των πολιτικών δυνάμεων στη Βουλή. Αντέκρουσε το επιχείρημα ότι οι «μειοψηφίες αφήνονται στο έλεος της πλειοψηφίας» με τη ρήση του Γεωργίου Παπανδρέου ότι στην Κοινοβουλευτική Δημοκρατία «η πλειοψηφία κυβερνά και η μειοψηφία ελέγχει»¹¹⁹. Στη σκέψη του ΠΑ.ΣΟ.Κ η ελεγχόμενη από το Κοινοβούλιο και εξαρτώμενη από την κοινοβουλευτική πλειοψηφία κυβέρνηση ήταν εύλογο να έχει αυξημένη πολιτική εξουσία σε αντίθεση με τον «πολιτικά ανεύθυνο» Πρόεδρο της Δημοκρατίας.

β) Νέα Δημοκρατία

Το κόμμα της τότε Αξιωματικής Αντιπολίτευσης αντέδρασε εντονότατα στην πρωτοβουλία της κυβερνητικής παράταξης να προχωρήσει σε αναθεώρηση διατάξεων του Συντάγματος που αφορούσαν τις δικαιοδοσίες του ΠτΔ. Η στάση της

¹¹⁸ Για το περιεχόμενο της έννοιας και την κρισιμότητα της ύπαρξής του βλ. Πεπονής, ο.π., σελ. 178.

¹¹⁹ Πεπονής, βλ. ο.π., σελ. 169.

Ν.Δ είχε καθοριστεί, σε σημαντικό βαθμό, και από την επιλογή του ΠΑ.ΣΟ.Κ να μην προτείνει την επανεκλογή του Κ. Καραμανλή στο αξίωμα του Προέδρου της Δημοκρατίας. Όπως αναφέρθηκε παραπάνω, η *Πρόταση Αναθεώρησης* συνοδεύτηκε από την πρόταση υποψηφίου ΠτΔ. Σύμφωνα με τη Ν.Δ., η πρωτοβουλία της αναθεώρησης χρησιμοποιήθηκε, μεταξύ άλλων, ως πρόσχημα για την «υπαναχώρηση»¹²⁰ του ΠΑ.ΣΟ.Κ έναντι του απερχόμενου ΠτΔ.

Σύμφωνα με τη Γενική Εισηγήτρια της Ν.Δ, Άννα Ψαρούδα-Μπενάκη, «...Οι αντιρρήσεις της Ν.Δ τοποθετούνται και στο πολιτικό, αλλά και στο συνταγματικό-νομικό επίπεδο. Ως πολιτική πράξη, η Ν.Δ. θεωρεί την Πρόταση Αναθεώρησης διατάξεων του Συντάγματος απαράδεκτη για την παρούσα στιγμή, διότι εισάγεται και αιφνιδιαστικά και άκαιρα... Έχουμε επομένως κάθε λόγο, για να ισχυριστούμε ότι η Πρόταση Αναθεώρησης διατάξεων του Συντάγματος δεν έγινε από ανάγκη και από ώριμη σκέψη των συνταγματολόγων και πολιτικών παραγόντων του ΠΑ.ΣΟ.Κ, ότι πρέπει να αναθεωρηθεί το Σύνταγμα, αλλά έγινε στη συγκεκριμένη στιγμή για να συγκαλύψει και να δικαιολογήσει ορισμένες άλλες πολιτικές πράξεις του ΠΑ.ΣΟ.Κ, που έχουν χαρακτηριστεί από μας, ως πράξεις, που απέδειξαν έλλειψη πολιτικού ήθους και ευπρέπειας»¹²¹.

Αναπτύσσοντας περεταίρω το σκεπτικό της, η Γενική Εισηγήτρια της Ν.Δ, στάθηκε στο χειρισμό της κυβέρνησης έναντι της μη πρότασης επανεκλογής του Κ. Καραμανλή, στο γεγονός ότι η *Πρόταση Αναθεώρησης* ήρθε «άκαιρα» αλλά και στο ότι η πρωτοβουλία αυτή απέβλεπε στην αποδυνάμωση της λαϊκής κυριαρχίας «αφού θεμελιώδεις ρυθμίσεις του Συντάγματος, που ανάγονται στη λαϊκή κυριαρχία καταργούνται αυτή τη στιγμή, όπως π.χ. καταργείται η άμεση προσφυγή στο λαό με το δημοψήφισμα... θεωρούμε την ρύθμιση αυτή προσβλητική και περιοριστική της λαϊκής κυριαρχίας κι όχι ενισχυτική, καθώς επίσης περιορίζεται η δυνατότητα άμεσης προσφυγής σε εκλογές με πρωτοβουλία του Προέδρου της Δημοκρατίας όταν διαπιστωθεί δυσαρμονία της πλειοψηφίας της Βουλής με το λαϊκό αίσθημα... Πράγματι το χαρακτηριστικό αυτής της μεταρρύθμισης είναι η

¹²⁰ ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΤΩΝ ΣΥΝΕΔΡΙΑΣΕΩΝ ΤΗΣ ΒΟΥΛΗΣ (1985), βλ. ο.π., Κ. Μητσοτάκης, 18/03/1985, σελ. 13.

¹²¹ ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΤΩΝ ΣΥΝΕΔΡΙΑΣΕΩΝ ΤΗΣ ΒΟΥΛΗΣ (1985), βλ. ο.π., Άννα Ψαρούδα-Μπενάκη, 21/03/1985, σελ. 49.

συγκέντρωση όλων των εξουσιών του ΠτΔ όχι στο λαό ή στο Κοινοβούλιο, αλλά στα χέρια της κυβέρνησης, είτε ευθέως, είτε μέσω της ελεγχόμενης κοινοβουλευτικής πλειοψηφίας.

Τη ρύθμιση αυτή τη θεωρούμε αυταρχική κι επικίνδυνη. Αποβλέπει να στηρίξει και να διαιωνίσει την εξουσία, που κάποτε ανέβηκε με την ψήφο του λαού, ακόμα κι όταν χάσει το λαϊκό της έρεισμα...

Νομίζω δε και το γεγονός ότι δεν χρησιμοποιήθηκαν οι διατάξεις αυτές, διότι δεν δημιουργήθηκε αυτή η ανάγκη, αποδεικνύει τη χρησιμότητά τους.

Οι διατάξεις αυτές (που προτείνεται να αναθεωρηθούν) λειτουργούν και σαν προειδοποίηση προς όλους εκείνους τους φορείς της εξουσίας, οι οποίοι κάποια στιγμή θα δοκίμαζαν τον πειρασμό να υπερβούν τα συνταγματικά όρια... Η πρόταση αυτή όχι μόνο δεν είναι η ενδεδειγμένη, αλλά είναι και τυπικά απαράδεκτη, διότι συνεπάγεται αναθεώρηση διατάξεων του Συντάγματος που, σύμφωνα με το άρθρο 110 παρ. 1, δεν είναι αναθεωρήσιμες. Είναι θεμελιώδεις, διότι προσδιορίζουν τη βάση και τη μορφή του πολιτεύματος ως Προεδρευόμενης Κοινοβουλευτικής Δημοκρατίας...»¹²².

Επικαλούμενη τη σιωπή του ΠΑ.ΣΟ.Κ ή οποιουδήποτε άλλου κόμματος ή ακόμα και του Τύπου όλων των πολιτικών αποχρώσεων η Γενική Εισηγήτρια της Μειοψηφίας ανέφερε ότι «...η ανάγκη να αναθεωρηθούν διατάξεις του Συντάγματος δεν μπορεί να είναι ποτέ έμπνευση της τελευταίας στιγμής και δεν μπορεί να εμφανίζεται αιφνιδιαστικά και απροετοίμαστα...»¹²³. Υποστήριξε ακόμη ότι ήταν «...πρωτοφανής και ατυχής ο χειρισμός του Πρωθυπουργού στο θέμα του Προέδρου της Δημοκρατίας...» και ότι η απόδειξη για το πόσο «πρόχειρη και επιστρατευμένη εν όψει των συγκεκριμένων συνθηκών ήταν αυτή η αναθεώρηση προκύπτει από τις αλλεπάλληλες τροποποιήσεις και βελτιώσεις, που υπέστη (από τη στιγμή που ανακοινώθηκε) ως σήμερα...».

Ασκώντας περισσότερο αυστηρή κριτική, ισχυρίστηκε ότι «το Σύνταγμα κι η αναθεώρησή του είναι ένα λάστιχο στα χέρια του ΠΑ.ΣΟ.Κ, το οποίο εκτείνεται,

¹²² ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΤΩΝ ΣΥΝΕΔΡΙΑΣΕΩΝ ΤΗΣ ΒΟΥΛΗΣ (1985), βλ. ο.π., σελ. 49-50.

¹²³ ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΤΩΝ ΣΥΝΕΔΡΙΑΣΕΩΝ ΤΗΣ ΒΟΥΛΗΣ (1985), βλ. ο.π., 03/04/1985, σελ. 138.

μαζεύεται και αλλάζει μορφή, ανάλογα με τις πολιτικές ανάγκες της συγκεκριμένης στιγμής. Ούτε λίγο, ούτε πολύ, αποδεικνύεται, ότι το Σύνταγμα στα χέρια του ΠΑ.ΣΟ.Κ δεν είναι κι αυτό τίποτα άλλο, παρά ένα όργανο κομματικής πολιτικής, ένα όργανο εξυπηρέτησης ευκαιριακών κομματικών συμφερόντων... ο υποβιβασμός του Συντάγματος σε ένα όργανο κομματικής πολιτικής είναι το πιο επικίνδυνο σημάδι που μπορεί να σημαδέψει καίρια τις πολιτικές εξελίξεις μιας χώρας»¹²⁴.

Η Άννα Ψαρούδα-Μπενάκη αναφερόμενη σε παλαιότερες τοποθετήσεις του Α. Παπανδρέου (σε βιβλίο του ιδίου, *Μετάβαση στο Σοσιαλισμό*, εκδ. Αιχμή, Αθήνα, 1981 και σε συνέντευξή του στην εφημερίδα «ΑΥΓΗ» της 04/11/1979) εξέφρασε τους φόβους της παράταξής της, ότι κρυφός στόχος της κυβέρνησης είναι να επιβάλει ένα σοσιαλιστικό Σύνταγμα που δεν θα επιτρέπει την ύπαρξη και τη λειτουργία κομμάτων που δεν ασπάζονται το σοσιαλισμό και δεν αποδέχονται το σοσιαλιστικό μετασχηματισμό της κοινωνίας.

Όσον αφορά τη συζήτηση σχετικά με το εάν οι ρυθμίσεις του Συντάγματος του 1975 συνιστούν μια γνήσια «Προεδρευόμενη» Κοινοβουλευτική Δημοκρατία ή αν περιέχουν και στοιχεία «Προεδρικής» Δημοκρατίας, όπως τα πολιτεύματα αυτά συνήθως περιγράφονται στα επιστημονικά συγγράμματα, η άποψη της Ν.Δ. ήταν ότι «αυτό μπορεί να αποτελέσει θέμα κάποιου σεμιναρίου. Εκείνο που δεν μπορεί να αμφισβητηθεί είναι ότι αποτελούν το ισχύον ελληνικό πολίτευμα, που διαμορφώθηκε με το Σύνταγμα του 1975 βάσει των ιστορικών και πολιτικών δεδομένων της χώρας μας και το οποίο ως προς τις βασικές του δομές κατέστη μη αναθεωρήσιμο»¹²⁵. Δηλαδή, ακόμη κι αν το Σύνταγμα περιέχει στοιχεία «Προεδρικής» Δημοκρατίας, αυτά δεν πρέπει να απαλειφτούν.

Άλλοι βουλευτές της Αξιωματικής Αντιπολίτευσης χαρακτήρισαν την εισηγητική έκθεση της *Πρότασης Αναθεώρησης* ως «αόριστη, πρόχειρη και αντιφατική...»¹²⁶ και ότι η κυβέρνηση «...αποσκοπεί σε καθεστώς όχι Προεδρευόμενης Κοινοβουλευτικής Δημοκρατίας, αλλά μιας κυβερνώσης Βουλής, δηλαδή να έχουμε κατ' επίφαση

¹²⁴ ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΤΩΝ ΣΥΝΕΔΡΙΑΣΕΩΝ ΤΗΣ ΒΟΥΛΗΣ (1985), βλ. ο.π., σελ. 138.

¹²⁵ ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΤΩΝ ΣΥΝΕΔΡΙΑΣΕΩΝ ΤΗΣ ΒΟΥΛΗΣ (1985), βλ. ο.π., σελ. 129.

¹²⁶ ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΤΩΝ ΣΥΝΕΔΡΙΑΣΕΩΝ ΤΗΣ ΒΟΥΛΗΣ (1985), βλ. ο.π., Κ. Παπαρηγόπουλος, 21/03/1985, σελ. 52.

Βουλή, και Κυβέρνηση ολιγαρχίας...»¹²⁷. Ακόμη ότι η Αναθεώρηση «επελέγη ως πρόφαση δυναμιτισμού των ήρεμων πολιτικών ηθών και του ομαλού πολιτικού βίου...»¹²⁸. Ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας θα περιοριστεί στο «να εγκαινιάζει εκθέσεις ανθέων»¹²⁹ και να «μεταβληθεί σε ανδρείκελο»¹³⁰.

Επισημάνθηκε ότι από την εισηγούμενη αναθεώρηση «...δημιουργούνται κενά λόγω της σπουδής με την οποία αυτή γίνεται, με αποτέλεσμα να μεταβάλλεται το Σύνταγμα σ' ένα περιπτωσιολογικό νόμο, σ' ένα κοινό νόμο...». Ακόμη ότι γινόταν προσπάθεια να ρυθμιστούν «όλες οι δυνατές περιπτώσεις του μέλλοντος μέσα στις οποίες κινούνται τα κατ' εξοχήν πολιτικά όργανα του Κράτους. Το Σύνταγμα του 1975 διασπά την εξουσία. Η (προτεινόμενη) αναθεώρηση συγκεντρώνει την εξουσία...»¹³¹.

Χαρακτηριστική, αν και ίσως υπερβολική, της αντίληψης της Αξιωματικής Αντιπολίτευσης, για το ρόλο που όφειλε να παίζει ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας στη λειτουργία του πολιτεύματος, ήταν η ακόλουθη τοποθέτηση «Στην Ελλάδα, επαναλαμβάνω, που έχει γνωρίσει πολιτικές έχθρες, πάθη, εμφυλίου, δικτατορίες έχουμε ανάγκη ενός διοικητή, διότι δυστυχώς δεν έχουμε προχωρήσει τόσο πολύ στο δρόμο της δημοκρατίας, ώστε να μην έχουμε ανάγκη ενός Προέδρου, που θα στέκεται ρυθμιστής του Πολιτεύματος, για να επεμβαίνει σε ενδεχόμενη κατάχρηση των εξουσιών... Ανεξαρτήτως από το εάν αυτές (οι προτεινόμενες διατάξεις) είναι ή δεν είναι αντισυνταγματικές... εμείς πιστεύουμε ότι στην ουσία θίγετε το ρυθμιστικό ρόλο του Προέδρου, τον οποίο η Ελλάς τον έχει ακόμη ανάγκη. Δεν είναι πολύ κολακευτική αυτή η διαπίστωση... Νομίζω ότι δικαιούμεθα να χαρακτηρίσουμε τους εαυτούς μας, χαρακτηρίζοντας τον Ελληνικό Λαό ότι δεν έχει φτάσει σε τόσο υψηλό επίπεδο δημοκρατίας, ώστε να μην έχει ανάγκη παρά ενός Προέδρου της Δημοκρατίας ως συμβόλου ενότητας και ομόνοιας του Έθνους. Αν

¹²⁷ ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΤΩΝ ΣΥΝΑΔΡΙΑΣΕΩΝ ΤΗΣ ΒΟΥΛΗΣ (1985), βλ. ο.π., σελ. 53.

¹²⁸ ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΤΩΝ ΣΥΝΕΔΡΙΑΣΕΩΝ ΤΗΣ ΒΟΥΛΗΣ (1985), βλ. ο.π., Αθ. Δερβέναγας, 21/03/1985, σελ. 54.

¹²⁹ ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΤΩΝ ΣΥΝΕΔΡΙΑΣΕΩΝ ΤΗΣ ΒΟΥΛΗΣ (1985), βλ. ο.π., σελ. 54.

¹³⁰ ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΤΩΝ ΣΥΝΕΔΡΙΑΣΕΩΝ ΤΗΣ ΒΟΥΛΗΣ (1985), βλ. ο.π., Ι. Βαρβιτσιώτης, 26/03/1985, σελ. 104.

¹³¹ ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΤΩΝ ΣΥΝΕΔΡΙΑΣΕΩΝ ΤΗΣ ΒΟΥΛΗΣ (1985), βλ. ο.π., Μ. Παπακωνσταντίνου, 26/03/1985, σελ. 95.

δεν υπάρχει λοιπόν ο ρυθμιστικός ρόλος του Προέδρου της Δημοκρατίας, εμείς πιστεύουμε ότι κινδυνεύουμε πολύ...»¹³².

Η Ν.Δ., επικαλούμενη όλους τους παραπάνω φόβους της, αλλά, κυρίως, λόγω της διαφορετικής αντίληψης που είχε για τη λειτουργία του πολιτεύματος, απέρριψε την *Πρόταση Αναθεώρησης* του Συντάγματος, που υπέβαλε η Κοινοβουλευτική Ομάδα του ΠΑ.ΣΟ.Κ, συλλήβδην. Ήθελε τον ΠτΔ, όχι απλώς έναν ρυθμιστή της λειτουργίας του πολιτεύματος, αλλά ως ένα είδος τοποτηρητή της πολιτικής διαμάχης μεταξύ των κομμάτων, ικανό να παρεμβαίνει, σύμφωνα με την κρίση και τις επιδιώξεις του, κάτι που θα μπορούσε να τον καταστήσει *ισχυρό παίκτη* του πολιτικού παιχνιδιού. Για τη Ν.Δ, αυτή η περιστολή αλλά και μετατόπιση δικαιοδοσιών του ΠτΔ, άλλαζε δραματικά την *ισορροπία*¹³³ στην κατανομή των εξουσιών. Ο κίνδυνος κατάχρησης των εξουσιών από τον αρχηγό της κοινοβουλευτικής πλειοψηφίας ήταν μεγαλύτερος από την «κακή χρήση» των δυνατοτήτων του ΠτΔ. Ο ρυθμιστής του πολιτεύματος όφειλε να έχει δυνατότητες παρέμβασης στην πολιτική ζωή κι αν μην ήταν άμεσα εκλεγμένος από το λαό.

γ) Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας

Το Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας μένοντας σταθερό στις απόψεις που είχε διακηρύξει στη Βουλή του 1974, κατά τη διάρκεια της συζήτησης και κατάρτισης του Συντάγματος του 1975, είχε ζητήσει αναθεώρηση του Συντάγματος πριν την 9^η Μαρτίου 1985. Στήριξε, λοιπόν, την *Πρόταση* της Κοινοβουλευτικής Ομάδας του ΠΑ.ΣΟ.Κ κάνοντας, όμως, προτάσεις για διεύρυνση της *περιορισμένης* αναθεώρησης. Αποδέχθηκε να υπερψηφίσει την κυβερνητική πρόταση χωρίς να θέσει όρους στην κυβέρνηση.

¹³² ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΤΩΝ ΣΥΝΕΔΡΙΑΣΕΩΝ ΤΗΣ ΒΟΥΛΗΣ (1985), βλ. ο.π., Κ. Στεφανόπουλος, 21/03/1985, σελ. 66. Αξίζει εδώ να σημειωθεί ότι ο Κ. Στεφανόπουλος αποχώρησε λίγους μήνες μετά τις εκλογές της 2ας Ιουνίου 1985 επικεφαλής μιας ομάδας βουλευτών, η οποία στη δεύτερη φάση ψήφισε ορισμένες από τις αναθεωρήσιμες διατάξεις του Συντάγματος.

¹³³ ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΤΩΝ ΣΥΝΕΔΡΙΑΣΕΩΝ ΤΗΣ ΒΟΥΛΗΣ (1985), βλ. ο.π., ενδεικτικά Μ. Παπακωνσταντίνου, 21/03/1985, σελ. 56, και Άννα Ψαρούδα-Μπενάκη, 03/04/1985, σελ. 139.

Αναλυτικότερα, ο εκπρόσωπός του στην Ειδική Κοινοβουλευτική Επιτροπή και Εισηγητής του, Κωνσταντίνος Κάππος, ανέφερε μεταξύ άλλων: «...αυταρχικές και αντιδραστικές οι διατάξεις του Συντάγματος του 1975... το Κ.Κ.Ε με αποφάσεις των οργάνων του, με άρθρα στελεχών του, επανειλημμένα έχει ζητήσει τη ριζική τροποποίηση του αυταρχικού Συντάγματος του 1975.

Η Κυβέρνηση του ΠΑ.ΣΟ.Κ, δυστυχώς, περιορίζει τις αναθεωρητέες διατάξεις μόνο στις υπερεξουσίες του Προέδρου της Δημοκρατίας. Το ότι υπάρχουν υπερεξουσίες είναι αναμφισβήτητο. Κι αυτό προκύπτει πρώτα-πρώτα από το άρθρο 38 που λέει, ότι ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας μπορεί να παύει την Κυβέρνηση που απολαμβάνει την εμπιστοσύνη της Βουλής και να αναθέτει σε οποιονδήποτε κοινοβουλευτικό ή μη κοινοβουλευτικό, να σχηματίσει Κυβέρνηση. Κατά τρόπο δηλαδή αυθαίρετο, μπορεί ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας να παύσει μια νόμιμη Κυβέρνηση. Αυτό είναι τρομερό. Πρόκειται πραγματικά για μια υπερεξουσία...»¹³⁴.

Επισημαίνοντας τα ως χαρακτηριστικά παραδείγματα «υπερεξουσιών» του ΠτΔ, ο Κ. Κάππος αναφέρθηκε στα εξής: «(με) το άρθρο 41, ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας μπορεί να διαλύσει τη Βουλή αν υπάρχει προφανή δυσαρμονία με το λαϊκό αίσθημα. Κι αυτό είναι αόριστο. Δεν αποτελεί καμιά εξασφάλιση και δίνει τη δυνατότητα, μετά την παύση της Κυβέρνησης, να διαλύσει τη Βουλή. Και ακόμα υπάρχει το άρθρο 48 που, για λόγους δημόσιας τάξης, λέει ότι με την προσυπογραφή και του Πρωθυπουργού μπορεί ν' αναστείλει τα άρθρα για τις ατομικές ελευθερίες του Λαού, να συστήσει έκτακτα Στρατοδικεία και να διαλύσει το λαϊκό κίνημα.

Κατά συνέπεια, με το Σύνταγμα του 1975 ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας έχει δικαίωμα να παύσει την Κυβέρνηση, να διαλύσει τη Βουλή, να διαλύσει το λαϊκό κίνημα. Έτσι, είναι αναμφισβήτητο ότι ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας με βάση το Σύνταγμα του 1975, έχει υπερεξουσίες.

¹³⁴ ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΤΩΝ ΣΥΝΕΔΡΙΑΣΕΩΝ ΤΗΣ ΒΟΥΛΗΣ (1985), βλ. ο.π., Κ. Κάππος, 03/04/1985, σελ. 141.

Και σωστά η Κυβέρνηση του ΠΑ.ΣΟ.Κ έφερε πρόταση για αναθεώρηση των διατάξεων αυτών»¹³⁵.

Ακολουθως, ο Εισηγητής του Κ.Κ.Ε, ανέφερε παρατηρήσεις επί των προτάσεων της Κ.Ο. του ΠΑ.ΣΟ.Κ οι οποίες και στόχευαν στην απαλοιφή όλων των «υπερεξουσιών» του ΠτΔ. Όσον αφορά τη διερευνητική εντολή, «πριν προχωρήσει η ανάθεση σχηματισμού Κυβέρνησης, πρέπει να εγκριθεί από τον ΠτΔ η συνεργασία των Κομμάτων, αφού κανένα Κόμμα όπως είπαμε, δεν συγκεντρώνει απόλυτη πλειοψηφία. Αυτό το θεωρούμε ένα στοιχείο υπερεξουσιών.

Δεύτερον, διατηρεί τη δυνατότητα να διαλυθεί η Βουλή όταν δεν εξασφαλίζεται κυβερνητική σταθερότητα. Κι αυτό είναι κάτι αόριστο και θα έπρεπε συγκεκριμένα να ρυθμίζεται, έτσι ώστε π.χ αν διαδοχικά καταψηφίστηκαν δυο Κυβερνήσεις, να μπορεί να διαλύσει τη Βουλή, αλλά όχι κατ' αυτόν τον αυθαίρετο τρόπο»¹³⁶. Ελήφθη υπόψη η συγκεκριμένη παρατήρηση και μπήκε ως κριτήριο για την έλλειψη «κυβερνητικής σταθερότητας» η «παραίτηση ή καταψήφιση» δυο Κυβερνήσεων. Σε αυτή την περίπτωση, ο ΠτΔ έχει το δικαίωμα να διαλύει τη Βουλή με επιχείρημα ότι η σύνθεσή της δεν εξασφαλίζει κυβερνητική σταθερότητα.

Κατέκρινε την διάταξη του άρθρου 44 παρ. 1 του Συντάγματος η οποία προβλέπει την έκδοση Πράξεων Νομοθετικού Περιεχομένου από τον ΠτΔ κατόπιν πρότασης του Υπουργικού Συμβουλίου.

Επεσήμανε, επίσης, ότι «...δεν διασφαλίζονται τα δικαιώματα της Βουλής. Επί παραδείγματι, για δημοψήφισμα δεν έχει λόγο η Βουλή. Έχει λόγο το Υπουργικό Συμβούλιο. Δεν έχει λόγο η Βουλή, που αποτελεί τουλάχιστον τυπικά το όργανο της λαϊκής κυριαρχίας. Και είναι γνωστά τα προβλήματα που υπάρχουν με τα δημοψηφίσματα. Διότι είναι γνωστό ότι από το πώς μπαίνουν τα ερωτήματα, ανάλογα δημιουργούνται και τα αποτελέσματα... Πρέπει η Βουλή να έχει δικαίωμα να προχωρεί στη διενέργεια δημοψηφισμάτων, να τα μελετά, να εξετάζει τα ερωτήματα κτλ. Όμως, αυτό δεν το προβλέπει η πρόταση του ΠΑ.ΣΟ.Κ»¹³⁷. Η

¹³⁵ ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΤΩΝ ΣΥΝΕΔΡΙΑΣΕΩΝ ΤΗΣ ΒΟΥΛΗΣ (1985), βλ. ο.π.

¹³⁶ ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΤΩΝ ΣΥΝΕΔΡΙΑΣΕΩΝ ΤΗΣ ΒΟΥΛΗΣ (1985), βλ. ο.π.

¹³⁷ ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΤΩΝ ΣΥΝΕΔΡΙΑΣΕΩΝ ΤΗΣ ΒΟΥΛΗΣ (1985), βλ. ο.π.

παραπάνω παρατήρηση ελήφθη επίσης υπόψη από τον Γενικό Εισηγητή της Πλειοψηφίας κι έτσι η τελική διάταξη προβλέπει ότι δημοψήφισμα προκηρύσσεται από τον ΠτΔ μετά από απόφαση της απόλυτης πλειοψηφίας της Βουλής κατόπιν πρότασης του Υπουργικού Συμβουλίου (αρ. 44 παρ. 2).

Η κριτική του Εισηγητή του Κ.Κ.Ε ως προς τη λειτουργία και την ύπαρξη της Βουλής αναπτύχθηκε ως εξής: «...δεν δίνεται δυνατότητα για έκτακτη σύγκληση της Βουλής από την ίδια τη Βουλή με την πρόταση ενός Κόμματος. Έχει το δικαίωμα ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας με την προσυπογραφή του Πρωθυπουργού, να συγκαλέσει έκτακτα τη Βουλή, αλλά δεν έχει αυτό το δικαίωμα η ίδια η Βουλή...

Ακόμη οι προτάσεις δεν προβλέπουν να αυτοδιαλύεται η Βουλή με την πρόταση ενός Κόμματος. Η ίδια η Βουλή να αποφασίζει για τη διάλυσή της.

Έτσι, λοιπόν, λέμε (το Κ.Κ.Ε) ότι δεν εξασφαλίζονται με τις προτάσεις του ΠΑ.ΣΟ.Κ οι αρμοδιότητες και τα δικαιώματα της Βουλής, που είναι το όργανο της λαϊκής κυριαρχίας»¹³⁸.

Κριτική ασκήθηκε και για τη νέα προτεινόμενη διατύπωση του άρθρου 48, σχετικά με τη διαδικασία κήρυξης της χώρας σε «κατάσταση πολιορκίας». Τονίστηκε από τον Εισηγητή του Κ.Κ.Ε μεταξύ άλλων ότι «...δίνεται η δυνατότητα να κηρυχθεί στρατιωτικός νόμος... για λόγους εθνικής ασφάλειας, που προέρχονται και από το εσωτερικό... έχουμε διάταξη που μιλάει για δυνατότητα σύγκλησης της Βουλής μέσα σε 15 μέρες, αν δεν είναι δυνατό να συγκληθεί έγκαιρα. Καταλαβαίνουμε ότι μπορούν να βρεθούν προσχήματα στη σημερινή εποχή η Βουλή να συνέλθει μετά 15 μέρες, όταν πλέον θα έχει χτυπηθεί ανελέητα το λαϊκό κίνημα και θα έχει διαλυθεί.

Κατά συνέπεια, υπάρχουν σοβαρές παρατηρήσεις από τη μεριά μας πάνω στις προτάσεις αναθεώρησης που υπέβαλε το ΠΑ.ΣΟ.Κ.»¹³⁹.

Όπως γίνεται αντιληπτό από την εισήγηση του Κ. Κάππου, το Κ.Κ.Ε στήριξε την *Πρόταση Αναθεώρησης* καταβάλλοντας, ταυτόχρονα, προσπάθεια να βελτιωθούν οι

¹³⁸ ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΤΩΝ ΣΥΝΕΔΡΙΑΣΕΩΝ ΤΗΣ ΒΟΥΛΗΣ (1985), βλ. ο.π.

¹³⁹ ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΤΩΝ ΣΥΝΕΔΡΙΑΣΕΩΝ ΤΗΣ ΒΟΥΛΗΣ (1985), βλ. ο.π.

ενδεικτικές¹⁴⁰ προτάσεις του ΠΑ.ΣΟ.Κ. Η αντίληψή του ότι ο ΠτΔ ήταν εφοδιασμένος με «υπερεξουσίες» το οδήγησε στην επικρότηση της κυβερνητικής πρότασης, έστω κι αν αυτή δεν ανταποκρινόταν απόλυτα στις θέσεις του. Η ψήφος του Κ.Κ.Ε στην κοινοβουλευτική διαδικασία ήταν απαραίτητη προκειμένου να προχωρήσει η αναθεωρητική πρωτοβουλία.

Κρίνεται απαραίτητο να αναφερθούν σε αυτό το σημείο και οι προτάσεις που κατέθεσε η Κοινοβουλευτική Ομάδα του Κ.Κ.Ε, με μορφή τροπολογιών, για την διεύρυνση των προς αναθεώρηση άρθρων. Προτάθηκε η αναθεώρηση των εξής άρθρων:

Το άρθρο 5, που αναφέρεται στην εκτόπιση κάτω από ορισμένους όρους.

Το άρθρο 12, που δίνει δυνατότητες για περιορισμό στο συνδικαλιστικό δικαίωμα των δημοσίων υπαλλήλων.

Το άρθρο 23, για τη δυνατότητα απεργίας και στους δικαστικούς.

Τα άρθρα 27 και 28, που αφορά τα θέματα πυρηνικών όπλων, της Ε.Ο.Κ και του ΝΑΤΟ καθώς και την εγκατάσταση των βάσεων.

Το άρθρο 29, κατάργηση της παρ. 3.

Το άρθρο 54, για τον εκλογικό νόμο και την καθιέρωση του συστήματος της απλής αναλογικής πάγια.

Το άρθρο 68, για τις μόνιμες επιτροπές εξωτερικής πολιτικής.

Τα άρθρα 87, 88, 90 και 100, σχετικά με τη Δικαιοσύνη.

Τα άρθρα 106 και 107, για το ξένο κεφάλαιο και τα προνόμιά του.

Η πρόταση του Κ.Κ.Ε δεν εισήχθη προς συζήτηση ούτε στην Ειδική Κοινοβουλευτική Επιτροπή, όπου και κατατέθηκε πρώτα, αλλά ούτε και στην Ολομέλεια της Βουλής καθώς η πλειοψηφία ισχυρίστηκε ότι δεν υπήρχε ο απαραίτητος αριθμός των 50 βουλευτών (αρ. 110 παρ.2) καθώς κι ότι ήταν έξω από

¹⁴⁰ Πεπονής, βλ. ο.π., σελ. 91-92.

το περίγραμμα και τους στόχους της αναθεώρησης, όπως αυτοί αποτυπώθηκαν στην *Εισηγητική Έκθεση της Πρότασης Αναθεώρησης της Κ.Ο. του ΠΑ.ΣΟ.Κ.*¹⁴¹.

Η ταραχώδης εκλογή του Χρήστου Σαρτζετάκη στην Προεδρία της Δημοκρατίας

Παράλληλα με τη διαδικασία της συνταγματικής αναθεώρησης έτρεχε και αυτή της εκλογής Προέδρου της Δημοκρατίας. Ήταν μια διαδικασία άρρηκτα συνδεδεμένη με την πρόοδο ή μη της αναθεώρησης καθώς εάν δεν εκλεγόταν νέος Πρόεδρος της Δημοκρατίας, θα διαλυόταν η Βουλή κι έτσι θα ναυαγούσε η αναθεωρητική πρωτοβουλία.

Η διαδικασία της εκλογής νέου ΠτΔ ήρθε λίγο νωρίτερα από ότι προγραμμάτιζε η κυβέρνηση. Η επίσπευση αυτή ήταν αποτέλεσμα της αντίδρασης του Κ. Καραμανλή, ο οποίος, αφού δήλωσε ότι δεν αποδέχεται την πρόταση της Ν.Δ να είναι εκ νέου υποψήφιος ΠτΔ και ταυτόχρονα ότι είχε κατά το παρελθόν τη διαβεβαίωση του Α. Παπανδρέου ότι θα προτεινόταν η επανεκλογή του, παραιτήθηκε από το υπόλοιπο της θητείας του (10 Μαρτίου 1985). Ο Κ. Καραμανλής εξήγησε ότι αποχωρεί για

¹⁴¹ ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΤΩΝ ΣΥΝΕΔΡΙΑΣΕΩΝ ΤΗΣ ΒΟΥΛΗΣ (1985), βλ. ο.π., σχετικά με το ακριβές περιεχόμενο των τροπολογιών που κατέθεσε το Κ.Κ.Ε σελ. 47-49. Σχετικά με την επιχειρηματολογία της μη εισαγωγής προς συζήτηση της πρότασης σελ. 46-47 και σελ. 132-134.

λόγους αρχής, καθώς δεν μπορούσε να συμπράξει στις διαγραφόμενες εξελίξεις¹⁴². Σύμφωνα με το περιβάλλον του, είχε την άποψη ότι οποιαδήποτε αντίδραση, είτε με τη χρήση των προεδρικών εξουσιών είτε με τη μαζική κινητοποίηση οπαδών του, θα αποτύγχανε, αφού θα ερμηνευόταν ως στενά συνδεδεμένη με το προσωπικό του θέμα, χωρίς να αφορά κάποιο κρίσιμο πολιτικό ζήτημα σε σχέση με το οποίο θα ζητούσε τη νομιμοποίηση των αντιλήψεών του. Ταυτόχρονα, εκτιμούσε ότι δεν μπορούσε να παραμείνει στο αξίωμα του ΠτΔ συμπράττοντας με την κυβέρνηση του ΠΑ.ΣΟ.Κ, γιατί ήταν αντίθετος με την επιδιωκόμενη αναθεώρηση του Συντάγματος. Για τον Κ. Καραμανλή, αυτή λειτουργούσε ως δικαιολογία της «υπαναχώρησης» απέναντί του και οδηγούσε σε «βαθιά αλλοίωση του δημοκρατικού μας πολιτεύματος. Γιατί θα επιτρέπει σε έναν αδίστακτο πρωθυπουργό να ασκεί δικτατορικά την εξουσία με κοινοβουλευτικό μανδύα»¹⁴³.

Κατόπιν της παραίτησης του Κ. Καραμανλή από το ανώτατο πολιτειακό αξίωμα, ορίστηκε ημερομηνία για την ψηφοφορία ανάδειξης νέου Προέδρου της Δημοκρατίας η 17^η Μαρτίου 1985.

Σύμφωνα με το Σύνταγμα του 1975, η εκλογή του Προέδρου της Δημοκρατίας διεξαγόταν με μυστική ψηφοφορία (αυτό το σημείο άλλαξε με την αναθεώρηση του 1986, άρθρο 32, παρ. 1 και 4). Απαιτείται πλειοψηφία των 2/3 του όλου αριθμού των βουλευτών. Συγκεκριμένα, στην πρώτη ψηφοφορία απαιτείται πλειοψηφία των 2/3 του όλου αριθμού των βουλευτών (200 στους 300 βουλευτές), σε περίπτωση που δεν εξασφαλιστεί η απαιτούμενη πλειοψηφία τότε αυτή επαναλαμβάνεται μετά από 5 ολόκληρες ημέρες και απαιτείται και πάλι πλειοψηφία των 2/3, ενώ σε περίπτωση νέας αδυναμίας εκλογής, επαναλαμβάνεται η ψηφοφορία μετά από 5 ημέρες και Πρόεδρος της Δημοκρατίας εκλέγεται όποιος συγκεντρώσει πλειοψηφία 3/5 του όλου αριθμού των βουλευτών (180 στους 300 βουλευτές). Σε περίπτωση κατά την οποία ούτε μετά την τρίτη ψηφοφορία εκλεγεί Πρόεδρος τότε διαλύεται η Βουλή και προκηρύσσονται εκλογές για ανάδειξη νέας, η οποία και εκλέγει Πρόεδρο της Δημοκρατίας (άρθρο 32).

¹⁴² Σβολόπουλος, βλ. ο.π., σελ. 445.

¹⁴³ Ριζάς, βλ. ο.π., σελ. 174-175, επίσης βλ. Τ. Λαμπριάς: *Στη σκιά ενός μεγάλου*, εκδ. Μορφωτική Εστία, Αθήνα, 1989, σελ. 333.

Το ΠΑ.ΣΟ.Κ επεδίωξε την πάση θυσία εκλογή του Χρ. Σαρτζετάκη, ώστε να αποφύγει τη συνταγματικά υποχρεωτική διάλυση της Βουλής. Μια τέτοια εξέλιξη θα ματαίωνε τη συνταγματική αναθεώρηση, αλλά, και θα χρεωνόταν το ΠΑ.ΣΟ.Κ την εμπλοκή γύρω από την προεδρική εκλογή καθώς είχε δημιουργηθεί η αίσθηση (στον Τύπο και στα κόμματα) ότι θα πρότεινε τον Κ. Καραμανλή για νέα θητεία. Έτσι θα εμφανιζόταν ως το «υπεύθυνο» για την «πολιτική κρίση». Αντίθετα, η εκλογή του υποψηφίου του θα δημιουργούσε νέα πολιτική κατάσταση, μια πραγματικότητα, δυσμενή για τη Ν.Δ., η οποία ακόμη και σε περίπτωση εκλογικής νίκης της δεν θα μπορούσε να προωθήσει υποψήφιο της επιλογής της. Για τους ίδιους συνεπώς λόγους, η Ν.Δ. επεδίωξε να μην εκλεγεί ο αρεοπαγίτης δικαστικός¹⁴⁴.

Στην πρώτη ψηφοφορία ο Χρ. Σαρτζετάκης πήρε 178 ψήφους, ενώ σύμφωνα με τους υπολογισμούς του ΠΑ.ΣΟ.Κ. έπρεπε να πάρει 180 (163 του ΠΑ.ΣΟ.Κ, δεδομένου ότι δεν ψήφισαν ο Κ. Παπούλιας και ο αναπληρωτής Πρόεδρος της Δημοκρατίας πρόεδρος της Βουλής Ι. Αλευράς, 13 του Κ.Κ.Ε., 2 των συνεργαζόμενων με το ΠΑ.ΣΟ.Κ ανεξάρτητων βουλευτών Γ. Μαύρου και Μ. Γλέζου και των 2 από τους 5 διαγραφμένους του ΠΑ.ΣΟ.Κ, των Γ. Πέτσου και Στ. Παναγούλη)¹⁴⁵. Υπήρξαν 3 άκυρα και 3 λευκά ψηφοδέλτια, ενώ «αρνήθηκαν ψήφο» 113 βουλευτές (Ν.Δ)¹⁴⁶.

Οι υπολογισμοί αυτοί γίνονταν βάση των διακηρυγμένων θέσεων, τόσο των δυο Κ.Ο των κομμάτων που στήριξαν την υποψηφιότητα του Χρ. Σαρτζετάκη, όσο και από τις θέσεις των ανεξάρτητων βουλευτών, οι οποίοι στη συνέχεια στήριξαν με την ψήφο τους τη συνταγματική αναθεώρηση¹⁴⁷.

Υπήρξε, λοιπόν, μια αναντιστοιχία ανάμεσα σε όσα δημόσια υποστήριξαν και σε όσα έπραξαν με την ψήφο τους δυο βουλευτές. Με αυτά τα δεδομένα, προκλήθηκε μεγάλη αναστάτωση στην κυβερνητική πλευρά, καθώς κανείς δεν μπορούσε να είναι σίγουρος από που προήλθε αυτή η «διαρροή». Τα πρωτοσέλιδα των φιλικών

¹⁴⁴ Ριζάς, βλ. ο.π., σελ. 177.

¹⁴⁵ Ριζάς, βλ. ο.π., σελ. 178.

¹⁴⁶ *Πρακτικά των συνεδριάσεων της Ολομέλειας της Βουλής*, Περίοδος Γ', Σύνοδος Δ', Βουλή των Ελλήνων, Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα, 1985, σελ. 5433-5436.

¹⁴⁷ *ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΤΩΝ ΣΥΝΕΔΡΙΑΣΕΩΝ ΤΗΣ ΒΟΥΛΗΣ (1985)*, βλ. ο.π., σελ. 210-248 και 272-276. Η ψηφοφορία για την αναθεώρηση ήταν ονομαστική.

προς την κυβέρνηση εφημερίδων έβαζαν στο στόχαστρο τους δυο βουλευτές. Το ΠΑ.ΣΟ.Κ και το Κ.Κ.Ε «κάλυπταν τους βουλευτές τους» υποστηρίζοντας ότι η «διαρροή» δεν προερχόταν από τις δικές τους Κοινοβουλευτικές Ομάδες, αφήνοντας με αυτό τον τρόπο έκθετους τους ανεξάρτητους βουλευτές, οι οποίοι με τη σειρά τους υποστήριζαν πως όσα είχαν δηλώσει δημόσια, έπραξαν και την ώρα της ψηφοφορίας¹⁴⁸.

Παράλληλα, με το ζήτημα της αναντιστοιχίας ανάμεσα στα λόγια και τα έργα δυο βουλευτών, είχε ανακύψει ένα ακόμα εξαιρετικής σημασίας θέμα. Αυτό ήταν η συμμετοχή ή όχι στην ψηφοφορία του προέδρου της Βουλής και αναπληρωτή Προέδρου της Δημοκρατίας Ι. Αλευρά. Η «ψήφος Αλευρά»¹⁴⁹ ήταν ένα ζήτημα εξαιρετικά αμφιλεγόμενο καθώς έγκριτοι καθηγητές Συνταγματικού Δικαίου καθώς και νομομαθείς υποστήριζαν τη μια ή την άλλη άποψη με ισχυρά επιχειρήματα. Οι Αρ. Μάνεσης, Δ. Τσάτσος, και Αντ. Μανιτάκης εξέφρασαν την άποψη ότι ο Ι. Αλευράς δεν μπορούσε να ψηφίσει καθώς τον εμπόδιζε το «ασυμβίβαστο» του Προέδρου της Δημοκρατίας¹⁵⁰, ενώ οι Γ. Κασιμάτης [νομικός σύμβουλος του πρωθυπουργού], Κ. Μαυριάς, Ευ. Βενιζέλος, Κ. Μπέης και Ν. Γαζής [νομομαθής και ευρωβουλευτής του ΠΑ.ΣΟ.Κ] υποστήριζαν ότι ο πρόεδρος της Βουλής και ασκών χρέη Προέδρου της Δημοκρατίας ήταν υποχρεωμένος να ψηφίσει¹⁵¹. Ο Ι. Αλευράς συμμετείχε, τελικά, στην τρίτη και καθοριστική ψηφοφορία.

¹⁴⁸ Βλ. ενδεικτικά «ΕΛΕΥΘΕΡΟΤΥΠΙΑ», «ΕΘΝΟΣ» και «ΑΥΡΙΑΝΗ» 18/03/1985.

¹⁴⁹ Χριστίνα Ακριβοπούλου, «Ψήφος Αλευρά: Συνταγματική θεωρία και πολιτικός ρεαλισμός», στο Β. Βαμβακάς – Π. Παναγιωτόπουλος (επιστ. επιμέλεια), *Η Ελλάδα στη Δεκαετία του '80. Κοινωνικό, πολιτικό και πολιτισμικό λεξικό*, εκδ. Το πέρασμα, Αθήνα, 2010, σελ. 664-666.

¹⁵⁰ Ο Δ. Τσάτσος αναφέρει τα εξής: «...Στο ερώτημα του κατά πόσον ο Αναπληρωτής Πρόεδρος της Δημοκρατίας είχε το δικαίωμα να ασκήσει το βουλευτικό του λειτουργήμα κι επομένως να λάβει μέρος στην ψηφοφορία για την ανάδειξη νέου Προέδρου της Δημοκρατίας η απάντηση που έδωσαν ο Α. Μάνεσης, ο Δ. Τσάτσος κι ο Α. Μανιτάκης ήταν ότι δεν είχε το δικαίωμα συμμετοχής στην ψηφοφορία... ο Αναπληρωτής Πρόεδρος δεν εκπίπτει από το βουλευτικό αξίωμα αλλά απλώς **δεν το ασκεί** κατά τη διάρκεια της αναπλήρωσης...» Στη συνέχεια ο Δ. Τσάτσος αναφέρεται στην άποψη του Ευάγγελου Βενιζέλου ο οποίος «έθεσε το εύλογο ερώτημα, αν ο αναπληρωτής του Προέδρου της Δημοκρατίας μπορεί να μετέχει στις εκλογές ως υποψήφιος βουλευτής. Στην περίπτωση αρνητικής απάντησης φτάνουμε στην ανάγκη της «διπλής» αναπλήρωσης από δυο διαφορετικά πρόσωπα, γιατί μετά τις εκλογές, που ενδέχεται να μεσολαβήσουν, θα εκλεγεί άλλος Πρόεδρος της Βουλής, που θα κληθεί να αναπληρώσει τον Πρόεδρο της Δημοκρατίας.» στο *Συνταγματικό Δίκαιο, Οργάνωση και Λειτουργία της Πολιτείας*, Τόμος Β', εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 1993, σελ. 343-344. Ακόμη βλ. «ΕΘΝΟΣ», 11/03/1985, άρθρο του Δ. Τσάτσου.

¹⁵¹ «ΕΛΕΥΘΕΡΟΤΥΠΙΑ», 19 Μαρτίου 1985, βλ. τη συνέντευξη του καθηγητή Δημητρίου Τσάτσου ο οποίος ενώ τονίζει ότι δεν αλλάζει άποψη (δηλ. ο Αλευράς δεν μπορεί να ψηφίσει) εν τούτοις συμφωνεί με την κίνηση του προέδρου της Βουλής να απευθυνθεί στη Βουλή κι έτσι εκείνη να

Η δεύτερη ψηφοφορία πραγματοποιήθηκε στις 23 Μαρτίου. Η διαδικασία διεξήχθη με έναν πρωτοφανή τρόπο ο οποίος κάθε άλλο παρά τιμούσε τη λειτουργία του Κοινοβουλίου. Η μυστικότητα της ψηφοφορίας είχε παραβιαστεί ουσιαστικά από την πρώτη ψηφοφορία από το κόμμα της Ν.Δ., οι βουλευτές του οποίου «αρνήθηκαν ψήφο» (βέβαια κάτι τέτοιο είχε εφαρμόσει και το ΠΑ.ΣΟ.Κ στην προεδρική εκλογή του 1980). Όμως, η χρήση διαφορετικού χρώματος ψηφοδελτίων αλλά «ομοιόμορφων» (το ψηφοδέλτιο με το όνομα Χρήστος Σαρτζετάκης ήταν διαφορετικού χρώματος από το λευκό), ήταν εντελώς έξω από τη συνήθη πρακτική σε μυστικές ψηφοφορίες. Η κίνηση αυτή προκάλεσε σφοδρότατες αντιδράσεις από την αξιωματική αντιπολίτευση, σε σημείο που ένας βουλευτής της, ο Ελευθέριος Καλογιάννης, άρπαξε την κάλπη και την έβγαλε από την αίθουσα της Ολομέλειας σε ένδειξη διαμαρτυρίας... για την «παραβίαση» της μυστικότητας της ψήφου (η κάλπη επανήλθε στη θέση της με την παρέμβαση του προέδρου της Ν.Δ.)¹⁵². Η κυβέρνηση επικαλέστηκε ότι πήρε τα παραπάνω «μέτρα» προκειμένου να «προστατευθεί» η Κοινοβουλευτική Ομάδα του ΠΑ.ΣΟ.Κ. Στην πραγματικότητα, όμως, χρησιμοποιήθηκαν τα έγχρωμα ψηφοδέλτια σε συνδυασμό με το πώς κάθισαν οι βουλευτές του κινήματος με στόχο να ελεγχθεί η ψήφος τους. Αυτό συνέβη καθώς, όπως αναφέρθηκε παραπάνω, 2 βουλευτές έπραξαν άλλο από αυτό που δήλωσαν δημόσια¹⁵³. Σ' αυτή την ψηφοφορία δεν υπήρξαν «διαρροές», αφού χωρίς να ψηφίσει ο Ι. Αλευράς αλλά παρόντος του Κ. Παπούλια, ο Χρ. Σαρτζετάκης πήρε 181 ψήφους. Βρέθηκαν, δε, 1 λευκό και 3 άκυρα¹⁵⁴.

Αφού και η δεύτερη ψηφοφορία απέβη άκαρπη, ορίστηκε η 29^η Μαρτίου ως η ημέρα διεξαγωγής της τρίτης και καθοριστικής ψηφοφορίας. Η απαιτούμενη, πλέον, πλειοψηφία ήταν αυτή των 3/5 του όλου αριθμού των βουλευτών. Αν και τα

αποφασίσει γι' αυτό το εξαιρετικά οριακό ζήτημα. Τελικά η Βουλή (με τις ψήφους ΠΑ.ΣΟ.Κ, Κ.Κ.Ε αλλά και ορισμένων ανεξάρτητων βουλευτών) αποφάσισε να ψηφίσει κανονικά ο Γ. Αλευράς. Για το ίδιο θέμα, ενδεικτικά βλ. και «ΕΛΕΥΘΕΡΟΤΥΠΙΑ», 28/03/1985, άρθρο του Ευ. Γιαννόπουλου, ο οποίος υποστηρίζει τους λόγους για τους οποίους ο Γ. Αλευράς έπρεπε να ψηφίσει.

¹⁵² Σ. Ριζάς, βλ. ο.π., σελ. 178.

¹⁵³ Οι βουλευτές που τελικά δεν ψήφισαν τον Χρ. Σαρτζετάκη δεν είναι εύκολο να εντοπιστούν κι ούτε οι απόψεις για το ποιοι ήταν συγκλίνουν. Ο Ριζάς, βλ. ο.π., υποστηρίζει ότι πιθανόν να προέρχονταν από το ΠΑ.ΣΟ.Κ. Όμως ο δημοσιογράφος Γιώργος Λακόπουλος τις αποδίδει στον Μίκη Θεοδωράκη (Κ.Κ.Ε.) και τον Στάθη Παναγούλη, στο *Το Μυθιστόρημα του ΠΑ.ΣΟ.Κ*, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα, 1999, σελ. 271.

¹⁵⁴ ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΤΩΝ ΣΥΝΕΔΡΙΑΣΕΩΝ ΤΗΣ ΟΛΟΜΕΛΕΙΑΣ ΤΗΣ ΒΟΥΛΗΣ, βλ. ο.π., σελ. 5640-5643.

διαφορετικού χρώματος ψηφοδέλτια χρησιμοποιήθηκαν για μια ακόμα φορά, δεν έλλειψε η επανεμφάνιση των «διαρροών». Αυτή τη φορά με τη μορφή άκυρων ψηφοδελτίων. Έτσι το τελικό αποτέλεσμα διαμορφώθηκε ως εξής: Μετείχαν 298 βουλευτές, ψήφισαν 186, αρνήθηκαν να ψηφίσουν 112, Χρίστος Σαρτζετάκης 180, λευκά 1 και άκυρα 5. Σε αυτή την ψηφοφορία, όπως αναφέρθηκε, έλαβε μέρος και ο Ι. Αλευράς, του οποίου η ψήφος καθόρισε το αποτέλεσμα. Έτσι, ο Χρήστος Σαρτζετάκης έγινε ο τρίτος Πρόεδρος της Γ' Ελληνικής Δημοκρατίας¹⁵⁵.

Τα τετελεσμένα γεγονότα, εφόσον δεν προβλέπεται συνταγματική διαδικασία που να μπορεί να αμφισβητήσει την εκλογή του Προέδρου της Δημοκρατίας, λειτούργησαν εις βάρος της Ν.Δ., η οποία δεν παρέστη στην ορκωμοσία του και διοργάνωσε συλλαλητήριο διαμαρτυρίας εναντίον των χειρισμών της κυβέρνησης¹⁵⁶. Αυτή η επιλογή της ηγεσίας της Ν.Δ. αποτέλεσε βαρυσήμαντο στοιχείο για την προεκλογική περίοδο που ακολούθησε. Κατηγορήθηκε ότι επεδίωκε πολιτειακή κρίση. Αποκορύφωμα της αμφισβήτησης, από πλευράς Ν.Δ., του νέου Προέδρου ήταν όταν ο Κ. Μητσοτάκης δήλωσε ότι –σε περίπτωση νίκης της Ν.Δ.- ο Πρόεδρος θα έπρεπε να παραιτηθεί, κάτι που προκάλεσε την δημόσια αντίδραση του Χρ. Σαρτζετάκη¹⁵⁷. Ήταν ένα στρατηγικό αδιέξοδο για τη Ν.Δ, το οποίο, τελικά, κατέληξε στην νέα εκλογική νίκη του ΠΑ.ΣΟ.Κ στις 2 Ιουνίου και την αναγνώριση του νέου Προέδρου της Δημοκρατίας και από τη Ν.Δ.

Τα κριτήρια επιλογής υποψηφίου ΠτΔ που επικράτησαν, κυρίως, για την επιλογή του κυβερνώντος κόμματος, πέραν της πρόθεσης για συνταγματική αναθεώρηση, ήταν τα ακόλουθα: 1) *Το συμβολικό στοιχείο*. Αποτελούσε το συμβολικό πρόσωπο για την πολιτική κινητοποίηση της δεκαετίας του 1960 εναντίον του «κράτους της δεξιάς» και του «παρακράτους». Η επιλογή που συμβόλιζε τη «δικαίωση των αγώνων» ευρύτατων στρωμάτων της ελληνικής κοινωνίας. 2) *Το κριτήριο της ταύτισης*. Θεωρούνταν βέβαιο ότι θα υπήρχε πολιτική ταύτιση μεταξύ της κυβέρνησης του ΠΑ.ΣΟ.Κ και του Χρ. Σαρτζετάκη ως ΠτΔ. Και 3) *Το εκλογικό κριτήριο*. Υπήρξε ίσως το καθοριστικότερο, και όπως θα δειχθεί παρακάτω, βοήθησε

¹⁵⁵ Βλ. ενδεικτικά «ΕΛΕΥΘΕΡΟΤΥΠΙΑ», «Το Βήμα» 30/03/1985.

¹⁵⁶ «ΕΛΕΥΘΕΡΟΤΥΠΙΑ», 30/03/1985.

¹⁵⁷ «ΕΛΕΥΘΕΡΟΤΥΠΙΑ», 21, 22/05/1985.

πράγματι το ΠΑ.ΣΟ.Κ να επικρατήσει στην εκλογική αναμέτρηση της 2ας Ιουνίου 1985¹⁵⁸.

Η εκλογική αναμέτρηση της 2ας Ιουνίου 1985

Μετά την ολοκλήρωση της πρώτης φάσης της διαδικασίας της αναθεώρησης (7 Μαΐου) με τον καθορισμό των αναθεωρητέων διατάξεων από την Ολομέλεια της Βουλής, προκηρύχθηκαν βουλευτικές εκλογές για τις 2 Ιουνίου¹⁵⁹. Τα «εθνικά θέματα εξαιρετικής σημασίας» τα οποία πρόβαλε στον Πρόεδρο της Δημοκρατίας έτσι ώστε να ζητήσει την πρόωρη διάλυση της Βουλής με στόχο «την ανανέωση της λαϊκής εντολής» ο πρωθυπουργός Ανδρέας Παπανδρέου ήταν οι εξελίξεις στο

¹⁵⁸ Ριζάς, βλ. ο.π., σελ. 180.

¹⁵⁹ Βλ. ενδεικτικά Γιάννης Τσίρμπας «Εκλογές 1985: Πλαστικές σημαίες και κορύφωση της δεξιάς – αντιδεξιάς διαίρεσης», στο Β. Βαμβακάς – Π. Παναγιωτόπουλος (επιστ. επιμ.), *Η Ελλάδα στη Δεκαετία του '80. Κοινωνικό, πολιτικό και πολιτισμικό λεξικό*, εκδ. Το πέρασμα, Αθήνα, 2010, σελ. 150-152.

Κυπριακό (ένα θέμα που προβλήθηκε σε αρκετές περιπτώσεις πρόωρης προσφυγής στις κάλπες) και η ολοκλήρωση της συνταγματικής αναθεώρησης¹⁶⁰.

Οι εκλογές του 1985 υπήρξαν από τις περισσότερες ιδεολογικά φορτισμένες της Γ' Ελληνικής Δημοκρατίας. Η πολιτική σύγκρουση εξελίχθηκε σε μια κατά βάθος σχηματική αντιπαράθεση που από τη μια μεριά πρόβαλλε την ανάγκη στήριξης και διεύρυνσης των λεγόμενων κοινωνικών κατακτήσεων των «εργαζομένων» (ΠΑ.ΣΟ.Κ) και, από την άλλη, την ανάγκη ενός φιλελεύθερου μετασχηματισμού της κοινωνίας (Ν.Δ. –με έμφαση και άξονα την οικονομία)¹⁶¹. Έφεραν στο προσκήνιο την ιδεολογία, με μετριοπαθή όμως κατεύθυνση, συνδύασαν οριστικά την ταξική συνείδηση με την πρόθεση ψήφου και έθεσαν τις βάσεις για τη μετέπειτα, σχετική έστω, φιλελευθεροποίηση των απόψεων των εκλογέων σχετικά με το κράτος και την οικονομία¹⁶².

Ταυτόχρονα με τα παραπάνω ευρήματα σε έρευνες της περιόδου, παρατηρήθηκε και ο ρόλος που έπαιξε η χρήση της ιστορίας στην προεκλογική εκστρατεία. Η χρήση της συμπυκνώθηκε, μέσω της επιλεκτικής και διφορούμενης συγχώνευσης των διαιρέσεων του παρελθόντος, σε ένα απλοποιημένο σχήμα, όπως η διαίρεση «Δεξιά-Αντιδεξιά», το οποίο ήταν δυνατόν να χρησιμεύσει ως οδηγός και κριτήριο για μια, κατά το δυνατόν απλουστευμένη, εκλογική επιλογή. Η διαδικασία αυτή απέκτησε ιδιαίτερη βαρύτητα για το ΠΑ.ΣΟ.Κ, αφού ήταν το μόνο από τα τρία κόμματα (ΠΑ.ΣΟ.Κ., Ν.Δ. και Κ.Κ.Ε.) το οποίο κλήθηκε να ενοποιήσει μια εξαιρετικά ανομοιογενή, ως προς την ιστορική και πολιτική της προέλευση, εκλογική βάση (εξ ου και το ιδεολογικό σχήμα της συγχώνευσης των τριών γενεών, της Αντίστασης, του Ανένδοτου και του Αντιδικτατορικού Αγώνα). Γι' αυτό και η σταθεροποίηση του μεταδικτατορικού τρικομματισμού, συνδυάστηκε αρκετά συχνά με συνεχείς

¹⁶⁰ «ΕΘΝΟΣ», 18 και 23/04/1985.

¹⁶¹ Δημήτρης Κ. Κατσούδας, «Ψήφος και Ιδεολογία», στο Χρήστος Λυριντζής και Ηλίας Νικολακόπουλος (επιμ.), *Κόμματα και Εκλογές στη Δεκαετία του '80. Εξελίξεις και προοπτικές του πολιτικού συστήματος*, Ελληνική Εταιρεία Πολιτικής Επιστήμης, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα, 1990, σελ. 243.

¹⁶² Κατσούδας, βλ. ο.π., σελ. 246.

αναφορές στη δεκαετία του '60, οι οποίες έδιναν έντονα παρελθοντολογική όψη στον σύγχρονο κομματικό ανταγωνισμό.¹⁶³

Κορυφαίο σημείο της διαδικασίας αυτής αποτέλεσαν οι εκλογές του 1985 και ως προς τη δεσπόζουσα θεματική τους αλλά και ως προς τη διάταξη των πολιτικών δυνάμεων που κατέγραψαν.

Η κυρίαρχη διάσταση των εκλογών του 1985 ήταν ο συνδυασμός της τρικομματικής διαίρεσης του εκλογικού σώματος με μια, εντονότερη παρά ποτέ (από τον Εμφύλιο και μετά), διπολική μορφή του εκλογικού ανταγωνισμού (σύγκρουση των «δυο κόσμων»). Η διπολικότητα αφορούσε φυσικά το σύστημα διακυβέρνησης, δηλαδή ποιο από τα δυο μεγάλα κόμματα θα συγκεντρώσει μόνο του την κοινοβουλευτική πλειοψηφία. Ταυτόχρονα, όμως, το σπουδαιότερο ίσως στοιχείο από εκλογική άποψη ήταν ότι αντανακλούσε επίσης μια σημαντική όσμωση και ρευστότητα μεταξύ των δυο (αντιδεξιών) πόλων του τρικομματισμού (ΠΑ.ΣΟ.Κ και Κ.Κ.Ε). Η όσμωση μεταξύ των ψηφοφόρων του ΠΑ.ΣΟ.Κ και του Κ.Κ.Ε – στη συγκυρία των εκλογών του 1985- οδηγούσε στην αποδυνάμωση των μεταξύ τους διαφοροποιήσεων και σε αμφίδρομες επικαλύψεις, οι οποίες καθιστούσαν ασαφή τα όρια ανάμεσα στις αντίστοιχες, ιστορικά διαμορφωμένες, παραδοσιακές πολιτικές οικογένειες.¹⁶⁴

Η μισή, σχεδόν, εκλογική βάση της κομμουνιστικής Αριστεράς είχε θετική άποψη για το ΠΑ.ΣΟ.Κ και κάτι αντίστοιχο ίσχυε και για ένα σημαντικό κομμάτι της εκλογικής βάσης του ΠΑ.ΣΟ.Κ το οποίο έκρινε θετικά το Κ.Κ.Ε και το Κ.Κ.Ε Εσωτερικού. Αυτή η αμοιβαία «συμπάθεια», συνδυαζόταν με την ταυτόχρονη απόλυτη απόρριψη της Ν.Δ και από τους δυο (αντιδεξιούς) πόλους του τρικομματισμού. Διαμορφωνόταν έτσι το πραγματολογικό υπόβαθρο για την εμπέδωση της σχηματικής αντίθεσης «Δεξιάς-Αντιδεξιάς».¹⁶⁵

¹⁶³ Ηλίας Νικολακόπουλος, «Η Εκλογική Επιρροή των Πολιτικών Δυνάμεων», στο Χρ. Λυριντζής και Η. Νικολακόπουλος (επιμ.), *Κόμματα και Εκλογές στη Δεκαετία του '80. Εξελίξεις και προοπτικές του πολιτικού συστήματος*, Ελληνική Εταιρεία Πολιτικής Επιστήμης, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα, 1990, σελ. 205-206.

¹⁶⁴ Νικολακόπουλος, βλ. ο.π., σελ. 206-207.

¹⁶⁵ Νικολακόπουλος, βλ. ο.π., σελ. 208.

α) Η επίδραση της επιλογής της 9^{ης} Μαρτίου στην προεκλογική εκστρατεία του ΠΑ.ΣΟ.Κ

Με βάση τα παραπάνω στοιχεία, η προεκλογική εκστρατεία, κυρίως από την πλευρά του ΠΑ.ΣΟ.Κ, απέκτησε έντονα παρελθοντολογικά χαρακτηριστικά. Ο Α. Παπανδρέου εκμεταλλεύτηκε έντονα την πολιτική διαδρομή του Κ. Μητσοτάκη και την, από 20ετίας, αντιπαράθεσή τους. Το άλλο καθοριστικό όπλο του ΠΑ.ΣΟ.Κ, κατά την προεκλογική εκστρατεία ήταν η στάση της Ν.Δ απέναντι στον νεοεκλεγέντα Πρόεδρο της Δημοκρατίας.

Η επιλογή της ηγεσίας της Ν.Δ να μην αναγνωρίσει τον Χρ. Σαρτζετάκη οδηγούσε σε αδιέξοδο. Εφόσον δεν υπήρχε συνταγματικός τρόπος αμφισβήτησης της εκλογής του Χρ. Σαρτζετάκη στο ύπατο πολιτειακό αξίωμα¹⁶⁶, δεν ήταν δυνατόν να τον αλλάξει, παρά μονάχα αν εκείνος αποφάσιζε να παραιτηθεί. Ήταν ένα στρατηγικό αδιέξοδο¹⁶⁷, που, οδηγήθηκε η Ν.Δ με αφορμή τα όσα ακολούθησαν την 9^η Μαρτίου 1985, και εκμεταλλεύτηκε ο Α. Παπανδρέου. Έτσι, ο πρόεδρος του ΠΑ.ΣΟ.Κ κατηγόρησε τον πρόεδρο της Ν.Δ για «υπονόμευση του δημοκρατικού πολιτεύματος και των θεσμών» και τον κάλεσε να αναλάβει τις ευθύνες του έναντι της χώρας «για τον δρόμο που παίρνει». Σε συνέντευξή του προς τους πολιτικούς συντάκτες ανέφερε ότι «...(η Ν.Δ) θα μείνει στο περιθώριο της δημόσιας ζωής του τόπου...» αν συνεχίσει αυτόν τον «παραλογισμό».¹⁶⁸

Ο στρατηγικός στόχος του ΠΑ.ΣΟ.Κ. για τις εκλογές της 2ας Ιουνίου, σύμφωνα με τον Κώστα Λαλιώτη, έναν από τους υπευθύνους της εκλογικής στρατηγικής του ΠΑ.ΣΟ.Κ (ίσως τον βασικότερο), ήταν «η διατήρηση της πολιτικής αυτοδυναμίας και η κατοχύρωση της πολιτικής αυτονομίας του ΠΑ.ΣΟ.Κ. Αυτό σημαίνει μια δεύτερη τετραετία 'ΑΛΛΑΓΗΣ' χωρίς ξένα δεκανίκια...». Εκλογικά αυτό σήμαινε «μια νίκη νέα,

¹⁶⁶ «ΕΘΝΟΣ», 07/04/1985, άρθρο του καθηγητή Δ. Τσάτσου σχετικά με τη νομιμότητα της εκλογής και τη δυνατότητα ανατροπής του Χρ. Σαρτζετάκη.

¹⁶⁷ Η στάση της Ν.Δ. έναντι του Χρ. Σαρτζετάκη οδηγούσε σε χρήση ανίσχυρων, αν όχι παράλογων, επιχειρημάτων. Συγκεκριμένα, σε συνέντευξη Τύπου ο Κ. Μητσοτάκης υποστήριξε, μεταξύ άλλων, «ότι τυχόν ορκωμοσία του ως πρωθυπουργού ενώπιον του Χρ. Σαρτζετάκη δεν σημαίνει και αναγνώριση της εκλογής του ως ΠτΔ...» κάτι το οποίο προσπάθησε να το τεκμηριώσει ως εξής: «η ορκωμοσία της κυβέρνησης εθνικής ενότητας ενώπιον του Γκιζίκη, δεν σήμαινε βέβαια αναγνώριση του Γκιζίκη σαν Προέδρου Δημοκρατίας..», «ΕΘΝΟΣ», 04/04/1985.

¹⁶⁸ «ΕΘΝΟΣ», 03/04/1985.

της οποίας το μέγεθος θα είναι αντίστοιχο με αυτό των εκλογών του 1981, νομίζω ότι είναι ένας εφικτός και ρεαλιστικός στόχος. Η φετινή νίκη μας κρίνεται σημαντικότερη από το 1981, γιατί τώρα θα αποτελεί μια έκφραση εμπιστοσύνης του λαού σε ένα έργο χειροπιαστό, ορατό. Θα εκφράζει μια απαίτηση να συνεχιστεί και να ολοκληρωθεί αυτή η προοπτική».¹⁶⁹ Το ΠΑ.ΣΟ.Κ φιλοδοξούσε να κεφαλαιοποιήσει πολιτικά και εκλογικά όλες τις δυνάμεις εκείνες που το οδήγησαν στην διακυβέρνηση της χώρας τον Οκτώβριο του 1981.

Η ρητορική του ΠΑ.ΣΟ.Κ, και κυρίως του προέδρου του, ήταν σκληρή έναντι του Κ. Μητσοτάκη. Όπως αναφέρθηκε παραπάνω, στα επιχειρήματά του έπαιξαν σημαντικό ρόλο τα γεγονότα του καλοκαιριού του 1965¹⁷⁰, αλλά και η 'ταύτιση', σύμφωνα με τον συμπολιτευόμενο Τύπο, του θεσμού του Προέδρου της Δημοκρατίας με το πρόσωπο του Κ. Καραμανλή, την οποία έκαναν η Ν.Δ. και ο φιλικός της Τύπος. Για τη Ν.Δ. ο Κ. Καραμανλής αποτελούσε «...τη μόνη εγγύηση για την ενότητα του ελληνικού λαού και την προστασία των δημοκρατικών μας θεσμών...»¹⁷¹. Αυτή η 'ταύτιση' του θεσμού με το πρόσωπο υπονοούσε ότι κανείς δεν είχε τη δυνατότητα να αμφισβητήσει την παρουσία του Κ. Καραμανλή στην Προεδρία της Δημοκρατίας. Αν και γινόταν προσπάθεια να δειχθεί ότι το πρόβλημα δεν ήταν η επιλογή προσώπου αλλά ο τρόπος με τον οποίο ο Α. Παπανδρέου συμπεριφέρθηκε απέναντι στον Κ. Καραμανλή (παραπλάνηση, αν όχι εξαπάτηση). Ο πρόεδρος του ΠΑ.ΣΟ.Κ. απέφευγε να μπει σε προσωπική αντιπαράθεση με τον ιδρυτή της Ν.Δ., όμως, επεσήμαινε την εποικοδομητική για τον τόπο συνεργασία που είχε επί 3,5 χρόνια μαζί του και τόνιζε ότι ήταν αναφαίρετο δικαίωμα της Κ.Ε. του ΠΑ.ΣΟ.Κ. να προτείνει άλλον για το ύπατο πολιτειακό αξίωμα.

Όσο κυλούσε η προεκλογική περίοδος και η πόλωση ανάμεσα στα δυο κόμματα εντεινόταν, ο Α. Παπανδρέου τόνιζε ότι «θα νικήσει η ομαλότητα, όχι η ανωμαλία», ότι η Δημοκρατία δεν χρειάζεται «προστάτες - κηδεμόνες», ότι «θα νικήσει η εθνική ομοψυχία, η συμφιλίωση, όχι η εκδίκηση, όχι ο διχασμός», ότι «θα νικήσει η Αλλαγή, όχι η απαλλαγή». Υποστήριζε ότι «μας χρειάζεται μια Δημοκρατία

¹⁶⁹ «ΕΘΝΟΣ», 05/05/1985.

¹⁷⁰ Χαρακτήρισε τον Κ. Μητσοτάκη «αρχιμάγειρα της αποστασίας του 1965».

¹⁷¹ Σβολόπουλος (γεν. επιμ.), βλ. ο.π., σελ. 445. Βλ. τις δηλώσεις του Κ. Μητσοτάκη στις 10 Μαρτίου 1985.

προεδρευόμενη και όχι προεδρική, γι' αυτό προχωρήσαμε στην αναθεώρηση του Συντάγματος του 1975. Γι' αυτό επιλέξαμε για Πρόεδρο τον άτεγκτο δικαστή και αγωνιστή δημοκράτη Χρήστο Σαρτζετάκη. Μας συνδέει, μας ενώνει, μας εμπνέει η κοινή θέληση για μια γνήσια Κοινοβουλευτική Δημοκρατία χωρίς επιστάτες και χωρίς αποστάτες...».¹⁷²

Στις 10 Μαΐου 1985 η εφημερίδα «Αυριανή» (φιλική προς το ΠΑ.ΣΟ.Κ) δημοσίευσε μια φωτογραφία στην οποία απεικονιζόταν ο Κ. Μητσοτάκης, χαμογελαστός, ανάμεσα σε δυο στρατιώτες των Ες-Ες την περίοδο της Κατοχής. Όπως ήταν αναμενόμενο το δημοσίευμα δημιούργησε 'σάλο', ακόμα και στους κόλπους της Ν.Δ. Ο πρόεδρος της Ν.Δ. αντέδρασε σφοδρότατα, κυρίως, ως προς την ερμηνεία που έδωσε η εφημερίδα «Άνθρωπος των Ναζί ο Κώστας Μητσοτάκης»¹⁷³. Υποστήριξε ότι «...Δεν θυμούμαι τη συγκεκριμένη φωτογραφία αλλά οι ισχυρισμοί που τη συνοδεύουν είναι συκοφαντικοί και κατάπτυστοι...»¹⁷⁴. Μερικά χρόνια αργότερα, αμφισβητήθηκε έντονα η γνησιότητα της φωτογραφίας, ενώ ο Γιώργος Κουρήs (εκδότης της Αυριανής) ισχυρίστηκε ότι του την έδωσε ο Κ. Λαλιώτης, ο οποίος φέρεται να την προμηθεύτηκε από τη Στάζι (μυστικές υπηρεσίες της Ανατολικής Γερμανίας).

Ανεξάρτητα όμως από τη γνησιότητα ή την ερμηνεία της φωτογραφίας, η δημοσίευσή της πέτυχε το στόχο της. Δημιούργησε ένα κλίμα βαθύτατα πολωμένο. Χαρακτηριστικό παράδειγμα ήταν η προεκλογική συγκέντρωση του ΠΑ.ΣΟ.Κ. στη Θεσσαλονίκη. Όταν ο κόσμος φώναξε το σύνθημα «απόψε πεθαίνει ο σκύλος των Ες-Ες» ο Α. Παπανδρέου απάντησε «Έχω μια καλύτερη πρόταση: εγώ προτείνω να περιπλανάται ανά τη χώρα ώστε κάθε Έλληνας και κάθε Ελληνίδα να βλέπουν μπροστά τους τον αποστάτη, το πρόσωπο που πάντοτε οδήγησε σε ανωμαλία τη χώρα μας». Συνέχισε λέγοντας ότι «η ηγεσία της Δεξιάς περνάει κρίση στρατηγικής και επιχειρεί να τη μετατρέψει σε κρίση θεσμών, σε άρνηση της ομαλότητας. Πίσω από τη δήθεν κεντρώα μεταμφίεση της Δεξιάς έχουν ενσωματώσει και νομιμοποιήσει την παλιά Εθνική Παράταξη. Κατοχυρώνουν μέσα στα δικά τους

¹⁷² Προεκλογική ομιλία του Α. Παπανδρέου στην παραλία της Θεσσαλονίκης, 26/05/1985.

¹⁷³ «ΑΥΡΙΑΝΗ», 10/05/1985.

¹⁷⁴ «ΑΥΡΙΑΝΗ», 11/05/1985.

πλαίσια τη φιλοβασιλική και χουντική έκφραση της Εθνικής Παράταξης. Το φάντασμα της Ε.Π.ΕΝ. (Εθνική Πολιτική Ένωσης) δεν αποτελεί παρά μονάχα ένα άλλοθι για την ηγεσία της Ν.Δ». Ο Α. Παπανδρέου κάλεσε τον «σημερινό, προσωρινό, εκ μεταγραφής, αρχηγό της Δεξιάς», όπως χαρακτήριζε σχεδόν καθ' όλη τη διάρκεια της προεκλογικής περιόδου τον Κ. Μητσοτάκη, «να δηλώσει με ποιον τρόπο θα ανατρέψει τον νόμιμο Πρόεδρο της Ελληνικής Δημοκρατίας. Με ποιο συνταγματικό τρόπο θα το κάνει. Ειδάλλως, επαγγέλλεται την ανωμαλία»¹⁷⁵.

Στην προεκλογική περίοδο το ΠΑ.ΣΟ.Κ υποστήριξε ότι ξεκίνησε τη διαδικασία αναθεώρησης του Συντάγματος του 1975 με βασικό στόχο να καταστήσει το πολίτευμα μια «ανόθευτη» Κοινοβουλευτική Δημοκρατία όπου «τα κόμματα (και κυρίως η υπεύθυνη Κυβέρνηση), χωρίς έξωθεν και άνωθεν παρεμβάσεις, θα παίζουν τον κυρίαρχο ρόλο στη χάραξη και την άσκηση πολιτικής». Ακόμη ότι «δεν έκανε τίποτα παραπάνω από το να μείνει πιστό σε όσα υποστήριξε στην Ε' Αναθεωρητική Βουλή αλλά και να 'θεσμοθετήσει' μια εμπειρία 10 ετών. Καθώς οι δυο Πρόεδροι της Δημοκρατίας (Κωνσταντίνος Τσάτσος και Κωνσταντίνος Καραμανλής) επιτέλεσαν άψογα το καθήκον τους, χωρίς να χρησιμοποιήσουν τις υπερεξουσίες που τους παρείχε το Σύνταγμα»¹⁷⁶. Τέλος, η αναθεώρηση χαρακτηρίστηκε από το ΠΑ.ΣΟ.Κ. ως «μεγάλο ορόσημο», σαν «σημαντικός σταθμός» ή «κατάκτηση» ή και με άλλους, τέτοιου είδους, βαρύγδουπους χαρακτηρισμούς¹⁷⁷.

Σχετικά με άλλα ζητήματα οι θέσεις των κομμάτων διέφεραν σε μεγάλο βαθμό. Το ΠΑ.ΣΟ.Κ υποστήριζε ένα παρεμβατικό κράτος που θα μεριμνούσε για τα δικαιώματα των ευπαθών ομάδων, για την προστασία των μισθών και γενικότερα υποσχόταν «ακόμη καλύτερες μέρες». Στην αντίπερα όχθη, η Ν.Δ υποστήριζε ένα λιγότερο παρεμβατικό κράτος με περιστολή των δημοσίων δαπανών. Εισηγούνταν ένα οικονομικό μοντέλο που θύμιζε τις πολιτικές του Ρήγκαν στις Η.Π.Α και της Θάτσερ στη Μ. Βρετανία¹⁷⁸.

¹⁷⁵ Ομιλία Α. Παπανδρέου στη Θεσσαλονίκη, βλ. ο.π.

¹⁷⁶ Συνέντευξη Κ. Λαλιώτη, βλ. ο.π.

¹⁷⁷ Αυτοί οι χαρακτηρισμοί προσδόθηκαν στην αναθεώρηση από τους «απολογητές της εξουσίας», όπως χαρακτηριστικά αναφέρεται στο *Μάνεσης*, βλ. ο.π., σελ. 9-10.

¹⁷⁸ Βλ. ενδεικτικά, «ΕΘΝΟΣ» 22/04/1985.

β) Τα αποτελέσματα

Η εκλογική αναμέτρηση της 2ας Ιουνίου 1985 είχε ως αποτέλεσμα τη νέα καθαρή νίκη του ΠΑ.ΣΟ.Κ και του Ανδρέα Παπανδρέου. Τα ποσοστά των κομμάτων είχαν ως εξής: ΠΑ.ΣΟ.Κ 45,82% (-2,25) 161 έδρες, Ν.Δ 40,85% (+4,98) 126 έδρες, Κ.Κ.Ε. 9,89% (-1,04) 12 έδρες, Κ.Κ.Ε Εσωτερικού 1,84% (+0,50) 1 έδρα¹⁷⁹.

Το ΠΑ.ΣΟ.Κ, με τη νέα νίκη του, πέτυχε το βασικό του στόχο, ο οποίος, όπως αναφέρθηκε, ήταν να κεφαλαιοποιήσει το μεγαλύτερο κομμάτι του εκλογικού σώματος που το έφερε στην κυβέρνηση στις 18 Οκτωβρίου του 1981. Ο νέος εκλογικός νόμος (πριμοδοτούσε τα δυο μεγάλα κόμματα), -είχε ψηφιστεί στις αρχές του έτους- το βοήθησε να παραμείνει ο μεγάλος και καθοριστικός πόλος του «αντιδεξιού» ρεύματος. Η «σοσιαλιστική» ρητορική του σε συνδυασμό με τις πολιτικές κινήσεις του Μαρτίου του 1985 το κατέστησαν σταθερό, πλέον, υποδοχέα ενός σημαντικού τμήματος της παραδοσιακής Αριστεράς. Κατόρθωσε να εξασφαλίσει τη στήριξη πολλών αγωνιστών της Εθνικής Αντίστασης, κυρίως παλαιών ΕΛΑΣιτών. Ανάμεσά τους, ο Μάρκος Βαφειάδης, μια εμβληματική φυσιογνωμία της Αντίστασης αλλά κυρίως ένας από τους βασικούς πρωταγωνιστές του Εμφυλίου πολέμου (αρχηγός του 'Δημοκρατικού Στρατού Ελλάδας' και πρωθυπουργός της 'προσωρινής κυβέρνησης της Ελεύθερης Ελλάδας')¹⁸⁰.

Αυτή η ευρεία στήριξη προς το ΠΑ.ΣΟ.Κ οφείλεται, ίσως, στους παρακάτω παράγοντες α) στην αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης, β) στην αποκατάσταση όσων είχαν διωχθεί, μετά τον Εμφύλιο, εξαιτίας της συμμετοχής τους στο Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο, την απόδοση διαφόρων τιμών αλλά και σύνταξης (σε όσους είχαν συμμετάσχει στο αντιστασιακό κίνημα) και γ) στις εξαγγελίες για νέες «προοδευτικές αλλαγές» και «ακόμα καλύτερες μέρες...».

Εκτός όμως από την εισχώρησή του στο χώρο της Αριστεράς, πέτυχε να έχει τη δεσπόζουσα θέση και στο Κέντρο, καθώς, σε συνδυασμό με τις συνεργασίες

¹⁷⁹ Σβολόπουλος (γεν. επιμ.), βλ. ο.π., σελ. 468.

¹⁸⁰ «ΕΘΝΟΣ της Κυριακής», 21/04/1985.

σημαντικών προσωπικοτήτων (Γ. Μαύρος, Γ. Ζίγδης κ.α.), κατάφερε να εμφανιστεί ως παράγοντας ομαλής λειτουργίας του πολιτεύματος. Σε αυτό βοήθησε η στάση της Ν.Δ. απέναντι στο νέο Πρόεδρο της Δημοκρατίας. Η άρνησή της να τον αναγνωρίσει οδηγούσε, ίσως, σε πολιτειακή κρίση σε περίπτωση που θα κέρδιζε τις εκλογές. Έτσι, ένα κομμάτι των ψηφοφόρων του «ενδιάμεσου χώρου» το οποίο ήθελε να αποτραπεί μια τέτοιου είδους «κρίση» στράφηκε ‘αναγκαστικά’ προς το ΠΑ.ΣΟ.Κ.¹⁸¹.

Η συνταγματική αναθεώρηση λειτουργούσε για τον προεκλογικό λόγο του ΠΑ.ΣΟ.Κ. ως το μέσο που θα έσβηνε, μια για πάντα, το ενδεχόμενο να επαναληφθεί ένας νέος Ιούλιος του 1965. Τα ‘Ιουλιανά του 1965’, έχοντας σημαδέψει μια ολόκληρη γενιά, αποτέλεσαν ένα σημαντικό συναισθηματικό χαρτί, το οποίο ο Α. Παπανδρέου αξιοποίησε στο έπακρο. Το ΠΑ.ΣΟ.Κ. με τη συνταγματική αναθεώρηση απαντούσε στην κρίση του καλοκαιριού του 1965. Εκμεταλλεύτηκε εκλογικά τις ψυχώσεις που είχαν δημιουργηθεί σε μια σημαντική μερίδα του εκλογικού σώματος. Το αποτέλεσμα της εκλογικής αναμέτρησης έδωσε τη δυνατότητα στο ΠΑ.ΣΟ.Κ. να προχωρήσει και να ολοκληρώσει τη συνταγματική αναθεώρηση σύμφωνα με τις επιδιώξεις του.

¹⁸¹ Ριζάς, βλ. ο.π., σελ. 179.

Η ολοκλήρωση της συνταγματικής αναθεώρησης

Στη ΣΤ' Αναθεωρητική Βουλή¹⁸² που αναδείχθηκε από τις εκλογές της 2ας Ιουνίου του 1985, οι πολιτικές δυνάμεις που στήριξαν την *Πρόταση Αναθεώρησης*, εξακολούθησαν να έχουν την πλειοψηφία κι έτσι ο δρόμος για την ολοκλήρωση της αναθεωρητικής διαδικασίας ήταν ανοιχτός. Ακριβέστερα, το ΠΑ.ΣΟ.Κ έχοντας εξασφαλίσει την κοινοβουλευτική πλειοψηφία είχε τη δυνατότητα να καθορίσει και να ψηφίσει μόνο του το νέο περιεχόμενο των υπό αναθεώρηση άρθρων του Συντάγματος, χωρίς, πλέον, να του είναι αναγκαία η στήριξη του Κ.Κ.Ε.

Στην πρώτη Σύνοδο της ΣΤ' Αναθεωρητικής Βουλής, όπως προβλέπεται από το άρθρο 110 του Συντάγματος, συνεχίστηκε και ολοκληρώθηκε η αναθεώρηση. Στις 7 Οκτωβρίου 1985, με απόφαση του Προέδρου της Βουλής, Γ. Αλευρά, συγκροτήθηκε Ειδική Κοινοβουλευτική Επιτροπή για την επεξεργασία των αναθεωρητέων διατάξεων του Συντάγματος αποτελούμενη από 30 βουλευτές όλων των κομμάτων, ανάλογα με την κοινοβουλευτική τους δύναμη.

Από το Πανελλήνιο Σοσιαλιστικό Κίνημα: Ε. Γιώτας, Π. Ζακολίκος, Σπ. Καλούδης, Γ. Κατσιμπάρδης, Φ. Κούτσικας, Αγ. Κουτσόγιωργας, Ι. Μιχελογιάννης, Χ. Μπασαγιάννης, Ι. Ντεγιάννης, Ν. Παπαϊωάννου, Αν. Πεπονής, Αυγ. Πετραλιάς, Ν. Ριζογιάννης, Ευ. Στάικος, Κ. Τσιγαρίδας, Γ. Χιωτάκης.

¹⁸² Η Βουλή που πραγματοποίησε τη συνταγματική αναθεώρηση συγκλήθηκε, με το προεδρικό διάταγμα 261/1985, σαν έκτη (ΣΤ') Αναθεωρητική Βουλή, ενώ ουσιαστικά ήταν η πρώτη Αναθεωρητική Βουλή στο πλαίσιο του νέου πολιτεύματος της «προεδρευόμενης κοινοβουλευτικής δημοκρατίας» που εγκαθιδρύθηκε με το Σύνταγμα του 1975. Συνεχίστηκε έτσι μια αρίθμηση που έπρεπε να είχε σταματήσει, διότι δεν ανταποκρίνεται ούτε στη νομική ούτε στην πολιτική πραγματικότητα. Οι Αναθεωρητικές Βουλές λειτουργούν στο πλαίσιο του αρχικού Συντάγματος που καθιερώνει ένα συγκεκριμένο πολίτευμα. Εξ άλλου η αριθμηθείσα ως Πέμπτη (Ε') Αναθεωρητική Βουλή του 1974-75 ήταν ουσιαστικά Συντακτική, βλ. *Μάνεσης*, ο.π., σελ. 27. Για τους λόγους τους οποίους ο Κ. Καραμανλής επέμεινε στο να μην αποδοθεί επισήμως ο όρος «Συντακτική» στην Βουλή του 1974, βλ. *Χατζηθασιλείου*, ο.π., σελ. 501-502.

Από τη Νέα Δημοκρατία: Ι. Βαρβιτσιώτης, Α. Δερβέναγας, Ν. Κατσαρός, Ν. Κλείτος, Β. Μπεκίρης, Αν. Μπενάκη-Ψαρούδα, Α. Ξαρχάς, Μ. Παπακωνσταντίνου, Κ. Παπαρηγόπουλος, Δ. Φράγκος, Θ. Χούτας.

Από το Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας: Κ. Κάππος.

Από τη Δημοκρατική Ανανέωση¹⁸³: Γ. Μουτζουρίδης.

Από τους ανεξάρτητους βουλευτές: Ε. Παναγούλης.

Στη συνεδρίαση της Ολομέλειας της Βουλής που πραγματοποιήθηκε στις 21 Οκτωβρίου 1985 αποφασίστηκε ότι ο χρόνος που θα δινόταν στην Ειδική Κοινοβουλευτική Επιτροπή ήταν 40 ημέρες από την στιγμή που θα συγκροτηθεί σε σώμα¹⁸⁴. Κατόπιν, η Ειδική Κοινοβουλευτική Επιτροπή συγκροτήθηκε σε σώμα και εξέλεξε προεδρείο τους: Ι. Ντεγιάννη ως πρόεδρο της, Ν. Ριζογιάννη ως αντιπρόεδρο και Κ. Τσιγαρίδα ως γραμματέα.

Η Ειδική Κοινοβουλευτική Επιτροπή πραγματοποίησε συνολικά 14 συνεδριάσεις (30 Οκτωβρίου, 5, 6, 7, 12, 13, 14, 19, 20, 21, 26, 27, 28 Νοεμβρίου και 3 Δεκεμβρίου του 1985) και παρέδωσε την *Εισηγητική της Έκθεση* στις 10 Δεκεμβρίου 1985. Σύμφωνα με την άποψη της πλειοψηφίας, *κύρια επιδίωξη μας είναι να θεσπιστούν συνταγματικές ρυθμίσεις της πολιτικής ζωής της Χώρας, οι οποίες:*

α) να αποκαθιστούν λειτουργία βασικών οργάνων της Πολιτείας (Προέδρου της Δημοκρατίας, Βουλής, Κυβέρνησης) συνεπή και προς την αρχή της λαϊκής

¹⁸³ Ήταν κόμμα που δημιουργήθηκε από τον Κωνσταντίνο Στεφανόπουλο. Συγκεκριμένα, συγκροτήθηκε Κοινοβουλευτική Ομάδα από αποχωρήσαντες βουλευτές του κόμματος της Ν.Δ. έπειτα από την επανεκλογή του Κωνσταντίνου Μητσοτάκη στην ηγεσία της Ν.Δ από την Κ.Ο. του κόμματος στις 24 Αυγούστου 1985. Η ΔΗ.ΑΝΑ δημιουργήθηκε στις 6 Σεπτεμβρίου 1985. Για περισσότερα στοιχεία βλ. Φανή Κουντούρη, «ΔΗ.ΑΝΑ: Καραμανλική παράδοση και πολιτική αξιοπρέπεια του Κέντρου», στο Β. Βαμβακάς – Π. Παναγιωτόπουλος (επιστ. επιμ.), *Η Ελλάδα στη Δεκαετία του '80. Κοινωνικό, πολιτικό και πολιτισμικό λεξικό*, εκδ. Το πέρασμα, Αθήνα, 2010, σελ. 107-109.

¹⁸⁴ *Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Ειδικής Κοινοβουλευτικής Επιτροπής Αναθεώρησης του Συντάγματος και της Ολομέλειας της Βουλής για την Πρόταση Αναθεώρησης Διατάξεων του Συντάγματος. Της Ειδικής Κοινοβουλευτικής Επιτροπής για τη Μεταφορά του Κειμένου του Συντάγματος στη Δημοτική Γλώσσα και της Ολομέλειας της Βουλής για τη Μεταφορά του Κειμένου του Συντάγματος στη Δημοτική Γλώσσα*, Βουλή των Ελλήνων, Περίοδος Δ' – Σύνοδος Α', Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα, 1986, σελ. 15-33.

κυριαρχίας και προς τη μορφή του πολιτεύματός μας, που είναι προεδρευόμενη – και όχι προεδρική- κοινοβουλευτική δημοκρατία

β) να εξασφαλίζουν στην κοινοβουλευτική αντιπροσώπευση των κοινωνικών δυνάμεων και των αντίστοιχων πολιτικών τάσεων, την ανόθευτη άσκηση του ρόλου τους και τη δυνατότητα ανταπόκρισης στις πολιτικές ευθύνες τους, χωρίς παρεμβάσεις που να παραμερίζουν τα κοινοβουλευτικά κόμματα, ή που να μπορούν ν' ανατρέπουν το διαμορφωμένο συσχετισμό δυνάμεων στη Βουλή

γ) να καθιστούν τον Πρόεδρο της Δημοκρατίας γνήσιο ρυθμιστή του πολιτεύματος χωρίς την ευθύνη πολιτικών πρωτοβουλιών, που θα τον εμπλέκουν σε παραταξιακές αντιθέσεις, αλλά και με δυνατότητα ενεργού παρέμβασης, ή και πρωτοβουλίας, υπό προϋποθέσεις όμως καθορισμένες, οι οποίες την αποδεικνύουν αντικειμενικά αναγκαία για την αποτελεσματική λειτουργία του δημοκρατικού μας πολιτεύματος και

δ) να διευρύνουν τη δυνατότητα ενημέρωσης του λαού και ελέγχου της συμπεριφοράς και στάσης των αντιπροσώπων του στο κοινοβούλιο¹⁸⁵.

Όπως γίνεται αντιληπτό από τη διατύπωση της Εισηγητικής Έκθεσης οι επιδιώξεις της κοινοβουλευτικής πλειοψηφίας είναι περισσότερο σαφείς σε σχέση με την Εισηγητική Έκθεση της Πρότασης Αναθεωρήσεως της 9^{ης} Μαρτίου 1985. Περιγράφεται με μεγαλύτερη ακρίβεια, κι όχι με βαρύγδουπους χαρακτηρισμούς, αυτό που αποτελούσε στόχο του αναθεωρητικού εγχειρήματος.

Στη συνέχεια, ακολούθησε συζήτηση στην Ολομέλεια της Βουλής, η οποία και ολοκληρώθηκε μετά από 12 συνεδριάσεις (13, 15, 16, 20, 22, 23, 27, 29 Ιανουαρίου, 10, 12 Φεβρουαρίου, 5 και 6 Μαρτίου του 1986). Μετά από διεξοδική συζήτηση, τροποποιήσεις και βελτιώσεις στο τελικό κείμενο των αναθεωρητέων διατάξεων ακολούθησε η ψηφοφορία στις 6 Μαρτίου 1986. Το κόμμα της Αξιωματικής Αντιπολίτευσης αποχώρησε από την ψηφοφορία με αφορμή τη μη έγκαιρη διανομή

¹⁸⁵ Πεπονής, βλ. ο.π., σελ. 66.

του τελικού συνταγματικού κειμένου, περιλαμβανομένων των τελευταίων τροπολογιών¹⁸⁶.

Στην ψηφοφορία, λοιπόν, για το περιεχόμενο των υπό αναθεώρηση διατάξεων συμμετείχαν 182 βουλευτές και τα αποτελέσματα διαμορφώθηκαν ως εξής:

Άρθρο 32: ΝΑΙ 170, ΟΧΙ 12

Άρθρο 35: ΝΑΙ 172, ΟΧΙ 10

Άρθρο 37: ΝΑΙ 181, ΟΧΙ 1

Άρθρο 38: ΝΑΙ 181, ΟΧΙ 1

Άρθρο 39: ΝΑΙ 172, ΟΧΙ 10

Άρθρο 41: ΝΑΙ 159, ΟΧΙ 23

Άρθρο 42: ΝΑΙ 171, ΟΧΙ 10, ΠΑΡΩΝ 1

Άρθρο 43: ΝΑΙ 181, ΟΧΙ 1

Άρθρο 44: ΝΑΙ 157, ΟΧΙ 23, ΠΑΡΩΝ 2

Άρθρο 47: ΝΑΙ 181, ΟΧΙ 1

Άρθρο 48: ΝΑΙ 157, ΟΧΙ 23, ΠΑΡΩΝ 2

Για το Ψήφισμα (Α΄ Ψήφισμα της 6^{ης} Μαρτίου 1986) που έθεσε σε ισχύ τα αναθεωρημένα άρθρα, το αποτέλεσμα ήταν: ΝΑΙ 160, ΟΧΙ 12, ΠΑΡΩΝ 10.

Όπως γίνεται αντιληπτό από τα αποτελέσματα, ορισμένα άρθρα ψηφίστηκαν και από τα 4 κόμματα που παρέμειναν στην ψηφοφορία, ορισμένα με τη σύμφωνη

¹⁸⁶ ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΤΩΝ ΣΥΝΕΔΡΙΑΣΕΩΝ ΤΗΣ ΒΟΥΛΗΣ (1986), βλ. ο.π., ο πρόεδρος της Ν.Δ. δήλωσε, μεταξύ άλλων, ότι είχε σκοπό να μείνει το κόμμα του και να καταψηφίσει, όμως, εφόσον δεν είχαν διανεμηθεί εγκαίρως οι τελευταίες τροπολογίες – τροποποιήσεις στο κείμενο του Συντάγματος, αποφάσισε να αποχωρήσει από τη συνέχιση της διαδικασίας. Το ΠΑ.ΣΟ.Κ και το Κ.Κ.Ε θεώρησαν ως «πρόφαση» το επιχείρημα αυτό και υποστήριξαν ότι όλη η διαδικασία εξελισσόταν σύμφωνα με τον Κανονισμό της Βουλής. σελ.665-667.

γνώμη είτε του Κ.Κ.Ε είτε του Κ.Κ.Ε Εσωτερικού είτε της ΔΗ.ΑΝΑ και 3 άρθρα ψηφίστηκαν μόνο από το ΠΑ.ΣΟ.Κ¹⁸⁷.

Ένα σπουδαίο ζήτημα που απασχόλησε την ΣΤ' Αναθεωρητική Βουλή ήταν αυτό της μεταφοράς – απόδοσης ολόκληρου του κειμένου του Συντάγματος του 1975, συμπεριλαμβανομένων των αναθεωρητέων διατάξεων, από την καθαρεύουσα στη δημοτική γλώσσα. Αποτελούσε πρόταση της ειδικής «Επιτροπής για τη Δημοτική γλώσσα» του άρθρου 36 του Νόμου 1406/83, η οποία αποτελούνταν από νομικούς, καθηγητές πανεπιστημίου, δικαστικούς και είχε πρόεδρό της τον σπουδαίο φιλόλογο Εμμανουήλ Κριαρά¹⁸⁸. Η Βουλή αποδέχθηκε την πρόταση, συνέστησε Ειδική Κοινοβουλευτική Επιτροπή για τη Μεταφορά του Κειμένου του Συντάγματος στη Δημοτική Γλώσσα και, στη συνέχεια, η Ολομέλεια της Βουλής με το *Β' Ψήφισμα της 6^{ης} Μαρτίου 1986* ενέκρινε τη μεταφορά ολόκληρου του κειμένου του Συντάγματος στη δημοτική γλώσσα.

Αξίζει να σημειωθεί ότι όλα τα κόμματα (ΠΑ.ΣΟ.Κ, Ν.Δ, Κ.Κ.Ε, ΔΗ.ΑΝΑ, Κ.Κ.Ε Εσωτερικού) συμφώνησαν στη μεταφορά – απόδοση του Συντάγματος στη δημοτική γλώσσα (ορισμένοι μόνο βουλευτές της Ν.Δ. εξέφρασαν τη διαφωνία τους). Αφού η Ν.Δ αποχώρησε, όπως αναφέρθηκε παραπάνω, από την ψηφοφορία, το αποτέλεσμα σχετικά με το Ψήφισμα για τη μεταφορά του Συντάγματος στη δημοτική γλώσσα ήταν το εξής: ΝΑΙ 179, ΟΧΙ 1, ΠΑΡΩΝ 2¹⁸⁹.

¹⁸⁷ ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΤΩΝ ΣΥΝΕΔΡΙΑΣΕΩΝ ΤΗΣ ΒΟΥΛΗΣ (1986), βλ. ο.π., σελ. 722-723.

¹⁸⁸ ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΤΩΝ ΣΥΝΕΔΡΙΑΣΕΩΝ ΤΗΣ ΒΟΥΛΗΣ (1986), βλ. ο.π., σελ. 52. Ήταν μια πρόταση που είχε γίνει και στην πρώτη Ειδική Κοινοβουλευτική Επιτροπή για την Αναθεώρηση του Συντάγματος, τον Μάρτιο του 1985, από τον βουλευτή του ΠΑ.ΣΟ.Κ Ι. Κουτσοχέρα. Βλ. ο.π., ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΤΩΝ ΣΥΝΕΔΡΙΑΣΕΩΝ ΤΗΣ ΒΟΥΛΗΣ (1985), σελ. 53-54.

¹⁸⁹ ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΤΩΝ ΣΥΝΕΔΡΙΑΣΕΩΝ ΤΗΣ ΒΟΥΛΗΣ (1986), βλ. ο.π. 722-723. Πρέπει να σημειωθεί ότι στη μεταφορά του κειμένου του Συντάγματος στη δημοτική γλώσσα υπήρξαν, ίσως, ορισμένες αστοχίες σε διατυπώσεις, βλ. ο.π., αγόρευση Μ. Γλέζου, σελ. 652-653.

Η κριτική της επιστημονικής κοινότητας

Βασικό καθήκον ενός ειδικού του Συνταγματικού Δικαίου αποτελεί η ερμηνεία των συνταγματικών κανόνων και η μελέτη της λειτουργίας των συνταγματικών θεσμών. Οι αναθεωρήσεις είναι –και ευτυχώς- αποκλειστικά υπόθεση της πολιτικής εξουσίας και γενικά των πολιτικών δυνάμεων, οι οποίες και καθορίζουν, με δική τους ευθύνη, τους σκοπούς, την έκταση και το περιεχόμενό τους¹⁹⁰.

Η κριτική της αναθεώρησης του Συντάγματος του 1986 από τους θεραπευτές της επιστήμης του Συνταγματικού Δικαίου επικεντρώθηκε, κυρίως, στον τρόπο με τον οποίο αυτή παρουσιάστηκε στον ελληνικό λαό και στον τρόπο με τον οποίο αυτή επέδρασε στη λειτουργία του πολιτεύματος. Κορμό των όσων θα αναφερθούν παρακάτω αποτελεί η κριτική του Αριστόβουλου Μάνεση (1922-2000), καθηγητή του Συνταγματικού Δικαίου αρχικά στο Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης και στη συνέχεια στο Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, προέδρου της Ένωσης Ελλήνων Συνταγματολόγων αλλά και του Επιστημονικού Συμβουλίου της Βουλής. Ο Μάνεσης υπήρξε επικεφαλής μιας μερίδας της συνταγματικής επιστήμης η οποία άρθρωσε τον «θεσμικό αντίλογο» στο αναθεωρητικό εγχείρημα του 1985-86¹⁹¹.

Ο Αριστόβουλος Μάνεσης παρατηρεί «...ο αιφνιδιαστικός τρόπος αφ' ενός, με τον οποίο αυτή απροσδόκητα ξεκίνησε, και η επικέντρωσή της αφετέρου σ' ένα περιορισμένο αντικείμενο, τη συνταγματική θεσμοποίηση μιας ήδη «διαμορφωμένης συνταγματικής πρακτικής που είχε πια την ισχύ απαράβατων συνθηκών πολιτεύματος», όπως ομολογεί η εισηγητική έκθεση της «Πρότασης Αναθεώρησης» των βουλευτών του ΠΑ.ΣΟ.Κ της 9^{ης} Μαρτίου 1985, δημιούργησαν ευθύς εξ αρχής αμφιβολίες για το αν και κατά πόσο, χωρίς ίσως να είναι περιττή,

¹⁹⁰ «Ελευθεροτυπία», 13/01/1986, άρθρο του Αντώνη Μανιτάκη «Ανάλυση των προτάσεων αναθεώρησης».

¹⁹¹ Αλιβιζάτος, βλ. ο.π., σελ. 532. Ακόμη βλ. ενδεικτικά Χριστίνα Ακριβοπούλου «Συνταγματολόγοι: Θεματοφύλακες του δημοκρατικού πολιτεύματος απέναντι στις αυθαιρεσίες της πολιτικής εξουσίας» στο Β. Βαμβκάς – Π. Παναγιωτόπουλος (επιστ. επιμέλεια), *Η Ελλάδα στη Δεκαετία του '80. Κοινωνικό, πολιτικό και πολιτισμικό λεξικό*, εκδ. Το Πέρασμα, Αθήνα, 2010, σελ. 571-573.

ήταν πάντως αναγκαία (η αναθεώρηση)». Αναφέρει ότι ήταν «εύλογη και θεμιτή» η επιφυλακτικότητα της επιστήμης του Συνταγματικού Δικαίου καθώς η αναθεώρηση πραγματοποιήθηκε «μέσα σε μια συγκυρία οξείας πολιτικής έντασης –χωρίς προηγούμενο στη μεταδικτατορική περίοδο-, η οποία λίγο έλειψε να εξελιχθεί σε ανοιχτή κρίση...».

Χωρίς να «υποτιμά» τη συνταγματική αναθεώρηση ως νομικοπολιτικό γεγονός, ούτε να τη θεωρεί «ασήμαντη», ο Μάνεσης καυτηρίασε τους χαρακτηρισμούς, όπως «μεγάλο ορόσημο», «διάβημα ιστορικό», «σημαντικό σταθμό», «κατάκτηση» ή «τομή», που προσέδωσαν σε αυτήν οι εισηγητές της. Όλα αυτά τα χαρακτήρισε υπερβολικά «ιδεολογήματα απαραδέκτως μεγεθυντικά της σαφώς ελάσσονος σημασίας της (αναθεώρησης)».

Επισημαίνει ότι η αναθεώρηση του 1986 παρουσιάζει τρεις σημαντικές διαφορές σε σχέση με τις προηγούμενες αναθεωρήσεις των ελληνικών Συνταγμάτων: «α) ήταν απροσδόκητη και αιφνιδιαστική, β) διενεργήθηκε σύμφωνα με την προβλεπόμενη από το ειδικό άρθρο 110 του Συντάγματος διαδικασία, γ) περιορίσθηκε στην αποδυνάμωση της νομικοπολιτικής θέσης του Προέδρου της Δημοκρατίας...».

Σχετικά με την «Εισηγητική Έκθεση» του ΠΑ.ΣΟ.Κ για την αναθεώρηση, αφού τη χαρακτηρίζει «κατάφωρα πρόχειρη», σημειώνει ότι υπήρξε «χαρακτηριστική και δηλωτική του πόσο βεβιασμένη υπήρξε η αναθεωρητική πρωτοβουλία της 9^{ης} Μαρτίου 1985...»¹⁹². Ακολούθως, σχολιάζοντας το κείμενο καθαυτό της *Πρότασης Αναθεώρησης* αναφέρει ότι «δεν αρκέσθηκε στον προσδιορισμό των αναθεωρητέων διατάξεων και στην υπόδειξη της κατεύθυνσης προς την οποία θα έπρεπε να γίνει η αναθεώρησή τους, όπως είχε συμβεί με όλες τις παλαιότερες προτάσεις αναθεώρησης στην ελληνική συνταγματική ιστορία, αλλά πρωτοτυπώντας, προχώρησε και στη διατύπωση του νέου περιεχομένου τους...»¹⁹³.

¹⁹² Μάνεσης, βλ. ο.π., σελ. 7-12.

¹⁹³ Μάνεσης, βλ. ο.π., σελ. 13. Σε αυτόν τον ισχυρισμό του Αρ. Μάνεση αλλά και της Ν.Δ. απάντησε ο Αν. Πεπονής υποστηρίζοντας ότι οι διατυπώσεις είναι ενδεικτικές προς τα πού η κυβερνητική πλειοψηφία ήθελε να κατευθυνθεί η αναθεώρηση κι ότι δεν ήταν δυνατόν η Βουλή να αποφασίσει ποιες διατάξεις θα αναθεωρηθούν ανάμεσα στο ισχύον περιεχόμενο και το τίποτα. Πεπονής, βλ. ο.π. σελ. 92.

Την επικρίνει, κατά δεύτερο λόγο, εξαιτίας των αλλεπάλληλων αλλαγών που πραγματοποιήθηκαν σε σχέση με τις αρχικές διατυπώσεις των διατάξεων. Αναφέρει χαρακτηριστικά ότι «δεν ήταν καρπός πολιτικής διεργασίας ιστορικά ωριμασμένης, ούτε επακόλουθο κάποιας έντασης ταξικών ανταγωνισμών, αλλά προϊόν περιστασιακών πολιτικών επιλογών και ελιγμών και έκφραση αποσπασματικών, πρόχειρων και μη κατασταλαγμένων απόψεων»¹⁹⁴.

Αναφορικά με την επικριτική στάση ορισμένων διανοούμενων και συνταγματολόγων απέναντι στον τρόπο με τον οποίο η κυβερνητική πλειοψηφία του ΠΑ.ΣΟ.Κ εισήγαγε την αναθεωρητική πρωτοβουλία, ο Μάνεσης υπεραμύνεται της θέσης τους (που ήταν άλλωστε κι η δική του) «...διότι αντί να έχουν πολιτική «οξυδέρκεια» -ή ευκαμψία- ώστε, συμπαρατασσόμενοι με τη «ρήξη», να συγκαλύψουν, έστω με τη σιωπή τους, τις μεθοδεύσεις των κρατούντων, οι κριτικοί αυτοί διανοούμενοι παρέμειναν δήθεν «ανιστόρητοι», προσκολλημένοι στη «στείρα τυπολατρία», στις «πολυτέλειες» των δημοκρατικών διαδικασιών, στους διανοουμενίστικους «καθωσπρεπισμούς» και τις «ευαισθησίες» του «ελιτίστικου» δημοκρατικού και αντιεξουσιαστικού ήθους τους και δεν ενέδωσαν...»¹⁹⁵.

Ως προς το χαρακτηρισμό «ρήξη» που αποδόθηκε στην επιλογή του ΠΑ.ΣΟ.Κ για την πρωτοβουλία αναθεώρησης του Συντάγματος, σε συνδυασμό, με την αλλαγή στο πρόσωπο του ΠτΔ, ο Μάνεσης αναφέρει ότι «ρήξεις πραγματικές και αποτελεσματικές είναι εκείνες που γίνονται στις δομές ή σε θεμελιώδεις θεσμούς του κοινωνικοπολιτικού καθεστώτος...» και συνεχίζει υποστηρίζοντας ότι «...η αναθεώρηση του Συντάγματος **δεν**¹⁹⁶ μπορεί, κατά νομική και πολιτική ακριβολογία, να θεωρηθεί ρήξη. Διότι η τροποποίηση, κατάργηση ή προσθήκη συνταγματικών διατάξεων πραγματοποιείται μέσα στο πλαίσιο της συγκεκριμένης συνταγματικής τάξης και νομιμότητας. Δεν την αμφισβητεί, ούτε την ανατρέπει, αλλά αντίθετα την **επιβεβαιώνει**. Η αναθεώρηση, εξ ορισμού, δεν θίγει τη δομή ή θεμελιώδεις θεσμούς της εξουσίας. Απλώς την ανακαινίζει ή, ενίοτε, την «αναπαλαιώνει». Είναι, λοιπόν, βέβαιο ότι η πρόσφατη (του 1986) αναθεώρηση του

¹⁹⁴ Μάνεσης, βλ. ο.π., σελ. 14.

¹⁹⁵ Μάνεσης, βλ. ο.π., σελ. 19-20.

¹⁹⁶ Η «έντονη γραφή» είναι του γράφοντα και όχι του Αρ. Μάνεση.

Συντάγματος **δεν** είχε το χαρακτήρα «ρήξης», καθώς μάλιστα περιορίσθηκε στη θεσμοποίηση μιας ήδη «διαμορφωμένης συνταγματικής πρακτικής που είχε πια την ισχύ απαράβατων συνθηκών πολιτεύματος», και πραγματοποιήθηκε, επίσης, σύμφωνα με τους ορισμούς του σχετικού άρθρου 110 του ισχύοντος Συντάγματος.

Έτσι, η αποκληθείσα «ρήξη της 9^{ης} Μάρτη» ήταν μεν εντυπωσιακή –ιδίως στο επίπεδο των κανόνων του πολιτικού παιχνιδιού και του ύφους ή ήθους της διεξαγωγής του- οι άμεσες όμως συνταγματικοπολιτικές της συνέπειες εντοπίζονται κυρίως στα εξής:

- στην επελθούσα μεταβολή στην κορυφή της εκτελεστικής εξουσίας με την απομάκρυνση του Κ. Καραμανλή, όχι τόσο σαν πραγματικού κέντρου εξουσίας, αλλά μάλλον ως συντηρητικού άξονα πολιτικής ισορροπίας
- στην εγκαθίδρυση ενός κλειστού κυκλώματος εξουσίας, υπέρ του κυβερνώντος κόμματος, μεταξύ των κύριων οργάνων του κράτους (Προέδρου της Δημοκρατίας, Κυβέρνησης και Βουλής), καθώς η πολιτική προέλευση των προσωπικών φορέων της έγινε κοινή, όπως άλλωστε συνέβαινε και πριν από το 1981, όταν ένα τέτοιο κλειστό κύκλωμα λειτουργούσε προς όφελος της συντηρητικής παράταξης
- στην εξασφάλιση του αναγκαίου ποσοστού ψήφων, κατά τις εκλογές που επακολούθησαν στις 2 Ιουνίου 1985, ποσοστού που το χρειαζόταν το ΠΑ.ΣΟ.Κ για να διατηρήσει την κοινοβουλευτική αυτοδυναμία του και την μονοκομματική του κυβέρνηση, και για να προχωρήσει στην ολοκλήρωση της διαδικασίας αναθεώρησης του Συντάγματος σύμφωνα με τις απόψεις του
- στη διενέργεια της αναθεώρησης του Συντάγματος με επακριβή τήρηση των ουσιαστικών και διαδικαστικών διατάξεων του σχετικού άρθρου 110 του Συντάγματος του 1975¹⁹⁷.

Η ακριβής τήρηση των διαδικασιών που αφορούσαν την αναθεώρηση του Συντάγματος (άρθρο 110) «...συνέβη για πρώτη φορά στην ιστορία των συνταγματικών αναθεωρήσεων της χώρας μας (κάτι το οποίο) εγγράφεται

¹⁹⁷ Μάνεσης, βλ. ο.π., σελ. 20-22.

ασφαλώς στα θετικά στοιχεία της πρόσφατης αναθεώρησης. Δεν είναι πάντως ανεξήγητο: ήρθε σαν αυτονόητη συνέπεια και συνέχεια ενός δεκαετούς ομαλού πολιτικού βίου. Και έπρεπε περίπου να αναμένεται, καθώς αποτελούσε μάλιστα τη θεσμική επισφράγιση μιας ήδη «διαμορφωμένης συνταγματικής πρακτικής»... ωστόσο μπορεί να υποθέσει κανείς ότι υπαγορεύθηκε και από μια σώφρονα μέριμνα για άμβλυνση της πολιτικής έντασης που είχε προκληθεί από τον τρόπο απομάκρυνσης του παλαιού και τον τρόπο εκλογής νέου Προέδρου της Δημοκρατίας, ώστε να επανέλθει ο πολιτικός βίος στον δρόμο των ομαλών εξελίξεων...».

Η αναθεώρηση του 1986, πρακτικά, επιβεβαίωσε το Σύνταγμα του 1975, διεύρυνε τη νομιμοποίησή του και τόνωσε την ιστορική του αντοχή. Η βασική επιδίωξή της ήταν η μείωση των αρμοδιοτήτων και η συρρίκνωση, αν όχι εξουδετέρωση, του πολιτικού ρόλου του ΠτΔ, επιδίωξη που επιτεύχθηκε σε υπερβολικό βαθμό.

Όπως είχε επισημανθεί και κατά τη διάρκεια της ψήφισής του, το Σύνταγμα του 1975 υπερεμπιστευόταν τον Πρόεδρο της Δημοκρατίας και δυσπιστούσε προς τη Βουλή και την Κυβέρνηση που στηριζόταν στην εμπιστοσύνη της. Το αποτέλεσμα αυτής της αντίληψης ήταν να παραχωρηθούν αυξημένες αρμοδιότητες στον Πρόεδρο της Δημοκρατίας, ώστε να μπορεί, όποτε κρίνει απαραίτητο, να λειτουργεί ανασταλτικά απέναντι στα άλλα δυο άμεσα όργανα του κράτους¹⁹⁸.

Στον αντίποδα, η πλειοψηφία που διαμόρφωσε τις ρυθμίσεις της αναθεώρησης του 1986 έδειξε ότι εμπιστευόταν υπερβολικά την εκάστοτε κυβέρνηση, ή καλύτερα, την κοινοβουλευτική πλειοψηφία και μέσου αυτής, τον αρχηγό της. Η θεσμική αποδυνάμωση, λοιπόν, του Προέδρου της Δημοκρατίας πραγματοποιήθηκε στην ουσία με δυο τρόπους: α) άμεσα, με την κατάργηση ή την περιστολή αρμοδιοτήτων του ρυθμιστή του πολιτεύματος που αφορούν ευθέως την Κυβέρνηση και τη Βουλή -στη διαρρύθμιση αυτών κυρίως των αρμοδιοτήτων επικεντρώθηκε η αναθεώρηση του 1986- και β) έμμεσα, με την

¹⁹⁸ Μάνεσης, βλ. ο.π., σελ. 22-29.

αφαίρεση ή τον περιορισμό «αυτοτελών» αρμοδιοτήτων του, οι οποίες μόνο με τρόπο έμμεσο συνδέονται με την Κυβέρνηση και τη Βουλή¹⁹⁹.

Ως προς το περιεχόμενο των νέων διατάξεων η κριτική που ασκήθηκε ήταν θετική ως προς το άρθρο 32 παρ. 2 και 4, όπου προβλέπεται ο τρόπος εκλογής του Προέδρου της Δημοκρατίας. Η αλλαγή από μυστική σε ονομαστική – φανερή ψηφοφορία χαρακτηρίζεται ως θετική από τους Αριστόβουλο Μάνεση και Δημήτρη Τσάτσο καθώς: α) πρόκειται για «μείζον πολιτικό θέμα» και δεν είναι δυνατόν να παραμένει μυστική η στάση του βουλευτή και β) η εφαρμογή έδειξε ότι η μυστικότητα παραβιάστηκε το μεν έτος 1980 από την τότε αξιωματική αντιπολίτευση (ΠΑ.ΣΟ.Κ) και το δε έτος 1985 όταν η τότε αξιωματική αντιπολίτευση (Ν.Δ) απείχε «αρνούμενη ψήφο» ενώ η κυβερνητική πλειοψηφία (ΠΑ.ΣΟ.Κ) χρησιμοποίησε (κατά τη 2^η και 3^η ψηφοφορία) έγχρωμα ψηφοδέλτια²⁰⁰.

Σχετικά με τη νέα ρύθμιση του άρθρου 37 (παρ. 2-4)²⁰¹ χαρακτηρίζεται και αυτή θετική καθώς αποκλείει «ενδεχόμενες επεμβάσεις του αρχηγού του κράτους στη λειτουργία των κομμάτων, καθώς δεν μπορεί πλέον να «κατασκευάζει» έμμεσα, με το χρίσμα της πρωθυπουργίας, πολιτικούς ηγέτες, όπως συνέβαινε στο παρελθόν». Με το περιεχόμενο της παραγράφου 4 «αποτρέπεται η παρωχημένης νοοτροπίας σύγχυση μεταξύ κόμματος και κοινοβουλευτικής του ομάδας και προστατεύεται η εσωτερική λειτουργία των κομμάτων και των καταστατικών τους οργάνων, πράγμα που δεν συνέβαινε με την αντίστοιχη διάταξη του συνταγματικού κειμένου του 1975 (άρθρο 37 παρ. 2)».

Πρωθυπουργός διορίζεται από τον ΠτΔ το εκάστοτε υποδεικνυόμενο πρόσωπο από την κοινοβουλευτική πλειοψηφία, άσχετα αν η πλειοψηφία αυτή απαρτίζεται από ένα ή δυο ή περισσότερα κόμματα και άσχετα αν προκύπτει

¹⁹⁹ Μάνεσης, βλ. ο.π., σελ. 29-30

²⁰⁰ Δημήτρης Τσάτσος, *Συνταγματικό Δίκαιο...*, βλ. ο.π., σελ. 338. Ακόμη, στο Μάνεσης βλ. ο.π., σελ. 94-95.

²⁰¹ Βλ. ενδεικτικά και την άποψη του Αντ. Μανιτάκη σε άρθρο του «Ζητήματα συνταγματικής εναρμόνισης» στην «Ελευθεροτυπία» της 21/01/1986. Ιδιαίτερα για την δυνατότητα του ΠτΔ να παροτρύνει τους αρχηγούς των κομμάτων να σχηματίσουν κυβέρνηση.

από τις γενικές εκλογές ή αν σχηματίζεται αργότερα. Όποια στιγμή κι αν σχηματίζεται κι οποιαδήποτε κι αν είναι η σύνθεση αυτής της πλειοψηφίας, η θέλησή της είναι δεσμευτική για τον ΠτΔ²⁰². Βέβαια, όσον αφορά τον απαιτούμενο αριθμό αυτής της πλειοψηφίας οι Μάνεσης και Τσάτσος εκφράζουν διαφορετικές ερμηνείες, καθώς ο πρώτος υποστηρίζει ότι με την «ανοχή» ορισμένων βουλευτών είναι δυνατόν να σχηματιστεί κυβέρνηση έχοντας την εμπιστοσύνη της σχετικής πλειοψηφίας της Βουλής, προτάσσοντας την *ανάγκη σχηματισμού κυβέρνησης*, ενώ ο δεύτερος υποστηρίζει ότι την πρώτη φορά που μια κυβέρνηση θα εμφανιστεί στη Βουλή οφείλει να λάβει την ψήφο εμπιστοσύνης της απόλυτης πλειοψηφίας του όλου αριθμού των βουλευτών, προτάσσοντας τη *λαϊκή κυριαρχία* και την γενική λογική που διέπει το άρθρο 37²⁰³.

Η ρύθμιση του άρθρου 37 (παρ. 2-4) αφήνει στις πολιτικές δυνάμεις, που συνθέτουν τη Βουλή, την αποκλειστική ευθύνη του σχηματισμού κυβέρνησης. Θεωρείται *υπερβολική* η εμπιστοσύνη που ο αναθεωρητικός νομοθέτης του 1986 φαίνεται ότι έτρεφε προς τις συναινετικές διαθέσεις και την υπευθυνότητα των κομματικών σχηματισμών²⁰⁴. Ακόμη, χαρακτηρίζεται ως «ατυχής» η ρύθμιση που προβλέπει την ανάθεση της πρωθυπουργίας σε Ανώτατο Δικαστή «διότι θέτει σε κίνδυνο την κομματική ουδετερότητα της δικαιοσύνης, αφού κορυφαίος λειτουργός της ασκεί πολιτικό λειτούργημα»²⁰⁵. Επιπρόσθετα, ο θεσμός των «υπηρεσιακών κυβερνήσεων» αποτελεί όχι κολακευτικό δείγμα της στάθμης των κοινοβουλευτικών ηθών στη χώρα μας και σύμπτωμα της αμοιβαίας δυσπιστίας των πολιτικών κομμάτων καθώς δεν ενισχύει το κύρος τους ούτε εναρμονίζεται με το κοινοβουλευτικό σύστημα²⁰⁶. Τέλος, παρά την «τυποποίηση»²⁰⁷ της διαδικασίας του διορισμού του πρωθυπουργού και κατ' επέκταση του σχηματισμού κυβέρνησης στην περίπτωση που κανένα κόμμα δεν έχει την απόλυτη κοινοβουλευτική

²⁰² Μάνεσης, βλ. ο.π., σελ. 36.

²⁰³ Τσάτσος, βλ. ο.π., σελ. 290-291.

²⁰⁴ Μάνεσης, βλ. ο.π., σελ. 38.

²⁰⁵ Τσάτσος, βλ. ο.π., σελ. 282. Ακόμη βλ. και στο Μάνεσης, ο.π., σελ. 44.

²⁰⁶ Μάνεσης, βλ. ο.π., σελ. 43.

²⁰⁷ Αλιβιζάτος, *Το Σύνταγμα και οι εχθροί του...*, βλ. ο.π., σελ. 533.

πλειοψηφία, διακρίνονται «ίχνη κάποιων «ρυθμιστικών» δυνατοτήτων» του ρυθμιστή του πολιτεύματος. Κατά τη διάρκεια της *τρίτης φάσης* από τη στιγμή που ο ΠτΔ «καλεί τους αρχηγούς...» (άρθρο 37 παρ. 3 εδ. γ).

Σχετικά με την τροποποίηση του άρθρου 38, ο Μάνεσης υποστηρίζει ότι η «παύση» της κυβέρνησης που απολαμβάνει της εμπιστοσύνης της Βουλής ήταν πράγματι μια «υπερεξουσία» του ΠτΔ η οποία προβλεπόταν στο Σύνταγμα του 1975. Αποτελούσε μια διάταξη που «δεν υπάρχει σε κανένα σύγχρονο δημοκρατικό Σύνταγμα και που αναιρούσε την κοινοβουλευτική αρχή ως «αρχή της δεδηλωμένης»... Η κατάργηση της αναχρονιστικής, αντιδημοκρατικής αλλά κι επικίνδυνης διάταξης για την ομαλή πολιτική εξέλιξη υπήρξε ασφαλώς μια θετική εισφορά της συνταγματικής αναθεώρησης (του 1986), η οποία, στο σημείο αυτό, αποκατέστησε πράγματι την κοινοβουλευτική αρχή»²⁰⁸.

Στα θετικά της αναθεώρησης ο Αρ. Μάνεσης εντάσσει τόσο την κατάργηση της δυνατότητας του ΠτΔ να συγκαλεί με πρωτοβουλία του –άρα υπό την προεδρία του- το Υπουργικό Συμβούλιο (άρθρο 38 παρ. 3 του Συντάγματος του 1975) όσο και την κατάργηση του θεσμού του Συμβουλίου της Δημοκρατίας (άρθρο 39) το οποίο θεωρούσε αντικοινοβουλευτικό θεσμό²⁰⁹.

Η νέα ρύθμιση του άρθρου 41 δεν περιλαμβάνει την πρόωρη διάλυση της Βουλής εάν αυτή βρίσκεται «εν προφανεί δυσαρμονία προς το λαϊκόν αίσθημα». Με την ανωτέρω δυνατότητα ο ΠτΔ, «εκτιμώντας ελεύθερα και ανεξέλεγκτα, δηλαδή ενδεχομένως αυθαίρετα και οιωνεί κυρίαρχα, τη σκοπιμότητα της διάλυσης της Βουλής. Πρόκειται για επιβίωση ή αναβίωση της παλιάς «μοναρχικής διάλυσης» που (γινόταν) τώρα «προεδρική διάλυση». Το επίφοβο σημείο αυτής της «προεδρικής διάλυσης» έγκειται στη δυσκολία εξακρίβωσης αυτών των «αόριστων» εννοιών, οι οποίες είναι «ασαφείς και ρευστές». Είναι, εξ άλλου, υπαρκτός «ο κίνδυνος καταχρηστικής άσκησης αυτής της προεδρικής αρμοδιότητας, με αποτέλεσμα ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας από «ρυθμιστής» να καταστεί «εξουσιαστής» του πολιτεύματος, στον βαθμό που αντιπαρατάσσεται χωρίς αποχρώντα, κατά το Σύνταγμα, λόγο στην

²⁰⁸ Μάνεσης, βλ. ο.π., σελ. 42-45.

²⁰⁹ Μάνεσης, βλ. ο.π., σελ. 48.

κοινοβουλευτική πλειοψηφία, προβαίνοντας σε μια «αντιπλειοψηφική» διάλυση της Βουλής. Εξ ίσου σημαντικός είναι ίσως και ο κίνδυνος να διακυβευθεί έτσι το κύρος του προεδρικού θεσμού, αλλά και η θέση προσωπικά του συγκεκριμένου Προέδρου της Δημοκρατίας, εάν συμβεί, από τις εκλογές που ακολουθούν μια «αντιπλειοψηφική» διάλυση, να προκύψει η ίδια κοινοβουλευτική πλειοψηφία, προς την οποία αυτός είχε τεθεί αντιμέτωπος και έτσι να διαψευστεί η εκτίμησή του περί δυσαρμονίας...» Σε μια τέτοια περίπτωση θα προκύψει μια σοβαρότατη πολιτική και πολιτειακή κρίση. Έτσι, η κατάργηση αυτής της προεδρικής δικαιοδοσίας «φαίνεται κατ' αρχήν εύλογη».

Με την περιστολή, από τη λειτουργία του πολιτεύματος, ενός ισορροπητικού θεσμικού αντισταθμίσματος έναντι της εκάστοτε κοινοβουλευτικής πλειοψηφίας είναι δυνατόν να αποβεί αυτή, η κυβερνητική πλειοψηφία, αντικειμενικά και «δυνάμει» επιρρεπής για μια ενδεχομένως καταχρηστική άσκηση της εξουσίας της. Έτσι ένας πρωθυπουργός, ή καλύτερα, ένας αρχηγός της κοινοβουλευτικής πλειοψηφίας θα μπορεί να παραμένει στην εξουσία επί 4 ολόκληρα χρόνια αφού δεν υπάρχει θεσμοποιημένο κανένα μέσο προσφυγής στη λαϊκή ετυμηγορία²¹⁰.

Έμεινε, ως «μοναδική ρυθμιστική αρμοδιότητα» και «προεδρική διάλυση» της Βουλής στην οποία μπορεί να προβεί ο ΠτΔ εάν αυτή «δεν εξασφαλίζει κυβερνητική σταθερότητα». Θεσπίστηκαν, όμως, κάποια αντικειμενικά κριτήρια τα οποία οριοθετούν αυτήν την κυβερνητική αστάθεια. Αυτά είναι η παραίτηση ή καταψήφιση δυο κυβερνήσεων, με οποιονδήποτε συνδυασμό (δυο παραιτήσεις ή δυο καταψηφίσεις ή μια παραίτηση και μια καταψήφιση). Έτσι, σύμφωνα με τον Μάνεση, σωστά οριοθετήθηκε αυτή «η μόνη ρυθμιστική αρμοδιότητα»²¹¹. Χαρακτηρίζεται ως «μόνη» καθώς, σύμφωνα με την άποψή του, οι υπόλοιπες περικόπηκαν.

Με τη νέα, λοιπόν, ρύθμιση του άρθρου 41, δεν κρίθηκε σκόπιμο να αναγνωρισθεί, πέρα από τις εξουσιαστικές διαλύσεις της Βουλής (προεδρική

²¹⁰ Μάνεσης, βλ. ο.π., σελ. 52-54.

²¹¹ Μάνεσης, βλ. ο.π., σελ. 55-57.

παρ. 1 και κυβερνητική παρ. 2²¹²), τέτοια αρμοδιότητα ούτε στη Βουλή (αυτοδιάλυση) ούτε στο εκλογικό σώμα (λαϊκή διάλυση, ανάκληση βουλευτών). Η ερμηνευτική δήλωση του άρθρου 41, όπου υπήρξε ρητή γενίκευση του κανόνα ότι το διάταγμα για τη διάλυση της Βουλής είναι αναγκαίο, σε κάθε περίπτωση, να διαλαμβάνει την προκήρυξη των εκλογών μέσα σε 30 ημέρες και τη σύγκληση της νέας Βουλής μέσα στις επόμενες 30 ημέρες, χαρακτηρίζεται ως «ορθή και σκόπιμη»²¹³.

Η κατάργηση της κύρωσης των νόμων (άρθρο 42 παρ. 1) κρίνεται ως θετική όπως και η κατάργηση της παραγράφου 3 του άρθρου 43. Οι δυο αυτές διατάξεις που καταργήθηκαν αναγνώριζαν τον ΠτΔ ως νομοθετικό παράγοντα ισότιμο με τη Βουλή. Κάτι τέτοιο έχει εγκαταλειφθεί από τα σύγχρονα δημοκρατικά Συντάγματα κι έτσι ο αρχηγός του κράτους είναι αρμόδιος μόνο για την έκδοση και δημοσίευση των νόμων. Η κριτική που ασκήθηκε ότι η αναθεώρηση των συγκεκριμένων ρυθμίσεων παραβίασε το άρθρο 26 παρ. 1 του Συντάγματος, που ορίζει ότι «η νομοθετική λειτουργία ασκείται από τη Βουλή και τον Πρόεδρο της Δημοκρατίας» δεν «μπορεί να θεωρηθεί ότι ευσταθεί» καθώς: α) ο ΠτΔ διατηρεί κι άλλες νομοθετικές αρμοδιότητες π.χ. άρθρα 43 και 44 παρ. 1 του Συντάγματος και β) το άρθρο 110 παρ. 1 του Συντάγματος απαγορεύει την κατάργηση κι όχι τη διαφορετική ρύθμιση του περιεχομένου και της έκτασης της συμμετοχής του ΠτΔ στη νομοθετική λειτουργία²¹⁴.

Από την διαδικασία κατάρτισης των νέων διατάξεων στη ΣΤ' Αναθεωρητική Βουλή προέκυψε και η καινοτομία της καθιέρωσης του νομοθετικού-κυρωτικού δημοψηφίσματος, το οποίο μπορεί να αφορά ένα ψηφισμένο από τη Βουλή νομοσχέδιο για σημαντικό «κοινωνικό ζήτημα». Η πρωτοβουλία της διεξαγωγής του ανήκει στους βουλευτές, τουλάχιστον τα 2/5 του όλου αριθμού των

²¹² Για την «κυβερνητική διάλυση» της Βουλής βλ. ο.π., «Ελευθεροτυπία», 13/01/1986, το άρθρο του Αντ. Μανιτάκη.

²¹³ Μάνεσης, βλ. ο.π., σελ. 62-63.

²¹⁴ Μάνεσης, βλ. ο.π., σελ. 65-70.

βουλευτών (120 επί 300) μπορούν να το προτείνουν, ενώ η απόφαση απαιτεί πλειοψηφία των 3/5 του όλου αριθμού των βουλευτών (180 επί 300)²¹⁵.

Το *συμβουλευτικό* δημοψήφισμα για «κρίσιμο εθνικό θέμα» στα, αποκλειστικά και μόνο, χέρια της κυβέρνησης, δηλαδή του πρωθυπουργού, είναι δυνατόν «να αποβεί ένα σοβαρό πολιτικό «όπλο» επιτήδειας εκμείευσης και εκμετάλλευσης της λαϊκής ψήφου από την εκάστοτε Κυβέρνηση, η οποία έχει τη δυνατότητα να μεθοδεύσει τη διεξαγωγή του... με τρόπο που να εξυπηρετεί τα κομματικά της συμφέροντα». Η περιπλοκότητα της λειτουργίας του *νομοθετικού - κυρωτικού* δημοψηφίσματος καθιστά «υπερβολικά δύσχρηστη» την εφαρμογή του²¹⁶.

Το βασικό πρόβλημα της ρύθμισης για τη διεξαγωγή δημοψηφίσματος είναι ότι προβλέπεται η απαραίτητη συμφωνία της κυβερνητικής πλειοψηφίας, ή έστω, μερίδας αυτής. Όμως, βάσει της αρχής της λαϊκής κυριαρχίας, δικαίωμα να απευθύνονται στον Λαό, ως τελικό κριτή, είναι απαραίτητο να έχουν και τα τρία ανώτερα όργανα της πολιτείας: η Βουλή, η Κυβέρνηση, και ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας ως ρυθμιστής του πολιτεύματος, επίσης δε και κάθε οργανωμένη πολιτική δύναμη, μερίδα της Βουλής ή του εκλογικού σώματος²¹⁷.

Η τροποποίηση του άρθρου 48, που αφορά τη διαδικασία κήρυξης της χώρας σε «κατάσταση πολιορκίας», παρουσιάζεται, «από άποψη εγγυήσεων, κάπως βελτιωμέν(η) σχετικά με την προϋσχύουσ(α)». Η, σχεδόν, συνεχής παρουσία της Βουλής και κατ' επέκταση ο έλεγχος που ασκείται από την εκάστοτε αντιπολίτευση αποτελεί μια κάποια εγγύηση. Όμως, η μεταφορά της πρωτοβουλίας αλλά, ουσιαστικά, και της απόφασης στην κυβερνητική πλειοψηφία, αν και αποτρέπει το ενδεχόμενο μιας «προσωρινής προεδρικής δικτατορίας», δεν αποκλείει την πιθανότητα καταχρηστικής εφαρμογής της διάταξης αυτής, για την εξυπηρέτηση κομματικών σκοπιμοτήτων από την εκάστοτε κοινοβουλευτική πλειοψηφία, την οποία «ο αναθεωρητικός

²¹⁵ *Σύνταγμα 1975/1986* άρθρο 44 παρ. 2 εδ. β.

²¹⁶ Μάνεσης, βλ. ο.π., σελ. 88-90.

²¹⁷ Μάνεσης, βλ. ο.π., σελ. 89.

νομοθέτης του 1986 υπερεμπιστεύεται, όπως ακριβώς ο συντακτικός νομοθέτης του 1975 υπερεμπιστευόταν τον Πρόεδρο της Δημοκρατίας»²¹⁸.

Η δημοσίευση του αναθεωρημένου Καταστατικού Χάρτη της χώρας μας, η οποία όπως αναφέρθηκε παραπάνω, έγινε για πρώτη φορά στην ελληνική συνταγματική ιστορία *με παραγγελία και με την υπογραφή του Προέδρου της Βουλής*, και όχι του αρχηγού του κράτους. Με βάση την αρχή της λαϊκής κυριαρχίας, που αποτελεί το «θεμέλιο του πολιτεύματος» (άρθρο 1 παρ. 2 του Συντάγματος), και του συναφούς «τεκμηρίου αρμοδιότητας», που έχει καθιερωθεί από το 1864 και λειτουργεί κατά του αρχηγού του κράτους η *ΣΤ' Αναθεωρητική Βουλή*, είχε, σύμφωνα με τον Μάνεση, τη δυνατότητα να αναθέσει στον Πρόεδρό της –όπως και έπραξε– τόσο την *υπογραφή*, όσο και τη *δημοσίευση* των αναθεωρημένων διατάξεων και του όλου κειμένου του Συντάγματος²¹⁹.

Ως τη «σημαντικότερη, ίσως, προοδευτική πρωτοτυπία» της συνταγματικής αναθεώρησης του 1986, στην οποία άλλωστε έπαιξε και ο ίδιος σημαντικό ρόλο, χαρακτηρίζει ο Μάνεσης την απόφαση της *ΣΤ' Αναθεωρητικής Βουλής* για τη μεταφορά ολόκληρου του κειμένου του Συντάγματος στη δημοτική γλώσσα (Β' Ψήφισμα της 6/12.3.1986), δηλαδή στη «ζωντανή σύγχρονη νεοελληνική γλώσσα με την οποία εκφράζεται και επικοινωνεί σήμερα ο Λαός μας»²²⁰.

Το κείμενο του Συντάγματος στη δημοτική γλώσσα αποτελεί το *εν χρήσει* συνταγματικό κείμενο της χώρας. Κάτι τέτοιο όμως δεν σημαίνει ότι το αρχικό κείμενο (της καθαρεύουσας) μπήκε στο «χρονοντούλαπο της ιστορίας». Απλώς, οποιαδήποτε αναφορά σ' αυτό δεν νοείται ήδη, εκτός από την περίπτωση που υπάρχει διαφορά περιεχομένου ή νοηματικής και ερμηνευτικής αμφιβολίας,

²¹⁸ Μάνεσης, βλ. ο.π., σελ. 83.

²¹⁹ Μάνεσης, βλ. ο.π., σελ. 98.

²²⁰ Μάνεσης, βλ. ο.π., σελ. 98. Την τελική διατύπωση του Συντάγματος στη δημοτική την πραγματοποίησε μια τριμελής (υπό)επιτροπή αποτελούμενη από τους Αρ. Μάνεση, Στ. Ματθία και Δ. Τομπαΐδη.

οπότε, βέβαια, το αρχικό κείμενο κατισχύει του κειμένου στη δημοτική (προβλέπεται ρητά από τη β' παρ. του Β' Ψηφίσματος)²²¹.

Η μεταφορά του Συντάγματος στη δημοτική γλώσσα έχει «γενικότερη εθνική και παιδευτική σημασία για τη σωστότερη λειτουργία της νεοελληνικής γλώσσας, όχι μόνο στο νομικό χώρο –στη νομοθεσία, στη διοίκηση, στη δικαστηριακή πράξη και στη νομική θεωρία-, αλλά και γενικά στον όλο κοινωνικό σχηματισμό του σύγχρονου Ελληνισμού».

Ως προς τις συνέπειες της συνταγματικής αναθεώρησης του 1986 ο Αριστόβουλος Μάνεσης υποστηρίζει ότι πέτυχε την *ομολογημένη* επιδίωξή της, η οποία ήταν ο δραστικός περιορισμός των δικαιοδοσιών και ειδικότερα η απαλοιφή των όποιων «υπερεξουσιών» του Προέδρου της Δημοκρατίας. Αυτή, όμως, είναι η μια, η φανερή πλευρά του νομίσματος. Η άλλη πλευρά, η *ανομολόγητη* είναι ότι το αποτέλεσμα της αναθεώρησης κατέληξε *έμμεσα*, όχι απλώς στον περιορισμό των δικαιοδοσιών ή την κατάργηση των «υπερεξουσιών» του ΠτΔ, αλλά στην ουσιαστική *μεταφορά* τους στην άλλη κορυφή της εκτελεστικής εξουσίας: τον πρωθυπουργό²²².

Η ύπαρξη θεσμοποιημένων εγγυήσεων που θα προστατεύουν τους εξουσιαζόμενους από την οποιαδήποτε εξουσία αποτελεί σημαντική ανάγκη της εποχής μας. Οι ραγδαίες επιστημονικές και τεχνολογικές εξελίξεις έχουν καταστήσει την εξουσία *διάχυτη*, η οποία διαθέτει όμως όλους τους απαραίτητους κατασταλτικούς και ιδεολογικούς μηχανισμούς προκειμένου να εξασφαλίσει την επιβολή της. Έτσι, η *προστασία των εξουσιαζόμενων* από την εκάστοτε εξουσία αποτελεί ένα *οξύ* αίτημα. Για την ικανοποίηση αυτού του αιτήματος η συνταγματική αναθεώρηση του 1986 δεν προσέφερε τίποτα. Αντίθετα, το «ισχυρό κράτος» νομιμοποιήθηκε με τη *θεσμοθέτηση ενός ενιαίου κέντρου εξουσίας*, που το συνθέτουν η *κυβέρνηση και η κοινοβουλευτική πλειοψηφία*, λειτουργικά συνδεδεμένες μέσω του κόμματος. Οπότε, ο

²²¹ Μάνεσης, βλ. ο.π., σελ. 100. Μια τέτοια περίπτωση είναι ήδη η διάταξη του εδ. γ' της παρ. 5 του άρθρου 48 («Ο νόμος περί καταστάσεως πολιορκίας δεν δύναται να τροποποιηθή κατά την διάρκεια της εφαρμογής του») η οποία, άγνωστο πώς, δεν έχει περιληφθεί στο κείμενο του Συντάγματος στη δημοτική γλώσσα.

²²² Μάνεσης, βλ. ο.π., σελ. 110-111.

μοναδικός, ίσως, από τους «στόχους» της *Πρότασης Αναθεώρησης της 9^{ης} Μαρτίου του 1985* που φαίνεται πράγματι να «υλοποιήθηκε» ήταν αυτός της «ενίσχυσης της εξουσίας της Κυβέρνησης».

Πράγματι, με βάση τις αυξημένες αρμοδιότητες που το Σύνταγμα του 1975 αναγνώριζε στον ΠτΔ, υπήρχαν στοιχεία «προεδρισμού» στο πολίτευμα. Με τη συνταγματική αναθεώρηση του 1986 αυτά τα στοιχεία απαλείφθηκαν, *το πολίτευμα διευκρινίστηκε και επιβεβαιώθηκε ο κοινοβουλευτικός του χαρακτήρας*. Επιπλέον, ο «εξορθολογισμός» της λειτουργίας του κοινοβουλευτικού συστήματος, δηλαδή η *τυποποίηση* των σχέσεων μεταξύ αρχηγού του Κράτους, Κυβέρνησης και Βουλής πραγματοποιήθηκε στο *έπακρον* και μάλιστα με τρόπο *λεπτομερειακό, αυστηρό και ανελαστικό*.

Οι λόγοι της επικέντρωσης του ενδιαφέροντος της συνταγματικής αναθεώρησης του 1986 μόνο στα παραπάνω ήταν βασικά *συγκυριακοί*. Το εγχείρημα της αναθεώρησης δεν προέκυψε από λειτουργική ανάγκη, αλλά είχε κυρίως *συμβολικό* χαρακτήρα και λειτούργησε *ιδεολογικά*, εντυπωσιάζοντας τον μέσο πολίτη, καθώς συνδυάστηκε με την αποκληθείσα «ρήξη» της 9^{ης} Μαρτίου 1985²²³.

Όσον αφορά την πιθανότητα άσκησης των «υπερεξουσιών» από τον ΠτΔ και την άποψη ότι «μόνον ένας πολιτικά παράφρων ή αφελής ή πολιτικά αδέξιος αρχηγός του κράτους θα μπορούσε να ενεργήσει ενάντια στη θέληση μιας πανίσχυρης κοινοβουλευτικά πλειοψηφίας που στηρίζεται στη λαϊκή πλειοψηφία και στον έλεγχο του κρατικού μηχανισμού» (διατύπωση του Αντ. Μανιτάκη), ο Μάνεσης υποστηρίζει ότι «τίποτε δεν μπορεί να αποκλεισθεί». Καθώς δεν είναι απίθανο ένας οποιοσδήποτε ΠτΔ να χρησιμοποιούσε τις «υπερεξουσίες» αυτές «είτε για προσωπικούς λόγους είτε για να ευνοήσει ή δυσχεράνει κάποια πολιτική ή κάποιο κόμμα». Η άποψη, επίσης, που χαρακτήριζε τις εξουσίες αυτές «ανασταλτικές» -αφού ο Λαός είναι αυτός που αποφασίζει σε τελευταίο βαθμό με την ψήφο του- δεν έλαβε υπόψη της τους κινδύνους που ενδεχόμενα να προέκυπταν για την κανονική λειτουργία των

²²³ Μάνεσης, βλ. ο.π., σελ. 113-115.

θεσμών από την πολιτική ένταση ή κρίση, την οποία θα προκαλούσαν οι πρωτοβουλίες ή παρεμβάσεις του ΠτΔ, και που η προσφυγή στο Λαό δύσκολα θα μπορούσε να τη λύσει εγκαίρως. Άλλωστε το γεγονός και μόνο ότι ο ΠτΔ μπορούσε να ασκήσει τέτοιες εξουσίες, τις καθιστούσε έμμεσα δραστικές, διότι οι διάφορες πολιτικές δυνάμεις ήταν αντικειμενικά υποχρεωμένες να έχουν πάντοτε υπόψη τους το ενδεχόμενο χρήσης αυτών των εξουσιών.

Με βάση το παραπάνω σκεπτικό, η απαλοιφή των «υπερεξουσιών» του ΠτΔ μπορεί να ήταν ευκαταία και σκόπιμη, όμως, η μεταφορά τους –όσων δεν καταργήθηκαν- σε άλλο φορέα της εκτελεστικής εξουσίας δεν ήταν ούτε ευκαταία ούτε σκόπιμη. Καθώς με αυτόν τον τρόπο μετατοπίζεται απλώς η πηγή του κινδύνου καταχρηστικής άσκησης της εξουσίας²²⁴.

Με τη μεταφορά ορισμένων εξουσιών από τον ΠτΔ στη Βουλή, σύμφωνα με τον Μάνεση, δεν είναι αυτονόητο ότι «αναπτύσσεται και ισχυροποιείται ο ρόλος του Κοινοβουλίου» ούτε ότι «ενισχύεται η λαϊκή κυριαρχία»²²⁵. Κι αυτό εξαιτίας του κυριαρχικού ρόλου του πρωθυπουργού, ως αρχηγού της κοινοβουλευτικής πλειοψηφίας, σε τρεις σημαντικούς τομείς της πολιτικής ζωής: στο κόμμα, στην κοινοβουλευτική ομάδα, στην κυβέρνηση.

Συνδυαστικά με την κατάργηση του σταυρού προτίμησης (ν. 1303/1982), η οποία βοηθά στον περαιτέρω έλεγχο της όποιας κοινοβουλευτικής ομάδας, η μετατόπιση ορισμένων εξουσιών και η κυριαρχική θέση του πρωθυπουργού οδηγούν σε μια υπερσυγκέντρωση και μάλιστα προσωποποίηση της εξουσίας.

Με τη συνταγματική αναθεώρηση του 1986 θεσμοθετήθηκε η πολιτική παντοδυναμία του πρωθυπουργού μέσω της ανακατανομής της εξουσίας στο πλαίσιο της εκτελεστικής εξουσίας.²²⁶ Ενισχύθηκε έτσι ο πρωθυπουργοκεντρισμός και ο Έλληνας πρωθυπουργός κατέστη ένας από τους

²²⁴ Μάνεσης, βλ. ο.π., σελ. 116-117.

²²⁵ Ορισμένοι –ίσως οι σημαντικότεροι- στόχοι της Πρότασης Αναθεώρησης των βουλευτών του ΠΑ.ΣΟ.Κ της 9^{ης} Μαρτίου 1985.

²²⁶ Μάνεσης, βλ. ο.π., σελ. 119-123.

ισχυρότερους στην Ευρώπη²²⁷ αφού είναι δυνατόν κατ' αρχήν να αποφασίζει μόνος, για όλα τα ζητήματα της τρέχουσας αλλά και της λιγότερο «καθημερινής» διακυβέρνησης, με την απαραίτητη προϋπόθεση βέβαια ότι η πλειοψηφία που τον στηρίζει είναι πειθαρχημένη²²⁸.

Ο πρωθυπουργοκεντρισμός δεν είναι έξω από τις κοινοβουλευτικές παραδόσεις της χώρας μας και αποτελεί ένα από τα σταθερότερα χαρακτηριστικά της πολιτικής μας ιστορίας. Η αναθεώρηση του 1986 «εξόρκιζε δια παντός ένα σκοτεινό παρελθόν αντιδημοκρατικών παρεμβάσεων στην πολιτική, οι οποίες, από το 1915 έως το 1974, είχαν σωρεύσει τόσα δεινά στον τόπο και εμποδίζει την ομαλή ανέλιξη. Με άλλα λόγια, στα μάτια ενός σημαντικού μέρους της κοινής γνώμης, η αναθεώρηση του 1986 ολοκλήρωνε σε συνταγματικό επίπεδο την αποκατάσταση της δημοκρατίας»²²⁹.

Σχετικά με την πολιτική παντοδυναμία του πρωθυπουργού ο Δ. Τσάτσος αναφέρει ότι η ανωτέρω άποψη του Αρ. Μάνεση προϋποθέτει ορισμένα πραγματολογικά δεδομένα. Συγκεκριμένα, πρέπει: α) το εκλογικό σύστημα να επιτρέπει (και να ευνοεί) μονοκομματικές πλειοψηφίες καθώς και β) η προσωποπαγής και προσωπολατρική εκδοχή –χαρακτηριστική περίπτωση του ΠΑ.ΣΟ.Κ με πρόεδρο τον Α. Παπανδρέου- του πολιτικού κόμματος να αποτελούν αμετάβλητα στοιχεία του πολιτικού συστήματος. Αυτά τα δυο δεδομένα είναι απαραίτητα για να καταστεί πανίσχυρος ένας πρωθυπουργός.

Επιπλέον, ο πρωθυπουργός έχει τη δυνατότητα να επιλέξει πρόσωπο πολιτικά συνδεδεμένο μαζί του για το ύπατο πολιτειακό αξίωμα –αυτό άλλωστε έδειξε και η πολιτική πρακτική από το 1974 έως το 1990, καθώς από το 1995 και μετά η πρακτική αυτή άλλαξε-, οπότε, όσο υφίσταται η ίδια πλειοψηφία στη

²²⁷ Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Ν. Αλιβιζάτος «Θεσμικά, η ισχύς του Έλληνα πρωθυπουργού μπορεί να συγκριθεί με αυτήν μόνον ενός Ευρωπαίου ομολόγου του, του Βρετανού: Εκτός απροόπτου, το κόμμα του ελέγχει την απόλυτη πλειοψηφία των εδρών στη Βουλή, η κοινοβουλευτική ομάδα που τον στηρίζει είναι πειθαρχημένη, ο αρχηγός του κράτους δεν μπορεί θεσμικά να αντιταχθεί στις επιλογές του και κανένα άλλο όργανο του –πλην ίσως των δικαστηρίων- δεν μπορεί να ανατρέψει τις αποφάσεις του, εφ' όσον αυτές, όπως συνήθως συμβαίνει στην εποχή μας, έχουν περιβληθεί τον τύπο του τυπικού νόμου...», στο *Αλιβιζάτος, Το Σύνταγμα και οι εχθροί του...*, βλ. ο.π., σελ. 537.

²²⁸ Αλιβιζάτος, *Το Σύνταγμα και οι εχθροί του...*, βλ. ο.π., σελ. 537.

²²⁹ Αλιβιζάτος, βλ. ο.π., σελ. 536.

Βουλή που τον εξέλεξε, ο ΠτΔ δεν μπορεί ή και δεν θέλει να διαδραματίσει τον «αντισταθμιστικό» ρόλο που του είχε επιφυλάξει το Σύνταγμα του 1975 και όσο μέρος του απομένει υπό τις ισχύουσες συνταγματικές διατάξεις. Με βάση τις πραγματολογικές προϋποθέσεις της κριτικής του Αρ. Μάνεση, ο αρχηγός του κυβερνώντος κόμματος ούτως ή άλλως θα είχε υπερεξουσίες. Έτσι, πριν την αναθεώρηση του 1986 θα επέλεγε τη θέση του ΠτΔ, ενώ μετά την αναθεώρηση εκείνη του πρωθυπουργού²³⁰.

Η πολιτική *μονοκρατορία* του πρωθυπουργού –αρχηγού της κοινοβουλευτικής ομάδας- αρχηγού του κόμματος προϋποθέτει ένα κομματικό σύστημα που *θέτει ή δέχεται* αυτή την εκδοχή κι ένα Εκλογικό Σώμα που παρέχει σε τέτοια κόμματα την κοινοβουλευτική πλειοψηφία. Ο φυσικός φορέας της πολιτικής εξουσίας στο κοινοβουλευτικό πολίτευμα είναι η *κυβερνώσα πλειοψηφία της Βουλής*. Ο Ευ. Βενιζέλος τονίζει, μεταξύ άλλων, τα εξής: «Στα πλαίσια ενός κοινοβουλευτικού πολιτεύματος... ο πρωθυπουργός είναι φορέας μιας πολιτικής νομιμοποίησης και της ανάλογης πολιτικής ευθύνης που οργανώνεται μέσω των πολιτικών κομμάτων και των κοινοβουλευτικών διαδικασιών. Αντίθετα ο ΠτΔ είναι όργανο χωρίς άμεση και ευθεία πολιτική νομιμοποίηση...»²³¹.

Όσον αφορά την *εύλογη ανησυχία* που εκφράστηκε μετά την αναθεώρηση του 1986 σχετικά με το ενδεχόμενο οι *μειοψηφίες* να βρεθούν στο *έλεος της πλειοψηφίας*²³², ο Δ. Τσάτσος, αφού το χαρακτηρίζει ως *το επίκεντρο του προβλήματος της σύγχρονης Δημοκρατίας*, παίρνει μια θέση με την οποία υποστηρίζει ότι: «Δημοκρατική εγγύηση της μειοψηφίας είναι η δημοκρατική δομή των πολιτικών κομμάτων κι ένας δημοκρατικός πολιτικός πολιτισμός. Απέναντι στη βούληση μιας πλειοψηφίας να κάνει κατάχρηση της πολιτικής της εξουσίας δεν υπάρχει άλλη εγγύηση από το Εκλογικό Σώμα, τα δικαστήρια και τις οργανωμένες κοινωνικές δυνάμεις...». Ο ΠτΔ δεν μπορεί να παίξει το ρόλο του *διαιτητή* με παρεμβατικές αρμοδιότητες καθώς αυτές είναι ικανές να τον

²³⁰ Τσάτσος, βλ. ο.π., σελ. 363.

²³¹ Τσάτσος, βλ. ο.π., σελ. 364.

²³² Μάνεσης, βλ. ο.π., σελ. 124-129.

καταστήσουν *παίκτη του πολιτικού παιχνιδιού*. Μόνη πηγή της ρυθμιστικής του λειτουργίας είναι το κύρος του²³³.

Η συνταγματική αναθεώρηση του 1986 κατέστησε δυνατή τη λειτουργία του κοινοβουλευτικού πολιτεύματος –ακόμα και με την πλειοψηφική εκδοχή του– με οποιονδήποτε συσχετισμό και οποιαδήποτε σύνθεση των πολιτικών δυνάμεων, και με αντίστοιχες κυβερνήσεις, μονοκομματικές ή συνασπισμού²³⁴.

Η κριτική του Αρ. Μάνεση καταλήγει με την αναφορά ότι η συνταγματική αναθεώρηση του 1986 *ανανέωσε και αναπαρήγαγε το πολιτικό σύστημα του 1975 προς όφελος της εκτελεστικής και πάλι εξουσίας, αλλά, αυτή τη φορά, της εξουσίας ειδικότερα του πρωθυπουργού*. Και κλείνει με τις παρατηρήσεις που είχε κάνει για το Σύνταγμα του 1975 υποστηρίζοντας ότι ισχύουν και για το Σύνταγμα του 1975/86: «...Ένα δημοκρατικό πολίτευμα κινδυνεύει να αναιρεθεί, αν η ενίσχυση της εκτελεστικής εξουσίας δεν συνδυάζεται με συστηματική μέριμνα για *αυξημένες εγγυήσεις υπέρ των ατομικών και πολιτικών ελευθεριών*, για την εξασφάλιση της λειτουργίας θεσμών που *παρεμποδίζουν την κατάχρηση εξουσίας*, για την *ορθολογικότερη μεθόδευση του κοινοβουλευτικού ελέγχου* και για τη *θέσπιση νέων μορφών λαϊκού ελέγχου...*»²³⁵.

Σχηματικά, οι Αρ. Μάνεσης και Αντ. Μανιτάκης υπήρξαν οι *θεωρητικοί επικριτές* της αναθεώρησης του 1986, ενώ οι Δ. Τσάτσος και Ευ. Βενιζέλος οι *θεωρητικοί υποστηρικτές* της.

²³³ Τσάτσος, βλ. ο.π., σελ. 365.

²³⁴ Μάνεσης, βλ. ο.π., σελ. 144-145.

²³⁵ Μάνεσης, βλ. ο.π., σελ. 145-146.

Συμπεράσματα

Το Σύνταγμα του 1975 θεμελίωσε την Γ' Ελληνική Δημοκρατία και προσέφερε τα μέγιστα στην εξασφάλιση της πιο ήρεμης, ειρηνικής και δημιουργικής περιόδου στην ιστορία του νέου ελληνικού κράτους. Παρά το γεγονός ότι ψηφίστηκε μονάχα από ένα κόμμα –τη Νέα Δημοκρατία– έτυχε του σεβασμού όλων των πολιτικών δυνάμεων του Κοινοβουλίου. Το πολίτευμα, όμως, που εγκαθιδρύθηκε –η *προεδρευόμενη κοινοβουλευτική δημοκρατία*– έχρηζε *διευκρίνησης* εξαιτίας των «προεδρικών» του στοιχείων.

Τα πρώτα έξι χρόνια λειτουργίας του πολιτεύματος, υπήρξε η εκδοχή όπου ΠτΔ και πρωθυπουργός προέρχονταν από την ίδια «πολιτική οικογένεια» κι έτσι υπήρξε μια κοινή αντίληψη για την χάραξη και άσκηση της πολιτικής. Δεν συνέβη, όμως, το ίδιο μετά την πολιτική αλλαγή της 18^{ης} Οκτωβρίου του 1981. Δυο ισχυρές και χαρισματικές πολιτικές προσωπικότητες με εντελώς διαφορετικές πολιτικές αφετηρίες και, κυρίως, αντιλήψεις κλήθηκαν να *συνυπάρξουν* στις κορυφές της εκτελεστικής εξουσίας.

Βρέθηκαν, από τη μια πλευρά, ένας Πρόεδρος της Δημοκρατίας, «ρυθμιστής του πολιτεύματος», ενισχυμένος με δικαιοδοσίες οι οποίες ήταν ικανές να τον καταστήσουν *ισχυρό παίκτη*, κι όχι απλά *διαιτητή*, του πολιτικού παιχνιδιού και, από την άλλη, ένας εκλεγμένος πρωθυπουργός με συντριπτικό ποσοστό και μια πανίσχυρη κοινοβουλευτική πλειοψηφία (172 επί 300 εδρών). Κάτω από αυτές τις συνθήκες οι Κ. Καραμανλής και Α. Παπανδρέου έπρεπε να «συγκατοικήσουν». Η συνολική εκτίμηση για την μεταξύ τους σχέση μπορεί να χαρακτηριστεί ως μια *μαχητική συνύπαρξη*.

Ο Κ. Καραμανλής, πρωταρχικά, θέλησε να διασφαλίσει τη μεγάλη στρατηγική επιλογή στην οποία ο ίδιος είχε συμβάλει όσο κανείς άλλος. Το δυτικό προσανατολισμό της χώρας, δηλαδή την παραμονή της χώρας στην Ε.Ο.Κ και το ΝΑΤΟ. Αυτό, άλλωστε, φαίνεται ότι το κατέστησε σαφές στον Α.

Παπανδρέου από την πρώτη κιόλας μέρα. Ο πρωθυπουργός με τη σειρά του, αφού είχε φροντίσει από την προεκλογική περίοδο να «αμβλύνει» τη ρητορική του ως προς το συγκεκριμένο ζήτημα, αυτό που επιδίωξε ήταν να θεμελιώσει την εξουσία της κυβέρνησής του. Αυτή η επιδίωξη του Α. Παπανδρέου περνούσε αναγκαστικά, ελέω Συντάγματος του 1975, και από τις σχέσεις του με τον ΠτΔ. Οπότε αυτές έπρεπε να είναι –κατά το δυνατόν– αγαστές και αρμονικές.

Οι πρώτοι μήνες της *συνύπαρξής* τους, υπήρξαν, παρά ίσως την αμοιβαία καχυποψία, ήρεμοι και δημιουργικοί. Αυτό αποτυπώνεται και από συνομιλία με πολιτικούς συντάκτες που είχε ο Α. Παπανδρέου τον Νοέμβριο του 1982 ο οποίος θεώρησε «βέβαιη την επανεκλογή του Κ. Καραμανλή», σημείωσε «την προσήλωση του ΠτΔ στα συνταγματικά του καθήκοντα, ακόμη κι όταν διαφωνεί με την κυβέρνηση χωρίς να συγκρούεται μαζί της», υποστήριξε ότι «έχει άριστες σχέσεις με τον ρυθμιστή του πολιτεύματος και ότι το ζήτημα της αναθεώρησης του Συντάγματος περνά σε δεύτερο πλάνο καθώς ο ΠτΔ δεν έχει κάνει χρήση των αρμοδιοτήτων που του παρείχε το Σύνταγμα του 1975»²³⁶.

Από τον Νοέμβριο του 1982 έως τον Μάρτιο του 1985, όμως, είχε μεσολαβήσει ένα σημαντικό χρονικό διάστημα όπου ο πολιτικός χρόνος υπήρξε ‘πυκνός’. Πέρα από τις, όχι ιδιαίτερα βαρύνουσες, προστριβές, που ξεκινούσαν από τη χρήση του ονόματός του από τις εφημερίδες της συντηρητικής παράταξης με στόχο να πληγεί η κυβέρνηση²³⁷ και κατέληγαν στα ερωτήματα που προέκυπταν από την «ανάμειξη» του ΠτΔ στα εσωτερικά της Ν.Δ.²³⁸, αυτό το οποίο φαίνεται ότι καθόρισε την εξέλιξη των πολιτικών πραγμάτων και τελικά την μη επανεκλογή του Κ. Καραμανλή ήταν το καθοριστικό έτος 1984.

Μέχρι την άνοιξη του 1984 καταγράφονται γεγονότα, τα οποία έχουν βεβαίως μια πολιτική σημασία, όχι όμως τόση ώστε να διαταράξει σε πολύ μεγάλο

²³⁶ Γιώργος Αναστασιάδης, *Συνταγματικοί Θεσμοί Και Λειτουργία Του Πολιτεύματος Στην Ελλάδα. Ιδιομορφίες της ιστορικής εξέλιξης και της σύγχρονης πολιτικής ζωής. (Μελέτες και δημοσιεύματα)*, εκδ. Σάκκουλα, Θεσσαλονίκη, 1984, σελ. 254. Ακόμη βλ. στο Αλιβιζάτος, *Το Σύνταγμα και οι Εχθροί του...*, ο.π., σελ. 518.

²³⁷ Βλ. αρθρογραφία στις εφημερίδες «Ακρόπολις» και «Καθημερινή» 09/10/1983.

²³⁸ Αναστασιάδης, *Συνταγματικοί Θεσμοί...*, βλ. ο.π., σελ. 247-248.

βαθμό τις σχέσεις μεταξύ ΠτΔ και πρωθυπουργού. Σύμφωνα με την παρούσα μελέτη *σημείο καμπής* για τις σχέσεις των δυο ανδρών φαίνεται να ήταν οι Ευρωεκλογές του Ιουνίου του 1984 και ο λόγος του Κ. Καραμανλή στη Λέσχη Αξιωματικών Φρουράς Θεσσαλονίκης τον Οκτώβριο του ίδιου έτους.

Ο ιδρυτής της Νέας Δημοκρατίας έχοντας μια συγκεκριμένη αντίληψη για το ρόλο του ΠτΔ, την οποία είχε περιγράψει με δηλώσεις του τον Μάρτιο του 1982, κατά τη διάρκεια επίσκεψής του στην Ινδία και την Αυστραλία²³⁹, προχώρησε σε παρεμβάσεις οι οποίες ερμηνεύθηκαν ποικιλοτρόπως αλλά, κυρίως, όπως αναφέρθηκε στο οικείο κεφάλαιο, προκάλεσαν την αντίδραση του προέδρου του ΠΑ.ΣΟ.Κ και πρωθυπουργού (επιστολή της 31^{ης} Οκτωβρίου 1984).

Μετά τα όσα συνέβησαν στις Ευρωεκλογές του Ιουνίου, δηλαδή τις εντυπώσεις που είχαν προκληθεί από το προεκλογικό «διάγγελμα - μήνυμα» του ρυθμιστή του πολιτεύματος αλλά και τις δηλώσεις του τη μέρα της ψηφοφορίας, φαίνεται ότι, κατόπιν συνεννόησης Κ. Καραμανλή και Α. Παπανδρέου, ο καθηγητής Συνταγματικού Δικαίου Δ. Τσάτσος (πιθανόν σε συνεργασία και με άλλους συναδέλφους του) ανέλαβε να ετοιμάσει ένα άτυπο κείμενο – πλαίσιο, το οποίο θα κωδικοποιούσε, με την άτυπη σύμφωνη γνώμη των δυο, την οριοθέτηση των συνταγματικών αρμοδιοτήτων του ρυθμιστή του πολιτεύματος. Η κίνηση αυτή τελικά δεν τελεσφόρησε είτε επειδή δεν συμφώνησαν οι δυο πλευρές σε ένα κανονιστικό πλαίσιο είτε επειδή διέρρευσε στον Τύπο²⁴⁰. Όταν, λοιπόν, δημοσιεύτηκε στον Τύπο αυτή η πληροφορία, διαψεύστηκε από όλες τις πλευρές²⁴¹.

²³⁹ «Ο χαρακτηρισμός του ανεύθυνου άρχοντος δεν είναι μόνο ανύπαρκτος συνταγματικά αλλά και υβριστικός. Διότι όταν ο τελευταίος Έλληνας πολίτης έχει δικαιώματα και είναι υπεύθυνος έναντι του νόμου είναι τουλάχιστον απαράδεκτο να αποδίδεται ο χαρακτηρισμός του ανεύθυνου στον Πρόεδρο της Δημοκρατίας. Ο όρος αυτός συνόδευε μόνον τους «ελέω Θεού» ή κληρονομικά δικαιώματα μονάρχες και δεν έχει καμμία σχέση με τους αιρετούς ηγέτες, οι οποίοι και εξουσίες ασκούν και είναι υπόλογοι για τις πράξεις τους σύμφωνα με το Σύνταγμα». Ακόμη βλ. τις ενστάσεις που υπάρχουν πάνω στην άποψη αυτή. Βλ. στο Αναστασιάδης, *Συνταγματικοί Θεσμοί...*, ο.π. σελ. 249-251.

²⁴⁰ Βλ. σχετικά στο Γιώργος Αναστασιάδης, *Σύγχρονη Ελληνική Πολιτική Και Συνταγματική Ιστορία (1940-1986)*, Β' έκδοση, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα – Θεσσαλονίκη, 1998, σελ. 202-203. Ακόμη στο Κούλογλου, βλ. ο.π., σελ. 125.

²⁴¹ Σβολόπουλος (γεν. επιμ.), βλ. ο.π., σελ. 419. Το κείμενο – πλαίσιο δημοσιεύθηκε στην εφημερίδα «Το Ποντίκι» της 05/03/1991.

Με αφορμή το λόγο του Κ. Καραμανλή στη Θεσσαλονίκη, ο Α. Παπανδρέου του απηύθυνε την επιστολή της 31^{ης} Οκτωβρίου 1984 με την οποία του εξέθετε τις αντιρρήσεις του για τις προεδρικές παρεμβάσεις αλλά και την αντίληψή του για την *εύρυθμη* λειτουργία του πολιτεύματος. Η απάντηση του Κ. Καραμανλή ήταν κάθε άλλο παρά κατευναστική. Σε συνάντηση που ακολούθησε φαίνεται ότι οι δυο άνδρες δεν κατάφεραν να συμφωνήσουν σε ένα πλαίσιο κοινής *συνύπαρξης*. Αντίθετα, μάλιστα, ο Κ. Καραμανλής φέρεται να «προκάλεσε» τον Α. Παπανδρέου να «συγκρουσθούν» εφόσον ο τελευταίος ενέμενε στη θέση που του εξέφρασε με την επιστολή του²⁴². Ο Α. Παπανδρέου απέφυγε την ευθεία σύγκρουση με τον ρυθμιστή του πολιτεύματος. Όμως, φαίνεται ότι από εκείνο το σημείο αρχίζει να ωριμάζει, ακόμα πιο έντονα, η σκέψη «απαλλαγής» από την παρουσία του Κ. Καραμανλή αλλά και από τις «υπερεξουσίες» του αξιώματος του ΠτΔ.

Η ψήφιση του νέου εκλογικού νόμου (ν. 1516/1985), στις αρχές του 1985, μετά από έντονη διαβούλευση, κυρίως, με τον Πρόεδρο της Δημοκρατίας, αρκετές από τις παρατηρήσεις του οποίου έγιναν αποδεκτές από την κυβέρνηση²⁴³, και με τη σύμφωνη γνώμη της αξιωματικής αντιπολίτευσης, έδωσε την εντύπωση ότι η επανεκλογή του Κ. Καραμανλή ήταν δεδομένη με τις ψήφους των δυο μεγάλων κομμάτων. Αποδείχθηκε ότι τα πράγματα δεν ήταν καθόλου έτσι. Το ΠΑ.ΣΟ.Κ ή καλύτερα ο πρόεδρος του, αυτός άλλωστε καθόριζε όλες τις σημαντικές αποφάσεις, κατάφερε να αποπροσανατολίσει τους αντιπάλους του, συμπεριλαμβανομένου του ΠτΔ.

Με μια κίνηση έντονου συμβολικού αλλά και πολιτικού χαρακτήρα θα καθιστούσε το ΠΑ.ΣΟ.Κ ως τον κύριο φορέα της «αντιδεξιάς» προοπτικής. Έτσι, και η ψήφιση ενός εκλογικού νόμου που ενίσχυε την εκλογική πόλωση, ίσως,

²⁴² «...τοσούτω μάλλον καθόσον σαφώς του εδήλωσα (ο Κ. Καραμανλής) ότι, αν θέλει (ο Α. Παπανδρέου) σύγκρουση, θα την έχει και τη διαφορά μας θα τη λύσει πλέον ο λαός. Εξεπλάγη με τη δήλωσή μου αυτή και μου είπε ότι ούτε την πρόθεση έχει, αλλά ούτε και συμφέρει στο έθνος να έρθουμε για οποιονδήποτε λόγο σε σύγκρουση. Πάντως, με τη μίνι αυτή κρίση, οι σχέσεις μας μπήκαν σε μια καινούργια φάση σχετικής ψυχρότητας και δυσπιστίας με απρόβλεπτες συνέπειες για το μέλλον...» στο *Σβολόπουλος (γεν. επιμ.)*, βλ. ο.π., σελ. 415.

²⁴³ *Σβολόπουλος (γεν. επιμ.)*, βλ. ο.π., σελ. 424.

υπήρξε κομμάτι της στρατηγικής του για τη μετέπειτα πορεία. Να καταστεί δηλαδή η κυρίαρχη, και μακροπρόθεσμα, έκφραση του «αντιδεξιού» ρεύματος.

Σπουδαίας συμβολικής αλλά και πολιτικής σημασίας κίνηση αποτέλεσε η επιλογή του ΠΑ.ΣΟ.Κ να αναθεωρήσει το Σύνταγμα του 1975 (σχετικά με τις δικαιοδοσίες του ΠτΔ) συνδυαστικά με την απόφαση να μην επανεκλεγεί ο Κ. Καραμανλής ΠτΔ. Η, ομολογουμένως, απρόσμενη από πολλούς²⁴⁴ αυτή κίνηση του Α. Παπανδρέου εξηγείται, ίσως, από την εξέλιξη της *μαχητικής συνύπαρξής* τους, κατά την οποία ο Κ. Καραμανλής είχε φανεί ότι ήθελε να παίξει το ρόλο, όχι απλώς του ρυθμιστή του πολιτεύματος, αλλά, ενός «κυβερνητικού εταίρου» ή «συγκυβερνήτη» έχοντας *παρέμβει* σε μια σειρά από ζητήματα της εσωτερικής και εξωτερικής πολιτικής²⁴⁵. Συνδυαστικά, λοιπόν, και με τις «υπερεξουσίες» που διέθετε, με τις οποίες θα μπορούσε ανά πάσα στιγμή να ανακόψει την πορεία της κυβέρνησης είτε παύοντάς την είτε διαλύοντας τη Βουλή, επιλέχθηκε ο αιφνιδιασμός. Οι συζητήσεις που διεξήχθησαν μεταξύ στενού κύκλου συνεργατών του Α. Παπανδρέου και του ιδίου ήταν πολλές και αναλυτικές με στόχο να εξευρεθεί η λύση που θα εξυπηρετούσε καλύτερα τη στρατηγική του ΠΑ.ΣΟ.Κ.

Ο αιφνιδιασμός αυτός, δηλαδή το ΠΑ.ΣΟ.Κ να αφήσει να εννοηθεί ότι θα προτείνει τον Κ. Καραμανλή για νέα θητεία χωρίς όμως να δεσμευτεί ρητά δημόσια, παρότι εξηγείται, όπως αναφέρθηκε παραπάνω, δύσκολα μπορεί να δικαιολογηθεί. Η διαβεβαίωση προς τον Κ. Καραμανλή, σύμφωνα με το ΑΡΧΕΙΟ του, ακόμη και την τελευταία μέρα πριν τη συνεδρίαση της Κ.Ε του ΠΑ.ΣΟ.Κ ότι

²⁴⁴ Βούλγαρης, βλ. ο.π., σελ. 260-261.

²⁴⁵ Χαρακτηριστικό είναι το απόσπασμα: «Οι τελευταίοι δυο μήνες υπήρξαν πράγματι δύσκολοι για μένα (τον Κ. Καραμανλή). Γιατί είχα ν' αντιμετωπίσω συσσωρευμένα και δύσκολα προβλήματα που θα επηρέαζαν αποφασιστικά τις περαιτέρω εξελίξεις της εθνικής μας ζωής. Έπρεπε να εξασφαλίσω αδιάβλητο Εκλογικό Νόμο, σε συνδυασμό με τον χρόνο των εκλογών και την εκλογή του προέδρου της Δημοκρατίας. Να διασώσω τη Δικαιοσύνη από την πλήρη διάλυσή της, που θα μπορούσε να οδηγήσει ακόμα και σε κρίση συνταγματική. Να προστατεύσω τις Ένοπλες Δυνάμεις από την κομματική διάθρωση και ν' αποκαταστήσω κάποια ισορροπία στη λειτουργία της τηλεόρασης, που προκαλούσε έντονη αντίθεση μεταξύ αντιπολιτεύσεως και Κυβερνήσεως, λόγω της καταχρήσεως που έκανε η τελευταία αυτή, εις βάρος της πρώτης, των μέσων ενημερώσεως. Έπρεπε όλα αυτά τα θέματα όχι απλώς να τα συζητήσω κατ' επανάληψιν με τον πρωθυπουργό, αλλά και να τον πείσω να υιοθετήσει θέσεις λογικές και μετριοπαθείς για ν' αποφύγουμε εξαιτίας αυτών σύγκρουση μεταξύ μας...», στο Σβολόπουλος (γεν. επιμ.), βλ. ο.π., σελ. 424.

θα προταθεί η επανεκλογή του²⁴⁶ ήταν, τουλάχιστον, άκομψη, αν όχι, *βαρύ πολιτικό ατόπημα*. Αυτή η έλλειψη διαφάνειας δεν δικαιολογείται, διότι τελικά «κανένας σκοπός δεν αγιάζει κανένα μέσο». Ομολογουμένως, όμως, το ΠΑ.ΣΟ.Κ δεν ήταν υποχρεωμένο να υποδείξει ως υποψήφιο ΠτΔ τον μεγάλο του αντίπαλο και ιδρυτή της Νέας Δημοκρατίας²⁴⁷.

Παρά ταύτα, τα σημάδια της μη επανεκλογής του Κ. Καραμανλή υπήρξαν, είτε μέσω των επίσημων κειμένων του ΠΑ.ΣΟ.Κ (14^η και 15^η Κ.Ε του κινήματος)²⁴⁸ είτε μέσω των συνομιλιών μεταξύ ΠτΔ και πρωθυπουργού. Καθώς, το κοινό συμπέρασμα που προκύπτει είναι ότι *ο οποιοσδήποτε Πρόεδρος της Δημοκρατίας θα πρέπει, αν όχι να εξυπηρετεί, να μην δημιουργεί προβλήματα στη στρατηγική του ΠΑ.ΣΟ.Κ*. Αναμφίβολα, ο Κ. Καραμανλής δεν μπορούσε να εξυπηρετήσει αυτό το στόχο. Επιπλέον, τα πολιτικά χαρίσματα του Α. Παπανδρέου, ο οποίος ήταν ένας απρόβλεπτος και εξαιρετος τακτικός παίχτης της πολιτικής σκακιέρας, διαθέτοντας, μάλιστα, μια ιδιαίτερα συγκρουσιακή ιδιοσυγκρασία²⁴⁹, συνεπικουρούν για να εξηγηθεί μια εντυπωσιακή κίνηση που ανέτρεψε τα δεδομένα προς όφελός του.

Η ευθεία σύγκρουση μεταξύ Κ. Καραμανλή και Α. Παπανδρέου, που φέρεται να ήθελε να προκαλέσει ο ΠτΔ²⁵⁰, με τους δικούς του όμως όρους, δεν πραγματοποιήθηκε. Ο Α. Παπανδρέου επέλεξε τον τρόπο με τον οποίο, ούτε ευθεία πολιτειακή σύγκρουση προκλήθηκε (μεταξύ ΠτΔ και πρωθυπουργού), αλλά και εγκλώβισε τον Κ. Καραμανλή σ' ένα επώδυνο δίλλημα: ή να παροπλιστεί πολιτικά, περιφρουρώντας τη δημόσια εικόνα του και την

²⁴⁶ Σβολόπουλος βλ. ο.π., σελ. 440 σημείωμα Π. Μολυβιάτη και σελ. 460-461 σημείωμα του Κ. Καραμανλή.

²⁴⁷ Βλ. ενδεικτικά Αναστασιάδης, *Σύγχρονη Ελληνική Πολιτική...*, ο.π., σελ. 206.

²⁴⁸ «Εξόρμηση», 03/08/1984 και 25/01/1985.

²⁴⁹ Βλ. ενδεικτικά για τα χαρακτηριστικά του Α. Παπανδρέου ως «πολιτικού παίκτη» στο Π. Παναγιωτόπουλος, «Ανδρέας Παπανδρέου: Συγκρουσιακή πολιτική, πραγματισμός και διαχείριση του λαϊκού φαντασιακού», στο Β. Βαμβακάς – Π. Παναγιωτόπουλος (επιστ. επιμ.), *Η Ελλάδα στη Δεκαετία του '80. Κοινωνικό, πολιτικό και πολιτισμικό λεξικό*, εκδ. Το πέρασμα, Αθήνα, 2010, σελ. 428-434.

²⁵⁰ Χαρακτηριστικό απόσπασμα: «...Και σκεφτόμουν (ο Κ. Καραμανλής) πλέον ν' αναζητήσω ευκαιρία να έλθω σε σύγκρουση μαζί του (με τον Α. Παπανδρέου), προσφεύγων εν ανάγκη στο λαό. Και ενόμιζα ότι ο Εκλογικός Νόμος, εάν ήταν διαβλητός, θα μου έδινε την ευκαιρία για τη σύγκρουση αυτή. Η συμόρφωσή του όμως με τις δεσμεύσεις που ανέλαβε απέναντί μου και προπαντός η επιλογή αδιαβλήτου εκλογικού συστήματος, άμβλυσε, αν δεν διέλυσε, τις ανησυχίες μου αυτές», στο Σβολόπουλος (γεν. επιμ.), βλ. ο.π., σελ. 425.

υστεροφημία που οικοδομούσε τα προηγούμενα χρόνια, ή να επαναδραστηριοποιηθεί ως αρχηγός ενός διευρυμένου δεξιού σχηματισμού. Μια τέτοια κίνηση, όμως, θα κορύφωνε την πόλωση και θα μετέτρεπε την εκλογική αναμέτρηση σε πολιτική σύγκρουση μέχρι τελικής πτώσεως. Και για τους δυο μονομάχους –ιδιαίτερα για τον Καραμανλή- η ενδεχόμενη ήττα θα έπαιρνε εκ των πραγμάτων διαστάσεις πολιτικής συντριβής²⁵¹. Με την κίνηση του ο Α. Παπανδρέου πέτυχε να απαλλαγεί: α) από την παρουσία του Κ. Καραμανλή στην προεδρία της Δημοκρατίας, β) από τα «προεδρικά» στοιχεία του Συντάγματος και γ) να καρπωθεί τα μέγιστα δυνατά εκλογικά οφέλη.

Η συνταγματική αναθεώρηση, η οποία προκλήθηκε σύμφωνα με τα παραπάνω, φανέρωσε τις αντιλήψεις των πολιτικών δυνάμεων: α) για τον τρόπο λειτουργίας του πολιτεύματος και, κυρίως, β) για το ρόλο που έπρεπε να επιτελεί ο εκάστοτε Πρόεδρος της Δημοκρατίας. Στην ουσία συγκρούονταν δυο αντιλήψεις. Αυτή που έβλεπε τον ΠτΔ ως ένα υπερκομματικό θεσμό «ακρωτηριασμένο» από κάθε δυνατότητα πολιτικής παρέμβασης (εκτός από ακραίες περιπτώσεις) και εκείνη που επιθυμούσε τον ΠτΔ ρυθμιστή, όχι απλά του πολιτεύματος, αλλά, του πολιτικού παιχνιδιού.

Για τη διαμόρφωση της αντίληψης του ΠΑ.ΣΟ.Κ καθοριστικό ρόλο έπαιξε η πολιτική ιστορία της χώρας μας -από το 1915 και μετά- και κυρίως από τα γεγονότα του καλοκαιριού του 1965. Επιδιώκοντας να εξασφαλίσει ένα πολίτευμα στη λειτουργία του οποίου καίριο και καθοριστικό ρόλο θα είχε το Κοινοβούλιο και μέσω αυτού τα κόμματα, ιδιαίτερα δε η κοινοβουλευτική πλειοψηφία, ήθελε τον Πρόεδρο της Δημοκρατίας μακριά από πολιτικές πρωτοβουλίες που θα μπορούσαν να τον φέρουν αντιμέτωπο με ένα ή περισσότερα πολιτικά κόμματα. Οι κοινοβουλευτικές πολιτικές δυνάμεις εκφράζουν τη λαϊκή βούληση. Άρα, η κοινοβουλευτική πλειοψηφία νομιμοποιείται να διαθέτει αυξημένη εξουσία. Ο ρυθμιστής του πολιτεύματος όφειλε να έχει *αυστηρά ρυθμισμένες αρμοδιότητες*²⁵² γιατί μονάχα έτσι θα

²⁵¹ Στ. Λυγερός, *Το Παιχνίδι της Εξουσίας*, «Νέα Σύνορα», Εκδοτικός Οργανισμός Λιβάνη, Αθήνα, 1996, σελ. 17.

²⁵² Αυτή η αντίληψη διατυπώθηκε ήδη από το 1975 από τον Α. Παπανδρέου «...Και τι σημαίνει ρυθμιστής; Εδώ πρέπει να κάμω μια διάκριση ανάμεσα στη ρύθμιση που έχει έναν αυτοματισμό,

μπορούσε να καταστεί ο θεσμός *υπερκομματικός*. Όπως ανέφερε ο Α. Πεπονής, η σχέση ενός ΠτΔ με κάποιο κόμμα είναι *ομολογημένη*, γι' αυτό δεν ήταν δυνατό να υπάρξει, πράγματι, κάποιο πρόσωπο *ουδέτερο*. Ο θεσμός, όμως, μπορούσε να καταστεί υπερκομματικός μονάχα χωρίς δικαιοδοσίες, οι οποίες θα ήταν ικανές να τον καταστήσουν *παίκτη του πολιτικού παιχνιδιού*. Η αντιπαράθεση ανάμεσα στις πολιτικές δυνάμεις επιβάλλεται να επιλύεται από τις ίδιες, σύμφωνα με το συσχετισμό των δυνάμεων μέσα στη Βουλή, χωρίς *έξωθεν και άνωθεν παρεμβάσεις*. Το ΠΑ.ΣΟ.Κ επιθυμούσε στην ουσία έναν κυριαρχικό ρόλο για τη εκάστοτε κοινοβουλευτική πλειοψηφία.

Ακριβώς στον αντίποδα της αντίληψης αυτής του ΠΑ.ΣΟ.Κ βρισκόταν η Νέα Δημοκρατία. Για τη συντηρητική παράταξη το πολίτευμα έπρεπε μεν να στηρίζεται στην κοινοβουλευτική διαδικασία, όμως, αυτό θα έπρεπε να *εποπτεύεται από ένα είδος διαιτητή*. Το ρόλο αυτό όφειλε να τον παίξει ο ΠτΔ. Οι αρμοδιότητες που προέβλεπε το Σύνταγμα του 1975 για τον ρυθμιστή του πολιτεύματος ήταν οι απολύτως *αναγκαίες* ώστε να καθίσταται ικανός να παρεμβαίνει όποτε εκείνος έκρινε σκόπιμο για να διαφυλάξει την ομαλή λειτουργία του πολιτεύματος. Ο ΠτΔ έπρεπε να λειτουργεί και ως *αντιστάθμισμα* απέναντι σε τυχόν *αυθαίρετες και αντιδημοκρατικές* επιλογές της κυβερνητικής πλειοψηφίας. Σύμφωνα με την αντίληψη της Ν.Δ., έπρεπε να ήταν δυνατόν να παίξει το ρόλο του *προστάτη της μειοψηφίας*. Ο ΠτΔ όφειλε να είναι το τελευταίο *ανάχωμα του κοινωνικοπολιτικού καθεστώτος* γι' αυτό ήταν απαραίτητο να έχει δυνατότητες άμεσης και δραστηκής παρέμβασης στην πολιτική ζωή του τόπου.

Το Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας ήταν πιο κοντά στην αντίληψη του ΠΑ.ΣΟ.Κ, γι' αυτό άλλωστε επικρότησε και στήριξε τη συνταγματική αναθεώρηση. Έπρεπε να εξασφαλιστεί ο κοινοβουλευτικός χαρακτήρας του πολιτεύματος αποδυναμώνοντας παράλληλα το ρόλο του ΠτΔ. Όμως, η ενδυνάμωση του

είναι γνωστή η διαδικασία, στηρίζεται σε κανόνες –αυτό το ονομάζουμε προβλεπόμενο αυτοματισμό- θεσμικά, και στην χρήση εξουσίας κατά δημιουργικό πολιτικό τρόπο, αυθαίρετο έστω με την καλή της λέξεως έννοια, μη προβλεπόμενο από τους κανόνες που καθορίζουν τη διαδικασία...», στα *ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΤΩΝ ΣΥΝΕΔΡΙΑΣΕΩΝ ΤΗΣ ΒΟΥΛΗΣ (1975)*, βλ. ο.π., σελ. 925. Και επαναδιατυπώθηκε από τους βουλευτές του ΠΑ.ΣΟ.Κ κατά τη διάρκεια των συζητήσεων για την αναθεώρηση του Συντάγματος το 1985-86.

κοινοβουλευτικού χαρακτήρα ήταν αναγκαίο να συνδυαστεί με την αναλογική εκπροσώπηση των πολιτικών δυνάμεων. Απαραίτητη προϋπόθεση ήταν, δηλαδή, η εφαρμογή της απλής αναλογικής ως πάγιου εκλογικού συστήματος. Διαφορετικά η λαϊκή ετυμηγορία νοθεύεται. Ο ΠτΔ δεν έπρεπε να διαθέτει πολιτικές εξουσίες.

Βασική συνέπεια της πρωτοβουλίας της συνταγματικής αναθεώρησης ήταν να δημιουργηθεί μια πολιτική ένταση²⁵³ που όμοιά της δεν είχε γνωρίσει η χώρα μετά το 1974. Οι χειρισμοί του Α. Παπανδρέου προκάλεσαν εντονότατες ανησυχίες τόσο στους κόλπους ορισμένων διανοούμενων όσο και στην αξιωματική αντιπολίτευση. Υπήρξαν φόβοι για προσπάθεια δημιουργίας ενός μονοκομματικού καθεστώτος. Τελικά, η ένταση απέβη προς όφελος του Α. Παπανδρέου και τερματίστηκε μετά το αποτέλεσμα των εκλογών της 2ας Ιουνίου του 1985.

Με την ολοκλήρωση της συνταγματικής αναθεώρησης και μετά το πέρας 30 ετών από την εφαρμογή του Συντάγματος είναι δυνατόν να διακριθούν ορισμένα θετικά στοιχεία της: 1) Η *διευκρίνιση* του δημοκρατικού πολιτεύματος και η *επιβεβαίωση* του κοινοβουλευτικού του χαρακτήρα με την *απαλοιφή* των «προεδρικών» στοιχείων του Συντάγματος του 1975, 2) η ουσιαστική αναγνώριση και *ενίσχυση της ιστορικής αντοχής* του Συντάγματος από τις πολιτικές δυνάμεις που είχαν αρνηθεί να το ψηφίσουν το 1975, 3) η στήριξη της αναθεώρησης από πολιτικές δυνάμεις που εξέφραζαν την *πλειοψηφία* του εκλογικού σώματος, 4) η *μεταφορά* ολόκληρου του κειμένου του Συντάγματος στη δημοτική γλώσσα, κάτι που, μεταξύ άλλων, εδραίωσε την χρήση της αλλά και βοήθησε στο να γνωρίσει και να κατανοήσει το Σύνταγμα ο μέσος πολίτης και 5) η *ολοκλήρωση της διαδικασίας* της συνταγματικής αναθεώρησης σύμφωνα με το άρθρο 110 του Συντάγματος, κάτι που συνέβαινε για πρώτη φορά στη συνταγματική ιστορία της χώρας μας.

²⁵³ Για την ένταση που προκλήθηκε με αφορμή την απόφαση του ΠΑ.ΣΟ.Κ της 9^{ης} Μαρτίου 1985 βλ. Γ. Αναστασιάδης (επιμ.), «Το χρονικό της συνταγματοπολιτικής έντασης», *ΔΙΚΑΙΟ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗ*, τ. 10, 1985.

Δεν λείπουν, όμως, και οι αδυναμίες από την συνταγματική αναθεώρηση του 1986. Αυτές εντοπίζονται, κυρίως, στα εξής: 1) Ήταν ιδιαίτερα *εντοπισμένη* καθώς ασχολήθηκε αποκλειστικά με την *αποδυνάμωση* του ρυθμιστή του πολιτεύματος η οποία, υπό προϋποθέσεις, απέβη προς όφελος της κυβέρνησης και του πρωθυπουργού, 2) η *έλλειψη θεσμικών αντισταθμισμάτων* έναντι της κοινοβουλευτικής πλειοψηφίας, 3) *δεν εξασφάλισε* τη λαϊκή συμμετοχή, κυρίως, στον *έλεγχο* της εκάστοτε εξουσίας (π.χ. δημοψηφίσματα με λαϊκή πρωτοβουλία) και, 4) ο *αιφνιδιαστικός τρόπος* με τον οποίο αυτή εισήχθηκε παρότι, βεβαίως, επρόκειτο για ιστορικά διαμορφωμένες *αντιλήψεις* αλλά και *πρακτικές* (ιδιαίτερα τα χρόνια μεταξύ 1975 – 1985). Η αναθεώρηση του Καταστατικού Χάρτη της χώρας είναι μια κορυφαία πολιτική διαδικασία και δεν είναι δυνατόν να αποτελεί *πολιτικό όπλο* εξυπηρέτησης κανενός σκοπού όσο «άγιος» κι αν είναι αυτός.

Η εύστοχη παρατήρηση του Ευ. Χατζηβασιλείου ότι *στην πράξη, η πολιτική τάξη δεν αποδέχθηκε ποτέ την αναζήτηση των συνταγματολόγων για μια ισορροπία της εκτελεστικής εξουσίας με την κοινωνία, μέσω πιο λειτουργικών και πιο συμμετοχικών διαδικασιών*²⁵⁴ αποδείχθηκε στην περίπτωση της αναθεώρησης του 1986 καθώς δεν αναζητήθηκε η ισορροπία ούτε στο επίπεδο των οργάνων της κεντρικής πολιτικής σκηνής (κάτι το οποίο αναζήτησαν οι συντάκτες του Συντάγματος του 1975).

Ως προς το βασικό ζήτημα της θέσης του πρωθυπουργού ως *πανίσχυρου πόλου εξουσίας*, αυτό φαίνεται να παρουσιάζει διαφορετικές εκδοχές. Καθοριστικό ρόλο παίζει ο *έλεγχος* και η *επιρροή* που ασκεί ο εκάστοτε πρωθυπουργός στην κοινοβουλευτική πλειοψηφία που τον στηρίζει. Όταν, λοιπόν, ο πρωθυπουργός –όντας αρχηγός της κοινοβουλευτικής πλειοψηφίας- ελέγχει και είναι σε θέση, ουσιαστικά, να *κυριαρχεί* εντός μιας *συμπαγούς* και *πειθαρχημένης* κοινοβουλευτικής ομάδας, τότε, πράγματι, έχουμε έναν *πανίσχυρο* πρωθυπουργό -χαρακτηριστικότατη περίπτωση ο Ανδρέας Παπανδρέου, ιδιαίτερα κατά τα πρώτα 6-7 χρόνια της πρωθυπουργίας του- ο οποίος είναι σε θέση να αποφασίζει, σχεδόν, *ανεξέλεγκτα*.

²⁵⁴ Χατζηβασιλείου, βλ. ο.π., σελ. 509.

Όταν, όμως, πρόκειται για έναν πρωθυπουργό ο οποίος στηρίζεται σε μια χαλαρή κοινοβουλευτική πλειοψηφία η οποία αποτελείται από διαφορετικά κόμματα ή ακόμα και από ένα κόμμα το οποίο όμως εμφανίζει προβλήματα συνοχής, τότε η ισχύς του πρωθυπουργού είναι σαφώς μειωμένη –από την προηγούμενη περίπτωση- και έτσι εξαρτάται βαρυσήμαντα από την κοινοβουλευτική πλειοψηφία. Ως παραδείγματα μπορούν να αναφερθούν οι περιπτώσεις του Τζανή Τζανετάκη (Ιούλιος-Σεπτέμβριος 1989), του Ξενοφώντα Ζολώτα (Νοέμβριος 1989-Απρίλιος 1990), οι οποίοι δεν ήταν καν αρχηγοί κόμματος αλλά στηρίζονταν σε δυο Κοινοβουλευτικές Ομάδες ο πρώτος και σε τρεις, αντίστοιχα, ο δεύτερος²⁵⁵. Η ένσταση, εδώ, είναι ότι επρόκειτο για βραχύβιες κυβερνήσεις που συγκροτήθηκαν κατόπιν συγκεκριμένων συμφωνιών των κομμάτων που τις στήριξαν. Παρόλα αυτά, πρόκειται για πολιτικές κι όχι υπηρεσιακές κυβερνήσεις, οπότε η ισχύς του πρωθυπουργού εξαρτιόταν από τη θέληση των αρχηγών των κοινοβουλευτικών ομάδων που τον στήριξαν.

Ακόμα, ίσως, πιο χαρακτηριστικά παραδείγματα αποτελούν οι κυβερνήσεις του Λουκά Παπαδήμου (Νοέμβριος 2011-Μάιος 2012), του Αντώνη Σαμαρά (Ιούνιος 2012-Ιανουάριος 2015) και του Αλέξη Τσίπρα (Ιανουάριος 2015-Αύγουστος 2015 και Σεπτέμβριος 2015 μέχρι τουλάχιστον την ώρα που γράφονται αυτές οι γραμμές). Σίγουρα οι κυβερνήσεις αυτές έχουν διαφορετικά χαρακτηριστικά. Ωστόσο, έχουν ένα κοινό παρονομαστή ότι ο πρωθυπουργός δεν ήταν ή είναι πανίσχυρος καθώς δεν μπορεί να επηρεάσει καθοριστικά το σύνολο της κοινοβουλευτικής πλειοψηφίας.

Πράγματι, λοιπόν, ένας πρωθυπουργός *οφείλει να λογοδοτεί, τουλάχιστον, στην κοινοβουλευτική πλειοψηφία που τον στηρίζει αλλά και να υποστεί τον έλεγχο της αντιπολίτευσης*. Επιπλέον, ένας πρωθυπουργός μπορεί να απολέσει την κοινοβουλευτική πλειοψηφία κι έτσι να διακοπεί ο βίος της κυβέρνησής

²⁵⁵ Για τη συγκρότηση των κυβερνήσεων και ειδικότερα για τη σημασία του αναθεωρημένου άρθρου 37 στη διαδικασία ανάδειξης του πρωθυπουργού βλ. αναλυτικά Γ. Αναστασιάδης, *Οι τρεις εφαρμογές του άρθρου 37 του Συντάγματος*, εκδ. University Studio Press, Θεσσαλονίκη, 1990.

του πρόωρα (η κυβέρνηση του Κ. Μητσοτάκη το Σεπτέμβριο του 1993)²⁵⁶. Σε αντίθεση με έναν Πρόεδρο της Δημοκρατίας όπου από τη στιγμή που θα εκλεγεί δεν υπάρχει συνταγματικά κατοχυρωμένος τρόπος να εκπέσει του αξιώματός του (παρά μόνον εάν καταδικαστεί από Ανώτατο Δικαστήριο, άρθρο 49 του Συντάγματος) εκτός εάν παραιτηθεί.

Η θέση και η ισχύς ενός πρωθυπουργού εξαρτάται σωρευτικά από το εκλογικό σύστημα ή το εκλογικό αποτέλεσμα, το οποίο μπορεί να ανατρέψει τις προβλέψεις ακόμη κι ενός *μη αναλογικού συστήματος*²⁵⁷, και την λειτουργία των κομμάτων. Υπό αυτό το πρίσμα, η συνταγματική αναθεώρηση του 1986 *άνοιξε το δρόμο για την πραγμάτωση συμμαχικών κυβερνήσεων που να βασίζονται σε συμφωνίες των πολιτικών δυνάμεων χωρίς έξωθεν και άνωθεν παρεμβάσεις ή εγκρίσεις.*

Εν κατακλείδι, η αναθεώρηση του Καταστατικού Χάρτη της χώρας μας το 1986, αν και επιτηδευμένα πολύ περιορισμένη²⁵⁸, υπήρξε *χρήσιμη*.

²⁵⁶ Βεβαίως η κυβέρνηση Μητσοτάκη τυπικά δεν έχασε τη «δεδηλωμένη» σε ψηφοφορία στη Βουλή αλλά προκάλεσε πρόωρες εκλογές μετά από παραιτήσεις και ανεξαρτητοποιήσεις βουλευτών της.

²⁵⁷ Για τη ριζική μεταβολή στους συσχετισμούς των πολιτικών δυνάμεων και κατ' επέκταση στη λειτουργία του πολιτικού συστήματος βλ. αναλυτικά Γιάννης Βούλγαρης – Ηλίας Νικολακόπουλος (επιμέλεια), *2012 ο διπλός εκλογικός σεισμός*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα, 2014.

²⁵⁸ Ενδεικτικά, θα μπορούσαν, ίσως, να έχουν θιγεί ζητήματα όπως ο χρόνος εφαρμογής του νέου εκλογικού νόμου (τροποποιήθηκε το 2001), οι σχέσεις Κράτους – Εκκλησίας ή η περαιτέρω ενίσχυση της ανεξαρτησίας της Δικαιοσύνης κ.α.

Παράρτημα

1. Η επιστολή του Ανδρέα Παπανδρέου προς τον Κωνσταντίνο Καραμανλή της 31^{ης} Οκτωβρίου 1984, έτσι όπως δημοσιεύεται στο Σβολόπουλος (γεν. επιμ.), βλ. ο.π., σελ. 411.

Αγαπητέ κύριε πρόεδρε,

Στην ομιλία σας της 27ης Οκτωβρίου τ.ε. στη Θεσσαλονίκη περιλαμβάνονται ορισμένα σημεία, που άπτονται σοβαρών τομέων της εξωτερικής πολιτικής και της πολιτικής συμπεριφοράς των κομμάτων στον εσωτερικό δημόσιο βίο. Ανάλογα σημεία είχαν περιληφθεί και σε παλαιότερες ομιλίες σας, όπως π.χ. στις ομιλίες σας της 1ης Φεβρουαρίου 1983 στην Καλαμάτα και της 28ης Ιουνίου 1983 στις Σέρρες, στο πρωτοχρονιάτικο μήνυμα 1984 και στο μήνυμά σας στις 22 Μαΐου 1984.

Όπως γνωρίζετε, κύριε πρόεδρε, απέφυγα σε όλες αυτές τις περιπτώσεις μέχρι σήμερα να διατυπώσω σχετικά τη θέση μου. Αντίθετα, σε κάθε ευκαιρία που δόθηκε, δήλωσα δημόσια ότι το Σύνταγμα τηρείται άψογα. Αυτό το έπραξα, γιατί θεώρησα ότι τα περιστατικά αυτά ήταν μεμονωμένης σημασίας και ότι δεν θα έπρεπε να διαταράξουν την αρμονική συνεργασία μας, που αποτελεί βάση της ομαλής λειτουργίας του πολιτεύματος.

Η αναφορά σας, όμως, στην εξωτερική πολιτική που περιέχεται στην τελευταία σας ομιλία, είναι ιδιαίτερα σοβαρή και φαίνεται να ενέχει κριτική της υπεύθυνης Κυβέρνησης. Τουλάχιστον αυτή η πολιτική ερμηνεία δόθηκε από σοβαρή μερίδα του ημερήσιου Τύπου.

Εάν αυτό ήταν στις προθέσεις σας, είμαι υποχρεωμένος να διατυπώσω την ανησυχία μου για την πρωτοβουλία σας αυτή. Με πλήρη συναίσθηση της ευθύνης μου, δεν θα ήθελα σε καμία περίπτωση, κύριε πρόεδρε, ανεξάρτητα από τις αρμονικές σχέσεις συνεργασίας μας, να συμπράξω στη διαμόρφωση μιας πολιτικής

πρακτικής, που θα αλλοίωνε το κοινοβουλευτικό μας πολίτευμα. Και αισθάνομαι ότι θα συνέπραττα αν απέφευγα και σήμερα να διατυπώσω την ανησυχία μου.

Σχετικά με το θέμα της επιστολής μου αυτής, σας εσωκλείω, κύριε πρόεδρε, και δυο γνωματεύσεις του νομικού μου συμβούλου, που αναφέρονται στο μήνυμά σας της 22.5.1984 και στην τελευταία ομιλία σας στη Θεσσαλονίκη.

Με την πεποίθηση, κύριε πρόεδρε, ότι και σεις διακατέχεσθε από τις ίδιες σκέψεις για την ακριβή τήρηση του Συντάγματος και για τη μέχρι κεραίας διαφύλαξή του κοινοβουλευτικού χαρακτήρα του πολιτεύματός μας, παρακαλώ να κατανοήσετε το νόημα της επιστολής μου.

2. Η επιστολή-απάντηση του Κωνσταντίνου Καραμανλή προς τον Ανδρέα Παπανδρέου της 5ης Νοεμβρίου 1984, όπως δημοσιεύεται στο Σβολόπουλος (γεν. επιμ.), βλ. ο.π., σελ. 413.

Αγαπητέ κ. πρωθυπουργέ,

Ομολογώ ότι με εξέπληξε η επιστολή σας της 31^{ης} Οκτωβρίου. Και διότι δημιουργείται η εντύπωση ότι θέτετε μ' αυτήν για πρώτη φορά, θέμα ασκήσεως των συνταγματικών μου αρμοδιοτήτων, αλλά προ παντός γιατί φαίνεται να υιοθετείτε επί του θέματος αυτού τις απόψεις του νομικού σας συμβούλου, οι οποίες κατά τη γνώμη μου δεν συμβιβάζονται με το πνεύμα και το γράμμα του Συντάγματος του 1975.

Δεν θεωρώ χρήσιμο, κύριε πρωθυπουργέ, να ανασκευάσω στην επιστολή μου αυτή τις ερμηνείες που δίδονται από τον νομικό σας σύμβουλο, τόσο στις συνταγματικές μου αρμοδιότητες όσο και στους λόγους μου, το περιεχόμενο των οποίων με τις

γενικές και ουδέτερες παραινήσεις του αποσκοπεί κυρίως στην αποτροπή ακροτήτων και δι' αυτής στην διαφύλαξη της ομαλής εξελίξεως της πολιτικής μας ζωής.

Και δεν το κάνω για να μη συμβάλω στους δύσκολους αυτούς καιρούς στην δημιουργία γενικότερου θέματος που θα μπορούσε να διαταράξει την αρμονική συνεργασία μας, η οποία διασφαλίζει την ομαλή λειτουργία του πολιτεύματος.

Δεν νομίζω, άλλωστε, ότι θέματα αυτής της σοβαρότητας ημπορεί να συζητούνται ακινδύνως δι' επιστολών ή και δια του τύπου και να γίνονται αντικείμενο δημόσιας αντιδικίας.

Ανεξάρτητα όμως από τα παραπάνω, δυσκολεύομαι να κατανοήσω τις ανησυχίες σας για την ομαλή λειτουργία του πολιτεύματος, όταν μάλιστα οι ανησυχίες σας αυτές εμπνέονται από ορισμένες ομιλίες μου, που ανεξάρτητα από τις αυθαίρετες ερμηνείες που δίνει σ' αυτές ο τύπος, έχουν συνήθως παραινήσεις με εθνικό περιεχόμενο. Και όταν γνωρίζετε και αναγνωρίζετε ότι δεν έκρινα αναγκαίον να κάνω χρήση ουσιαστικών και αποκλειστικών αρμοδιοτήτων μου που θεμελιώνουν το δικαίωμα της διαφωνίας μου με την Κυβέρνηση, όπως στις περιπτώσεις της αναπομπής νόμων, του δημοψηφίσματος, της διαλύσεως της Βουλής, του διαγγέλματος, κ. λ. π.

Πάντως, θα ήθελα να βεβαιωθείτε, κύριε πρωθυπουργέ, ότι η προσήλωσή μου στην ομαλή λειτουργία του πολιτεύματος, όπως αυτό διαμορφώθηκε με το ισχύον Σύνταγμα, είναι τόσο απόλυτη ώστε να μη δικαιολογείται ανησυχία για ενδεχόμενη αλλοίωσή του. Την προσήλωσή μου, άλλωστε, αυτή στο πολίτευμα, που τυγχάνει νομίζω καθολικής αναγνωρίσεως, είχατε την ειλικρίνεια κι εσείς να την διακηρύξετε.

Πηγές

I. Επίσημες εκδόσεις και δημοσιευμένες πηγές

Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Ολομέλειας της Βουλής των συζητήσεων επί του Συντάγματος του 1975, Ε' Αναθεωρητική Βουλή, Περίοδος Α' - Σύνοδος Α', Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα, 1975.

Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Ειδικής Κοινοβουλευτικής Επιτροπής και της Ολομέλειας της Βουλής επί της Πρότασης Αναθεωρήσεως του Συντάγματος, Βουλή των Ελλήνων, Περίοδος Γ' – Σύνοδος Δ', Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα, 1985.

Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Ολομέλειας της Βουλής, Βουλή των Ελλήνων, Περίοδος Γ' – Σύνοδος Δ', Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα, 1985.

Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Ειδικής Κοινοβουλευτικής Επιτροπής Αναθεώρησης του Συντάγματος και της Ολομέλειας της Βουλής για την Πρόταση Αναθεωρήσεως Διατάξεων του Συντάγματος. Της Ειδικής Κοινοβουλευτικής Επιτροπής για τη Μεταφορά του Κειμένου του Συντάγματος στη Δημοτική Γλώσσα και της Ολομέλειας της Βουλής για τη Μεταφορά του Κειμένου του Συντάγματος στη Δημοτική Γλώσσα, Βουλή των Ελλήνων, Περίοδος Δ' – Σύνοδος Α', Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα, 1986.

Σβολόπουλος Κ. (γενική επιμέλεια), Κωνσταντίνος Γ. Καραμανλής ΑΡΧΕΙΟ Γεγονότα και Κείμενα, Τόμος 8, Ίδρυμα Κωνσταντίνος Γ. Καραμανλής, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα, 1997.

Σβολόπουλος Κ. (γενική επιμέλεια), Κωνσταντίνος Γ. Καραμανλής ΑΡΧΕΙΟ Γεγονότα και Κείμενα, Τόμος 12, Ίδρυμα Κωνσταντίνος Γ. Καραμανλής, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα, 1997.

Σύνταγμα του 1975, Εφημερίς της Κυβερνήσεως, τεύχος πρώτο, Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα, 09/06/1975, αρ. φύλλου 111.

Σύνταγμα του 1975/86, Εφημερίς της Κυβερνήσεως, τεύχος πρώτο, Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα, 14/03/1986, αρ. φύλλου 23.

II. Τύπος

Ακρόπολις

Αυριανή

Βήμα, Το

Ελευθεροτυπία

Εξόρμηση

Καθημερινή

Μεσημβρινή

Νέα, Τα

Ποντίκι, Το

Ριζοσπάστης

III. Βιβλιογραφία – Άρθρα

Ακριβοπούλου Χρ., «Συνταγματολόγοι: Θεματοφύλακες του δημοκρατικού πολιτεύματος απέναντι στις αυθαιρεσίες της πολιτικής εξουσίας», στο Β. Βαμβακάς – Π. Παναγιωτόπουλος (επιστημονική επιμέλεια), *Η Ελλάδα στη Δεκαετία του '80. Κοινωνικό, πολιτικό και πολιτισμικό λεξικό*, εκδ. Το πέρασμα, Αθήνα, 2010, σελ. 571-573.

Ακριβοπούλου Χρ., «Ψήφος Αλευρά: Συνταγματική θεωρία και πολιτικός ρεαλισμός», στο Β. Βαμβακάς – Π. Παναγιωτόπουλος (επιστημονική επιμέλεια), *Η*

Ελλάδα στη Δεκαετία του '80. Κοινωνικό, πολιτικό και πολιτισμικό λεξικό, εκδ. Το πέρασμα, Αθήνα, 2010, σελ. 664-666.

Αλιβιζάτος Ν., *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση 1922-1974*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα, 1986.

Αλιβιζάτος Ν., *Το Σύνταγμα και οι Εχθροί του στη Νεοελληνική Ιστορία 1800-2010*, Πόλις, 2012.

Αναστασιάδης Γ., *Οι τρεις εφαρμογές του άρθρου 37 του Συντάγματος*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη, 1990.

Αναστασιάδης Γ., *Σύγχρονη Ελληνική Πολιτική και Συνταγματική Ιστορία (1940-1986)*, Β' έκδοση, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα – Θεσσαλονίκη, 1998.

Αναστασιάδης Γ., *Συνταγματικοί Θεσμοί Και Λειτουργία Του Πολιτεύματος Στην Ελλάδα. Ιδιομορφίες της ιστορικής εξέλιξης και της σύγχρονης πολιτικής ζωής. (Μελέτες και δημοσιεύματα)*, εκδ. Σάκκουλα, Θεσσαλονίκη, 1984.

Αναστασιάδης Γ. (επιμέλεια), «Το χρονικό της συνταγματοπολιτικής έντασης», *ΔΙΚΑΙΟ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗ*, τ. 10, 1985.

Βούλγαρης Γ., *Η Ελλάδα της Μεταπολίτευσης 1974-1990. Σταθερή Δημοκρατία Σημαδεμένη από τη Μεταπολεμική Ιστορία*, Θεμέλιο, δ' έκδοση, Αθήνα, 2008.

Βούλγαρης Γ. – Νικολακόπουλος Ηλ. (επιμέλεια), *2012 ο διπλός εκλογικός σεισμός*, Θεμέλιο, Αθήνα, 2014.

Κατσούδας Δ., «Ψήφος και Ιδεολογία», στο Χρ. Λυριντζής και Ηλ. Νικολακόπουλος (επιμέλεια), *Κόμματα και Εκλογές στη Δεκαετία του '80. Εξελίξεις και προοπτικές του πολιτικού συστήματος*, Ελληνική Εταιρεία Πολιτικής Επιστήμης, Θεμέλιο, Αθήνα, 1990, σελ. 238-248.

Κούλογλου Στ., *Στα Ίχνη του Τρίτου Δρόμου: ΠΑ.ΣΟ.Κ 1974-1986*, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα, 1986.

Κουντούρη Φ., «ΔΗ.ΑΝΑ: Καραμανλική παράδοση και πολιτική αξιοπρέπεια του Κέντρου», στο Β. Βαμβακάς – Π. Παναγιωτόπουλος (επιστημονική επιμέλεια), *Η*

Ελλάδα στη Δεκαετία του '80. Κοινωνικό, πολιτικό και πολιτισμικό λεξικό, εκδ. Το πέρασμα, Αθήνα, 2010, σελ. 107-109.

Λακόπουλος Γ., *Το Μυθιστόρημα του ΠΑ.ΣΟ.Κ*, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα, 1999.

Λαμπρίας Τ., *Στη σκιά ενός μεγάλου*, εκδ. Μορφωτική Εστία, Αθήνα, 1989.

Λούλης Γ., «Ευρωεκλογές και Κοινή Γνώμη: Μια Απόπειρα Ερμηνείας των Αποτελεσμάτων», *ΕΠΙΚΕΝΤΡΑ*, τ. 38, Μάιος – Ιούνιος 1984, σελ. 18-32.

Λυγερός Στ., *Το Παιχνίδι της Εξουσίας*, «Νέα Σύνορα» Εκδοτικός Οργανισμός Λιβάνη, Αθήνα, 1996.

Λυριντζής Χρ., «Εσωτερικές Πολιτικές Εξελίξεις, 1981 – 1990», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, ΙΣΤ' Τόμος, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα, 2000, σελ. 350-364.

Μάνεσης Αρ., *Η Συνταγματική Αναθεώρηση του 1986. Μια κριτική αποτίμηση της νομιμοπολιτικής σημασίας της*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη, 1989.

Μπεχράκης Θ. – Νικολακόπουλος Ηλ., «Κομματική επιλογή και αξιολόγηση των πολιτικών. Μια κρίσιμη διάσταση του εκλογικού ανταγωνισμού», στην *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, ειδ. Τεύχος 69 Α', 1988, σελ. 82-122.

Νικολακόπουλος Ηλ., «Η Εκλογική Επιρροή των Πολιτικών Δυνάμεων», στο Χρ. Λυριντζής και Ηλ. Νικολακόπουλος (επιμέλεια), *Κόμματα και Εκλογές στη Δεκαετία του '80. Εξελίξεις και προοπτικές του πολιτικού συστήματος*, Ελληνική Εταιρεία Πολιτικής Επιστήμης, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα, 1990, σελ. 203-237.

Παναγιωτόπουλος Π., «Ανδρέας Παπανδρέου: Συγκρουσιακή πολιτική, πραγματισμός, διαχείριση του λαϊκού φαντασιακού», στο Β. Βαμβακάς – Π. Παναγιωτόπουλος (επιστημονική επιμέλεια), *Η Ελλάδα στη Δεκαετία του '80. Κοινωνικό, πολιτικό και πολιτισμικό λεξικό*, εκδ. Το πέρασμα, Αθήνα, 2010, σελ. 428-434.

Πεπονής Αν., *Η Συνταγματική Αναθεώρηση του 1986. Οι προτάσεις αναθεώρησης, τα σχέδια για την αναθεώρηση, γενικές εισηγήσεις, συζητήσεις κατά θέμα και κατ' άρθρο*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή, 1986.

Ριζάς Σ., *Η Προεδρία της Δημοκρατίας στην Ελληνική Πολιτική (1924-35 και 1974-85)*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα, 1992.

Σημίτης Κ., *Δρόμοι Ζωής*, Πόλις, Αθήνα, 2015.

Σπουρδαλάκης Μ., *ΠΑ.ΣΟ.Κ: Δομή, εσωκομματικές κρίσεις και συγκέντρωση εξουσίας*, Εξάντας, Αθήνα, 1984.

Τσίρμπας Γ., «Εκλογές 1985: Πλαστικές σημαίες και η κορύφωση της δεξιάς – αντιδεξιάς διαίρεσης», *Η Ελλάδα στη Δεκαετία του '80. Κοινωνικό, πολιτικό και πολιτισμικό λεξικό*, εκδ. Το πέρασμα, Αθήνα, 2010, σελ. 150-152.

Τσάτσος Δ., *Συνταγματικό Δίκαιο. Οργάνωση και Λειτουργία της Πολιτείας*, Τόμος Β', εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή, 1993.

Χατζηβασιλείου Ευ., *Ελληνικός Φιλελευθερισμός. Το Ριζοσπαστικό Ρεύμα, 1932 – 1979*, εκδ. Παττάκη, Αθήνα, 2010.

IV. ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΕΙΣ

Λαλιώτης Κωνσταντίνος, στις 12/01/2016, στενός συνεργάτης του Ανδρέα Παπανδρέου, μέλος του Εκτελεστικού Γραφείου του ΠΑ.ΣΟ.Κ και Υφυπουργός (εκείνη την περίοδο).